

Л. Л. ЗАПІЗНЯК

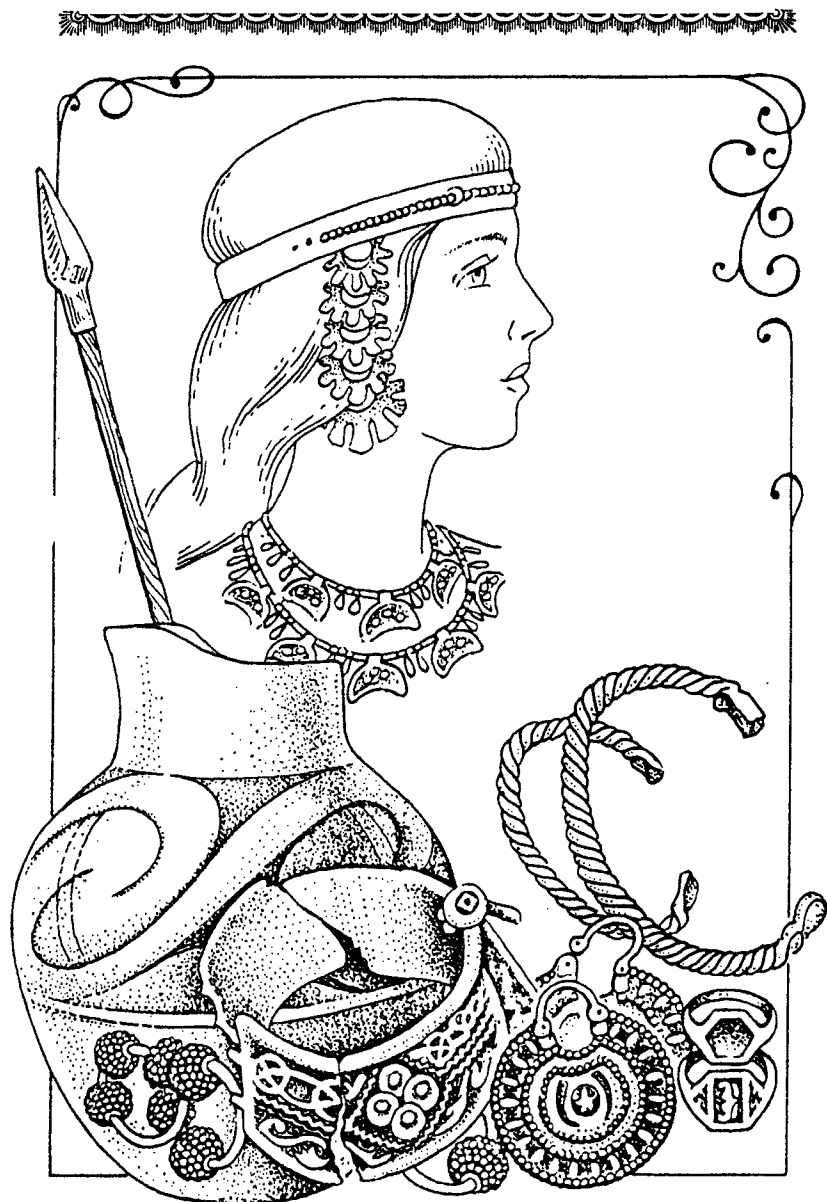
ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Допущено
Міністерством освіти України.
Навчальний посібник для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів освіти*

КИЇВ
“ВИЩА ШКОЛА”
1999

Праця підготовлена в інституті українознавства
Київського університету імені Тараса Шевченка в рамках програми
“Україна в системі освіти, науки і культури”

Р е ц е н з е н т и:

О. М. Приходнюк, д-р іст. наук (Інститут археології НАН України);
Ю. В. Павленко, канд. іст. наук (Інститут світової економіки
та міжнародних відносин НАН України)

Редакція літератури з історії, права, економіки
Науковий редактор канд. філос. наук *І. С. Кресіна*

Залізняк Л. Л.

3-23 Первісна історія України: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 1999. —
263 с.: іл.
ISBN 5-11-004740-5

Висвітлено маловідомі, проте актуальні проблеми стародавньої історії
нашої батьківщини на широкому тлі історії Європи: від появи найдавніших
людських істот на теренах України до постання держави Київська Русь.
Значну увагу приділено проблемам походження людини, способу життя
прильодовикових мисливців, ролі трипільської культури в передісторії Украї-
ни, етногенезу та розселенню індоєвропейських народів, витокам слов'янства
та історії формування українського народу, етнічним процесам у Київській
Русі, культурно-історичному місцю України в історії Європи.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів
освіти. Може бути корисним викладачам історичних факультетів, учителям
історії, працівникам музеїв, усім, хто цікавиться минулим України.

ББК 63.3(2)(4 УКР)я 73

ISBN 5-11-004740-5

© Л. Л. Залізняк, 1999

ПЕРЕДМОВА

Обов'язковою передумовою успішної розбудови самостійної Української держави є висока самосвідомість нації. А це глибоке знання національної культури, географії, історії, розуміння їхньої унікальності, неповторності на тлі історії та культури сусідів. Однак дослідження саме у цих галузях науки, що дістали узагальнену назву україністики, донедавна з відомих причин гальмувалися, а їх результати фальсифікувалися.

Тому україністика як система наук про український народ та його батьківщину нині являє собою значною мірою невпорядковану сукупність різноманітних знань. Цілі напрями досліджень сфальсифіковані або ще залишаються суцільною “білою плямою”. Такий стан знань української нації про себе не може бути основою міцної самосвідомості.

Отже, актуальне й нагальне завдання української науки — ліквідація “білих плям”, встановлення об'єктивної картини в усіх ділянках історії та культури, популяризація цих знань, у тому числі підготовка нових підручників, навчальних посібників. Особливо слід наголосити на поширенні саме об'єктивної, науково вивіреної інформації, адже численні аматорські праці з історії та культури України присвячені, на нашу думку, історичній міфотворчості. Користь від таких “суперпатріотичних” творів для молодшої Української держави сумнівна, а шкода очевидна. По-перше, вони дезінформують і дезорієнтують її громадян, по-друге, дискредитують українську науку в боротьбі з ідеологічними противниками самостійної України.

Посібник охоплює головні етапи давньої історії України — від появи на цих теренах перших людських істот близько 1 млн років тому до формування першої української держави — Київської Русі.

Перші п'ять розділів присвячені суспільствам мисливців кам'яної доби. Україна є одним з найбагатших регіонів Європи на стоянки епохи каменю. Українські археологи зробили значний внесок у вивчення мисливських суспільств доби зледеніння. Однак широка громадськість мало інформована про результати цих досліджень. Спробою доступного наукового викладу цих маловідомих проблем первісності є перші розділи цієї книги. Докладно розглядаються механізм олюдення мавпи, довкілля часів зледеніння, спосіб життя, господарство, культура прильодовикових мисливців, устрій суспільства та питання демографії кам'яної доби. Крім того, йдеться про первісне мисливське суспільство післяльодовикової епохи, яке займало лісову зону України в добу мезоліту 10—6 тис. років тому.

Глобальний процес поширення землеробства та скотарства, який розглядається у шостому розділі, називають неолітичною революцією. Найдавніші у Східній Європі землероби та скотарі з'явилися саме в Україні, звідки пізніше розселилися далі на схід та північ. Остаточна перемога відтворюючої економіки в Україні пов'язана з відомою трипільською культурою.

У IV—III тис. до н. е. українські лісостепи та степи були східним крилом індоєвропейської прабатьківщини. Саме тут 6 тис. років тому зародилася найдавніша форма відгонного скотарства. Перші скотарі Північного Надчорномор'я були далекими пращурами індоєвропейської сім'ї народів, яка розселилася на безкраїх просторах від Атлантики до Індії, від Льодовитого до Індійського океану. Саме вони створили європейську цивілізацію. Перший поштовх до індоєвропеїзації пішов з українських степів.

Індоєвропейська проблема особливо популярна у деяких істориків-аматорів. Останнім часом з'явилася велика кількість псевдонаукових розвідок, де не враховуються здобутки світової індоєвропеїстики. Спробою систематизувати та узгодити останні досягненнями українських археологів є сьомий, восьмий та дев'ятий розділи. Тут розглядаються численні архаїчні складники козацького культурного комплексу, які засвідчують зв'язок останнього з праїндоєвропейською культурною традицією: червона китайка, малиновий прапор, кобзарство, оселедець, побратимство, характерники-вовчулаки тощо. Ці та багато інших елементів споріднюють козацтво із середньовічним європейським лицарством, що пояснюється їхньою спільною генезою — індоєвропейською військовою традицією.

Особливо драматичною сторінкою давньої історії України була скіфсько-сарматська доба, яка висвітлена в десятому розділі. Саме в цей час склалося етно-культурне підґрунтя, на якому в I тис. н. е. почало формуватися слов'янство.

Його прабатьківщиною була Північно-Західна Україна. Саме тут маємо найдавніші слов'янські пам'ятки. Звідси відбулося розселення слов'ян на гігантських обширах від Балтії до Середземномор'я, від Ельби до Верхньої Волги. На цих самих землях між Карпатами та Прип'яттю формувався й український етнос. Тому археологічні дослідження на Волині, Прикарпатті, Київщині відіграють вирішальну роль у вивченні походження слов'янства взагалі та українців зокрема. Концепція київських археологів щодо етногенези слов'ян лягла в засновок одинадцятого розділу книги.

Проблема історичної спадщини Київської Русі є ключовою для історії Східної Європи. Питанням етнічної належності людності Південної Русі та Київської Русі як праукраїнської держави присвячені дванадцятий і тринадцятий розділи книги.

Проблема походження українців набула особливої актуальності останнім часом у зв'язку з відновленням незалежної Української держави. У чотирнадцятому розділі аналізуються головні концепції етногенези українців та їхніх східнослов'янських сусідів.

Останні два розділи (п'ятнадцятий і шістнадцятий) присвячені розгляду геополітичної позиції України на культурно-історичній мапі Європи. Фактично наша Батьківщина була східним форпостом європейської цивілізації на межі з азійським світом, економічним підґрунтям якого був так званий східний спосіб виробництва. Трагічна історична доля України зумовлена тим, що вона опинилася у прифронтовій смузі грандіозної битви між Сходом і Заходом. У наш час це тривале й драматичне протистояння завершується перемогою динамічніших суспільств з ефективною ринковою економікою європейського типу. Азійський спосіб виробництва як основа агресивного імперського деспотизму сходить з історичної арени.

Назву "Україна" автор вживає як поняття географічне і не вважає українцями ні праїндоевропейців чи трипільців, ні тим більше людність, яка залишила стоянки кам'яної доби на землях України. Щодо віку українського етносу, то автор дотримується традиційної для української історіографії концепції, започаткованої М. С. Грушевським і розвиненої його численними послідовниками. Ранні етапи формування українського етносу наукові дані дають змогу відносити до VI—IX ст., тобто до доби, що передувала формуванню першої історичної української держави — Київської Русі. В той період почала формуватися більшість великих сучасних етносів помірної зони Європи — французький, німецький, англійський, польський та ін. А у IX—X ст. постають перші їхні національні держави, аналогічні праукраїнській Київській Русі. Виключення останньої з укра-

їнської історії суперечить загальним закономірностям європейського історичного процесу.

Україна — це найбагатша на археологічні знахідки країна Східної Європи. З давніх-давен з прогресивного Середземномор'я на північ поширювалися різноманітні новації, а з Азії на захід, в Європу, українськими степами рухалися скотарі-номади. Сотні стародавніх народів жили на українських землях до появи тут власне українців. Вони лишили після себе не лише німі археологічні свідчення — стоянки, селища, кургани, а й культурні надбання, які пізніше стали складниками української культури.

Вивчення первісної історії України — необхідна передумова об'єктивного розуміння української етногенези, національної культури та історії.

Розділ 1

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА НАЙДАВНІШІ ЛЮДСЬКІ ІСТОТИ В УКРАЇНІ

Проблема походження людини, або антропогенезу, почала досліджуватися науковцями досить пізно. Її вирішення довго блокувалося церквою, яка стверджувала, що людину створив Бог за своєю подобою кілька тисяч років тому. Незважаючи на те що інтерес до походження людини виявляли ще інтелектуали Стародавньої Греції та Європи часів Відродження, а Карл Лінней, систематизувавши тваринний світ у середині XVIII ст., відніс людину разом з мавпами до одного загону приматів, будь-які спроби відшукати нашого праруху сприймалися офіційною наукою вороже. Коли 1856 р. під Дюссельдорфом було знайдено кістки неандертальця, наука винесла безапеляційний вирок, що череп належав “патологічному ідіоту”, а крива кістка стегна — “монгольському козаку кінного загону росіян, що переслідували Наполеона 1814 р.”

Книга Чарлза Дарвіна “Походження людини та статевий відбір” 1871 р. відкрила шлях до наукового вивчення проблеми антропогенезу. На основі аналізу величезного фактичного матеріалу він переконливо довів тваринне походження людини й переніс на проблеми антропогенезу принципи еволюціонізму, зокрема вчення про природний відбір. Одним з недоліків праці є наголос на великій ролі у процесі становлення людини статевого відбору. Важко пояснити зростання обсягу мозку, удосконалення руки чи поступове зникнення на тілі пралюдини волосся лише тим, що жінки віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями. Теорія статевого відбору не пояснює прогресивного розвитку мови у наших предків [122, с. 17—29].

Водночас праці Дарвіна стимулювали цілеспрямовані наукові пошуки палеозоологів та антропологів. Незабаром, у 1894 р., вони увінчалися блискучим відкриттям доктором Є. Дюбуа на о. Ява решток пітекантропа, що в перекладі з грецької означає “мавро-людина” [1, с. 14—16]. У цей самий час інтенсифікуються теоретичні розробки проблеми. Ф. Енгельс у статті “Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину” (1876) запропонував трудову теорію антропогенезу. Він стверджував, що людина сфор-

мувалася в процесі колективної праці, її безпосередні пращури, як і всі примати, були суспільними тваринами. Колективні пошуки й розподіл їжі, полювання, захист від хижаків в умовах ускладнення знарядь і методів полювання згуртували первісний колектив, сприяли встановленню між його членами виробничих зв'язків. Виникала необхідність обміну інформацією, передавання виробничого досвіду наступним поколінням. Отже, мова — продукт колективної трудової діяльності праюлей.

Крім соціальних, Ф. Енгельс виділяв біологічні аспекти антропогенезу, зокрема підкреслював велику роль переходу пращурів людини на м'ясний раціон. М'ясна їжа більше, ніж рослинна, відповідала біохімії людського організму, сприяла олюднюючій трансформації тіла та мозку мавпи. Висока калорійність м'яса звільнила людей від цілодобових пошуків їжі. Полювання вимагало більшого інтелектуального напруження, ніж пошуки рослинної їжі. Недаремно психіка хижих ссавців складніша за психіку травоядних. Прямоходіння звільнило руку для трудової діяльності. Остання зумовлювала прогресивний розвиток людського мозку [4, с. 105—108].

Біологічні фактори впливали на процес антропогенезу дуже довго й остаточно поступилися соціальним чинникам лише недавно. Природний добір діяв у популяціях наших пращурів аж до постання 35 тис. років тому людини сучасного типу — *Homo sapiens*.

У XX ст. наука зробила величезний крок у розумінні проблеми походження людини та становлення суспільства. Передумовою цього були видатні відкриття палеоантропологів та археологів на півдні Євразії і особливо в Африці. Вони й уможливили відтворення сучасної картини передісторії людства.

Найдавніші ссавці з'явилися близько 180 млн років тому, в мезозойську еру, коли на суші, в морі, небі панували рептилії. Активність останніх вночі різко знижувалася, оскільки температура їхньої крові падала відповідно до температури середовища. Тому перші ссавці доби динозаврів були нічними теплокровними тваринами завбільшки з крису.

Близько 60 млн років тому через різкі кліматичні зміни динозаври вимерли. Причини цієї глобальної екологічної катастрофи більшість дослідників пояснюють різким зниженням температури поверхні землі та океанів. Це могло статися через падіння величезного астероїда або комети на нашу планету. Від вибуху в атмосфері утворилася пелена пилу, що пригасила сонце. Інші вчені пояснюють похолодання на землі посиленням вулканічної діяльності. Саме в цей час планета вступила в альпійську фазу гороутворення, коли утворилися найвищі сучасні гірські системи: Альпи, Гімалаї, Кордільєри, Кавказькі та Кримські гори тощо. Численні вулканічні виверження призвели до викиду в атмосферу великої кількості пилу, що затьмарило сонце.

Зниження земних температур виявилось смертельним для більшості холоднокровних рептилій. Вижили лише ті, які сховалися від холоду під землю (змії, ящірки) чи у воду (крокодили, черепахи). Летючі яшури або вимерли, або трансформувалися в теплокровних, вкритих пір'ям птахів.

Ця екологічна катастрофа зробила господарями землі ссавців. 50 млн років тому мезозойська ера рептилій змінилася кайнозойською, коли вибухоподібно зросло розмаїття ссавців. У цей час з'являються і найдавніші мавпи (примати).

Близько 20 млн років тому теплий вологий клімат сприяв поширенню тропічних лісів. Як наслідок в Азії, Африці, Європі небувалого розповсюдження набули людиноподібні мавпи, які відомі дослідникам під назвою дріопітеки (деревні мавпи). Вони дещо нагадували шимпанзе. Вчені відзначають зменшення іклів та діастеми (відстані між іклами та різцями) у дріопітеків, що свідчить про розвиток їх зубного апарату в напрямку людського. Сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, орангутанг, гібон) походять від різновидів дріопітеків, що не перейшли до наземного способу життя і продовжували мешкати в тропічних лісах (мал. 1).

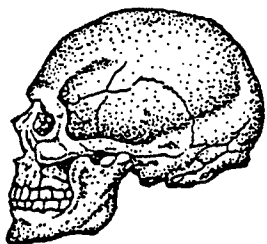
Пізнім видом дріопітеків був рамапітек, кістки якого знайдено у передгір'ях Гімалаїв у шарах землі, що датуються 12—8 млн років тому. Це була досить тендітна мавпа, що, як і дріопітек, за конституцією та обсягом мозку (менше 400 см³) нагадувала шимпанзе. Саме на стадії рамапітека почався перехід до прямоходіння, а мавпяча лапа почала перетворюватися на людську руку. Мається на увазі протистояння великого пальця всім іншим, що давало змогу міцно тримати в долоні палицю або інше знаряддя.

Усі ці зміни в анатомії та способі життя людиноподібних мавп тропічних лісів були зумовлені суттєвими природно-кліматичними перетвореннями. Починаючи з 14 млн років до наших днів формуються крижані шапки над Південним та Північним полюсами. Це призвело до збільшення посушливості клімату, зниження температур у тропічній та субтропічній зонах і різкого скорочення площі тропічних лісів. Останнє зумовило зменшення чисельності, вимирання та біологічну трансформацію багатьох видів лісових тварин.

Мавпи також стояли перед необхідністю переходу спочатку до напівдеревного життя, а згодом до проживання на відкритих безлісних просторах. Наземний спосіб життя були змушені опановувати не лише наші пращури, а й деякі примітивні мавпи. Приклад павіанів свідчить, що це супроводжувалося переходом від травоїдності до всеїдності, зростанням згуртованості та агресивності стада. Аналогічні зміни відбувалися і у стадах дріопітекових людиноподібних мавп, яким дедалі частіше доводилося злазити з дерев.

В умовах наземного існування мавпи зустріли свого головного ворога — хижаків родини котячих (левів, тигрів, леопардів та ін.). Щоб захиститися, наші пращури були змушені звільнити передні кінцівки (майбутні руки) від опорних функцій. Це давало змогу не лише оглядати місцевість, а й оборонятися з допомогою палиць та каміння. Рука з палицею чи каменем поступово стала як засобом оборони, так і знаряддям полювання. Включення до раціону м'ясної їжі позитивно вплинуло на розвиток усього організму, особливо мозку.

Паралельно з освоєнням мавпою наземного способу життя та прямоходіння відбувалося згуртування мавпячого стада і перетворення його на

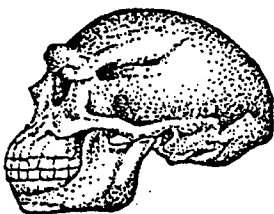
Homo sapiens
1200–2000 см³

40 тис. років–сучасність

Неандерталець
1000–1500 см³

150–40 тис. років тому

Пітекантроп
800–1100 см³

1,5 млн–100 тис. років тому

Homo habilis
600–800 см³

2–1 млн років тому

Австралопітек
400–600 см³

4–1 млн років тому

Шимпанзе
(дріопітек)
до 400 см³

15–4 млн років тому

Мал. 1. Еволюція черепа людини

перзисну праобщину, адже консолідація усіх членів стада була необхідна для захисту від хижаків, а пізніше — для колективного полювання.

Існує точка зору, що початкові етапи антропогенезу відбулися у Східній і Південній Африці в умовах активного горотворення та вулканічної діяльності. Як відомо, тектонічні процеси зумовлюють підвищення рівня радіації. Остання спричиняла мутаційні зміни в організмі наших прашурів, сприяючи збільшенню пластичності біологічного виду, його здатності до трансформації в людину.

Рамапитековий період олюднення мавпи, коли остання лише почала засвоювати навички наземного існування, залишається найменш дослідженим. Пояснюється це відсутністю решток людиноподібних мавп, що датуються проміжком часу 8—4 млн років тому. У Кенії та в Ефіопії було знайдено сліди ніг на вулканічному попелі, а потім і численні рештки істоти, що датується 4—3 млн років тому. Багато в чому вона нагадувала рамапитеку, але була прямоходячою і мала мозок обсягом 400 см³. Ця людиноподібна мавпа *Australopithecus afarensis*, на думку багатьох дослідників, була безпосереднім прашуrom як людини, так і австралопітеків.

Процес олюднення відбувався в умовах сухої, навіть жаркої савани Східної Африки. Серед пагорбів, вкритих густою травою, окремими кущами та деревами, текли ріки, по берегах яких росли ліси. Різноманітні копитні травоядні, які й нині населяють африканську савану, були здобиччю численних левів, тигрів, леопардів, але не об'єктом мисливського промислу перших людських істот. Останні спочатку вдовольнялися полюванням на дрібних тварин (гризунів, земноводних, ящірок, комах та ін.). Мабуть, не гребували вони й рештками здобичі великих хижаків. Кістки тварин на стійбищах найдавніших пралюдей дали підстави називати їх "крисоловами". Звичайно, значну частину раціону становила рослинна їжа — дикий плоди, їстівне коріння, соковиті пагони тощо. Саванний спосіб життя почав складатися у рамапітеків, а завершився на австралопітековому етапі формування людини 4—2 млн років тому [4, с. 110].

Цікаву думку щодо рамапитекового етапу антропогенезу (12—4 млн років тому) висловив відомий шведський дослідник Я. Ліндبلاد [106, с. 111—170]. Він вважав, що у цей час прашури людини вели водяний спосіб життя. Пізні дропитеки (рамапитеки) з дерев переселилися не в савану, а на береги лісових річок. Значну частину часу вони проводили у воді в пошуках молюсків, їстівних рослин, земноводних, риби тощо. Вода захищала їх від леопардів та левів. На думку Я. Ліндبلاد, внаслідок мешкання у воді рамапитеки перейшли до прямоходіння, позбавилися волосся на тілі. Про це свідчить також довгий, невластивий іншим приматам ніс людини, що дає їй змогу занурюватися у воду. Тонкий, рівномірний шар підшкірного жиру розвивався у людей як теплоізолюючий засіб у холодній воді. Він зовсім не властивий наземним ссавцям. Товший жировий прошарок у жінок, можливо, свідчить, що вони проводили у воді більше часу, ніж чоловіки. Останні, залишивши жінок з дітьми в безпечній водній стихії, ходили в савану на полювання. Водяна версія походження прямоходіння та деяких

особливостей людського тіла досить проблематична і потребує додаткових доказів.

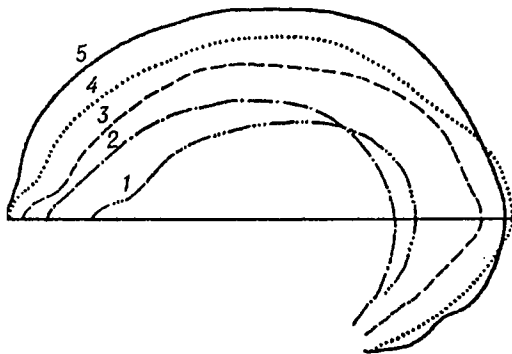
Наступний після рамапітека прашур людини — австралопітек вів наземний спосіб життя, проживаючи у саванах Південної та Східної Африки 4—1 млн років тому.

Першим відкрив рештки австралопітеків (південних мавп) професор Р. Дарт 1924 р. у Південній Африці. Відтоді тут знайдено велику кількість їхніх решток. Найбільш відомі місцезнаходження вздовж східноафриканського рифту — вузького й довгого тектонічного розламу, що тягнеться Східною Африкою з півдня на північ до Ефіопії. Його північним продовженням є Червоне море, долина р. Йордан та Мертве море Палестини. Рифт відзначався великою вулканічною активністю. Олдувайська ущелина у Кенії розрізала на глибину 100 м шари вулканічного попелу. Він добре консервував кістки тварин та пралюдей, що й зробило Олдувай справжнім музеєм плейстоценової фауни. Ось уже понад 30 років Олдувай досліджує сім'я відомих антропологів та палеозоологів Люїс, Мері та Річард Лікі.

Якщо рухатись африканським рифтом далі на північ від Олдуваю, потрапимо в не менш знамениті місцезнаходження палеоантропологічних решток — долину Омо, Хадар в Ефіопії. Видатні відкриття, зроблені тут у повоєнний час, пролили світло на найдавніший період антропогенезу, поглибили історію людства вдвічі — до 2 млн років тому, переконаливо довели, що прабатьківщиною людини була Африка [53, с. 31—39].

Австралопітек був перехідною формою між людиноподібною мавпою та примітивною людиною, що почала виготовляти знаряддя праці. Ці прямо-

ходячі хижі мавпи саван зростом та вагою мало відрізнялися від дріопітеків чи шимпанзе (відповідно 120 см та 40 кг), але обсяг їх черепів значно перевищував останніх і сягав 600 см³ (мал. 2). Розколоті кістки різноманітних тварин, навіть таких агресивних, як павіани, знайдені в місцях проживання австралопітеків, свідчать, що вони були вмілими мисливцями. Однак знаряддя праці з каменю не властиві геологічним шарам, що містять кістки австралопітеків. Вони ще не виробляли кам'яних знарядь, а полювали з допомогою

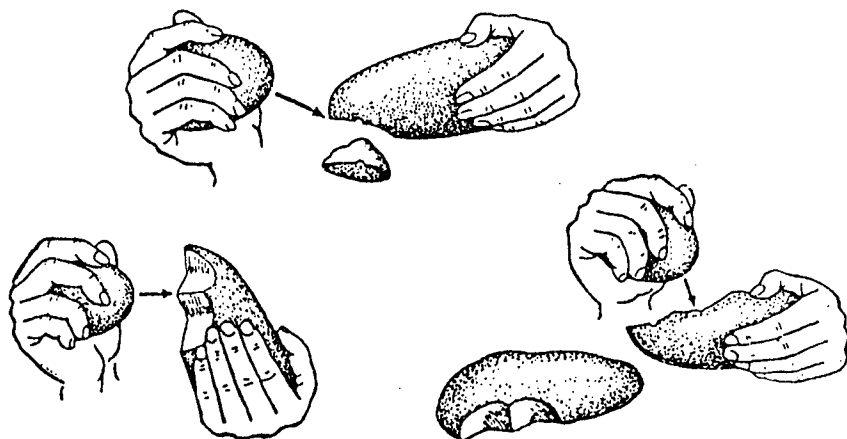
Мал. 2. Контур черепів:

1 — шимпанзе; 2 — австралопітека; 3 — пітекантропа; 4 — неандертальця; 5 — Homo sapiens

дерев'яних палиць та каміння. Взагалі хижий, мисливський спосіб життя прашурів людини остаточно склався на стадії австралопітеків з моменту застосування палиці як ударної зброї [106, с. 165, 168].

В Африці знайдено рештки багатьох видів австралопітеків, які поєднуються у дві головні форми: тендітну та масивну. Обидві були деградуючими гілками розвитку і вимерли, не лишивши нащадків, 2—1 млн років тому. Австралопітеки походять від вищезгаданого пізнього рамапітека *Australopithecus afarensis*, відомого серед палеоантропологів також під поетичним іменем Люсі. Останній вважається також прашуrom першої людської істоти, яка жила в Африці поряд з австралопітеками і навіть полювала на них. Вони відрізнялися від своїх попередників насамперед більшим мозком (600—800 см³) та вмінням виготовляти кам'яні знаряддя праці, за що дістали назву *Homo habilis* — людина уміла. Найдавніші шари з рештками людини умілої та кам'яними знаряддями датуються близько 2 млн років тому (череп № 1470 з оз. Рудольф), а не 2,9 млн, як це вважалося раніше [106, с. 159—161]. Однак частина дослідників вважають, що найдавніші знаряддя виготовлені 2,5 і навіть 3 млн років тому в Африці.

Розмірами тіла та обсягом мозку людина уміла дещо перевищувала більшість австралопітеків. Її зріст сягав 140 см, вага 50 кг, а мозок 800 см³. Однак за основними анатомічними особливостями цю істоту можна вважати пізнім австралопітеком. Вміння виготовляти примітивні знаряддя праці дає підстави назвати її найдавнішою людською істотою. Кам'яні знаряддя *Homo habilis* мають назву галькових, оскільки вони являють собою звичайну кварцитову чи крем'яну річкову гальку, один кінець якої пригострений кількома грубими, але цілеспрямованими сколами (мал. 3).

Мал. 3. Спосіб виготовлення галькових знарядь

Виготовлення найдавніших знарядь праці було екстраординарною подією в історії людства. Вона знаменувала собою народження людини. З цього часу геологи починають нову еру історії землі — антропоген. Ті

дослідники, що головним критерієм людини вважають виготовлення знарядь праці, розглядають *Homo habilis* як найдавнішу людську істоту. Однак існує також точка зору В. П. Алексєєва, який стверджував, що показником належності до людей є певні біологічні особливості (так звана “гомонідна тріада”). До неї належать прямоходіння, рука з протиставленням великого пальця іншій та обсягу мозку понад 800 см³. На цій підставі власне людиною деякі дослідники вважають не *Homo habilis*, а розвинутішу форму гомінід — *пітекантропа* [3].

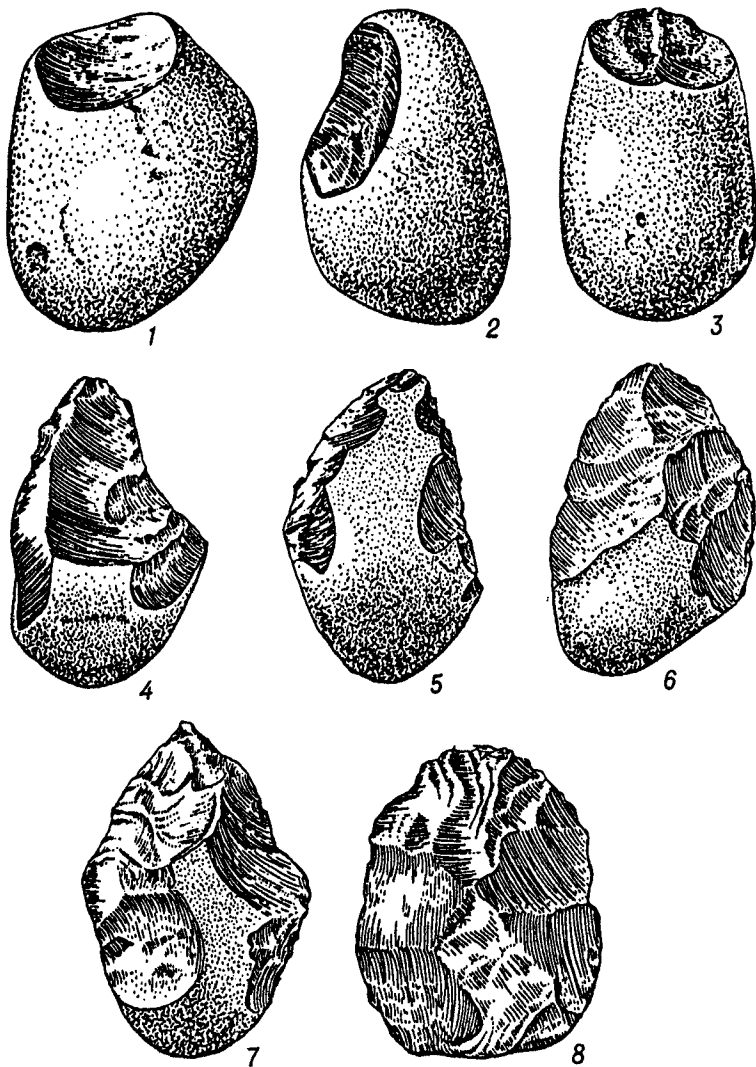
Пітекантроп (мавро-людина) — наступна після людини умілої форма людських істот на довгому шляху олюднення мавпи. Найдавніші її рештки датуються близько 1,5 млн років тому. Це була корінста, низькоросла порівняно із сучасними людьми істота, що впевнено пересувалася на двох ногах і відрізнялася від нас численними архаїчними елементами в будові масивного черепа. Обсяг мозку був значно менший за наш і становив 800—1100 см³. Лоб був похилий, а надбрівні дуги утворювали характерний козирок над очима. Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови.

Головною мисливською зброєю пітекантропів, вірогідно, був дерев'яний спис, який мав загострений обпалений кінець. Саме завдяки спису пітекантропам вдавалося полювати на копитних (оленів, антилоп, коней, биків) і навіть товстошкірих (слонів, носорогів, гіпопотамів), кістки яких знайдено на стійбищах. Археологи розпізнають стоянки пітекантропів за ручними рубилами — масивними, двобічно оббитими крем'яними знаряддями мигдалевидної форми (мал. 4).

На стадії пітекантропа наші пращури розселилися з Африки на Близький Схід, у південні регіони Азії та Європи. В останній вони з'явилися близько 1 млн років тому, про що свідчать рештки їхньої життєдіяльності в гроті Валоне на Середземноморському узбережжі Франції та деяких інших місцях Південної і Центральної Європи, в тому числі на стоянці Королеве в Закарпатті.

Важливу роль в освоєнні помірної зони Євразії відіграв вогонь, який остаточно був приборканий саме пітекантропами. Вогнище гріло, захищало від хижаків, на ньому готували їжу, гострили списи. Вогонь дав змогу нашим пращурам розселитися з теплої Африки далі на північ в Євразію, де близько 1 млн років тому почало відчуватися холодне дихання льодовика. Розселення на менш сприятливих для життя територіях вимагало від пітекантропів більших розумових зусиль, стимулювало розвиток мозку. Дехто з дослідників відзначає дещо більший обсяг черепів у пітекантропів та неандертальців Євразії порівняно з їхніми сучасниками з Африки [106, с. 209].

Пітекантропи зникли близько 100 тис. років тому, поступившись місцем прогресивнішому різновиду наших пращурів — неандертальцю. Останній мав нижчий порівняно із сучасною людиною зріст, але дуже масивний скелет і корінасту статуру. Це свідчило про неабияку фізичну силу неандертальця. Найбільше примітивних, архаїчних рис зберігав його череп, обсяг якого становив близько 1000—1500 см³. Розвиток надбрівних дуг та потиличної частини поєднувався з низьким похилим лобом. Це ознака

Мал. 4. Розвиток галькових знарядь *Homo habilis* (1—6) і рубила пітекантропів (7, 8)

недорозвиненості лобних відділів мозку, що відповідають за складне, асоціативне мислення, а також містять центри гальмівних процесів. Іншими словами, неандертальці порівняно із сучасними людьми мали обмежені розумові можливості й були нездатні до складного абстрактного мислення. Водночас нерозвиненість центрів гальмування робила їх збудливими та агресив-

ними, що у поєднанні з великою силою неандертальців зумовлювало часті й кровопролитні сутички в їхніх праобщинах [4, с. 127, 128].

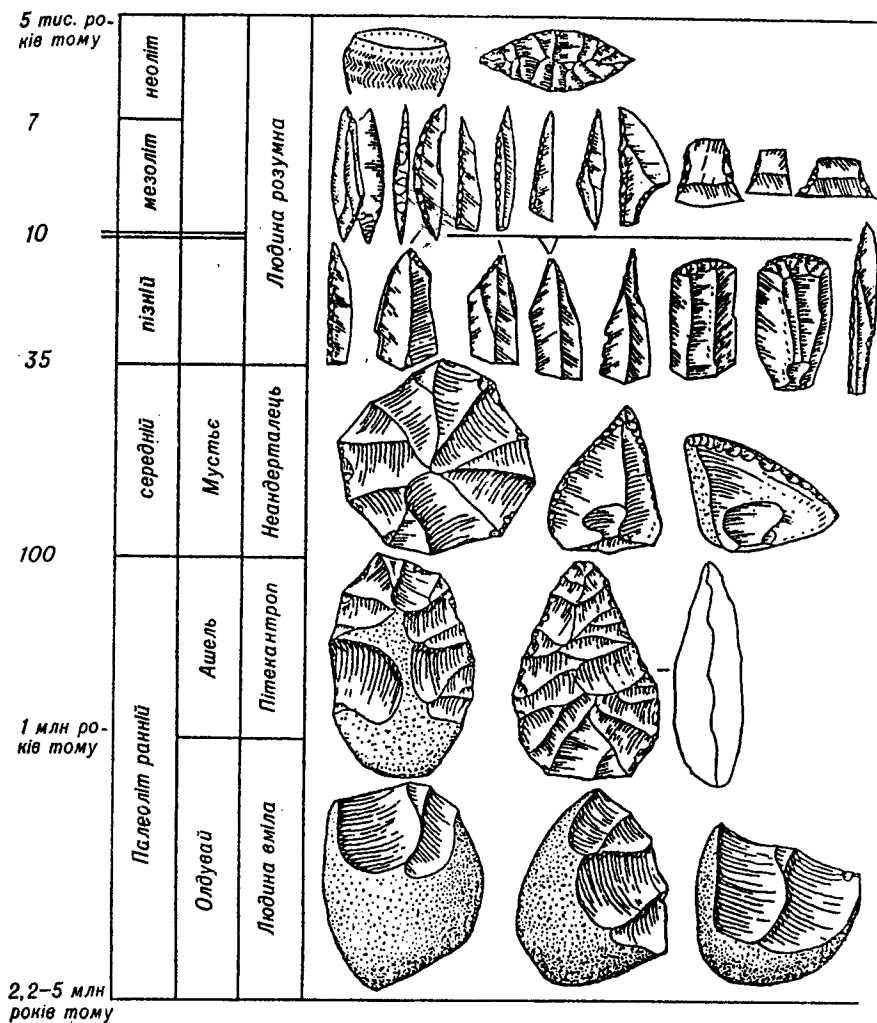
Неандертальці досить щільно заселили Африку та Євразію, за винятком північних районів Європи та Сибіру, що були вкриті льодовиками. Нині відомо понад 500 місцезнаходжень кісток неандертальців. Стоянок з їх крем'яними знаряддями досліджено в кілька разів більше. Техніка обробки кременю піднялася на вищий щабель розвитку порівняно з пітекантропами. Якщо рубила останніх виготовлялися двобічним оббиванням цілих крем'яних гальок (див. мал. 4, 7, 8), то неандертальці виготовляли знаряддя із спеціально зроблених заготовок — крем'яних відщепів. Останні відбивалися з гальок, які археологи називають ядрищами, або нуклеусами. Ядрища за часів неандертальців мали дисковидну форму (мал. 5), а зняті з них відщепи, як правило, були трикутних обрисів. Тому знаряддя неандертальців найчастіше мали трикутну форму. Найпоширенішими серед них були гостроконечники та скребла. Виготовляли їх ретушуванням дрібними сколами країв відщепів.

У Європі відомо два різновиди неандертальців: ранній, більш прогресивний, наближений до *Homo sapiens*, та пізній, примітивний. Останній, на думку більшості дослідників, був деградуючою гілкою гомінідів і вимер, не залишивши нащадків. Сталося це близько 35 тис. років тому, коли досить раптово в Африці й у Південній Євразії на зміну неандертальцям прийшла людина сучасного типу. Поширена думка, що остання сформувалася десь на Близькому Сході на основі місцевого, досить прогресивного різновиду неандертальців і звідси розселилася в інші регіони Євразії та Африки.

Неандертальське суспільство не мало перспектив соціального розвитку через вищезгадані вади психіки його членів. Суттєвою перешкодою прогресу були не лише не здатний до складних розумових операцій мозок, а й легка збуджуваність та агресивність через нерозвиненість відповідних центрів лобного відділу мозку. Все це викликало спалахи дикої люті та агресії у неандертальському стаді з тяжкими, смертельними наслідками. Особи з розвинутішим мозком і врівноваженим характером мали більше шансів на виживання. Так механізм природного та соціального відбору впливав на розвиток мозку неандертальця в бік *Homo sapiens*. Саме остання є власне людиною. Всі попередні форми гомінід (людина уміла, пітекантроп, неандерталець) були людьми на стадії формування [172].

Homo sapiens (людина розумна) відрізнялася від своїх прашурів тендітною конституцією, меншою силою, зате великим обсягом мозку (до 2000 см³) з розвиненими лобними відділами, які є досконалим інструментом складної розумової діяльності. Структура черепа свідчить про більш лагідний, врівноважений порівняно з неандертальцями характер *Homo sapiens*, що робили її суспільною істотою. В популяції людей відбувається заміна природного відбору соціальним.

Колективізм людини стимулював розвиток мовного апарату, що зумовило формування виступаючого підборіддя. У цей самий час через розвиток лобного відділу мозку деградує надбрівний виступ і зникає такий архаїчний елемент обличчя наших прашурів, як прогнатизм — виступаючі впе-

Мал. 5. Періодизація кам'яної доби

ред верхня та нижня щелепи. Так сформувався вертикальний профіль обличчя сучасної людини.

Досконалий мозок *Ното сарієнс* зумовив піднесення суспільства та культури на незрівнянно вищий рівень порівняно з попередніми щаблями розвитку. Здатність людини розумної до абстрактного мислення спричинила виникнення мистецтва, релігії, міфотворчості. З'являються найдавніші календарі, зароджується лічба.

Небувалий прогрес простежених археологами у матеріальній культурі. Якцо неандерталець користувався нечисленними універсальними знаряддями, то за часів *Homo sapiens* з'являється велика кількість спеціалізованих різноманітних знарядь з кременю. Це скребачки для обробки шкіри, різці для роботи з кісткою, різноманітні наконечники списів, ножі для різання м'яса, дерева, шкіри, проколки для шиття одягу та взуття, сокири для рубання дерева та кістки тощо. Визначальною особливістю крем'яних виробів людини розумної є масове застосування для виготовлення знарядь праці вузьких і довгих крем'яних платівок, знятих з призматичного нуклеусу. Знаряддя з мисливських стоянок цього періоду мають характерні видовжені пропорції ретушованих платівок з паралельним ограненням.

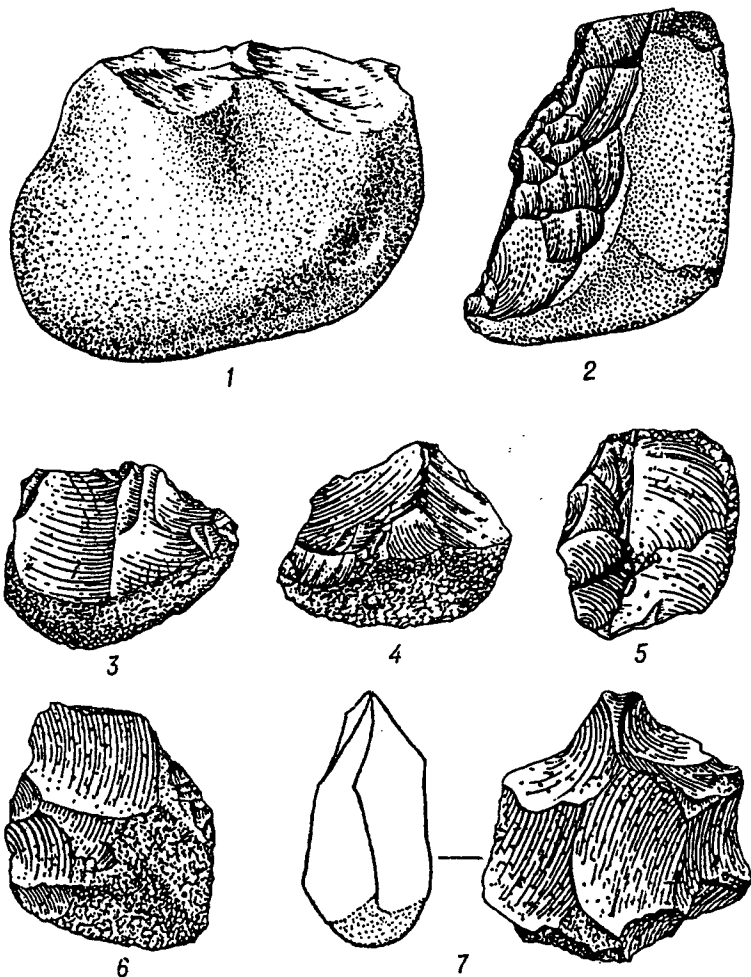
Ще однією археологічною ознакою мисливських стоянок *Homo sapiens* є різноманітні кістяні знаряддя — голки, шила, наконечники списів та гарпунів тощо. Поширюються мистецькі вироби з кістки, рогу, бивня мамонта: статуетки жінок, тварин, гравійовані зображення тварин, людей, орнаменти та ін. З кісток великих тварин, насамперед мамонтів, починають будувати житла.

Запропонована стадіальна картина антропогенезу є спрощеною схемою складного і багато в чому загадкового процесу трансформації мавпи в людину. На кожній ділянці цього довгого і звивистого шляху паралельно розвивалося кілька різновидів людиноподібних істот, більшість з яких вимирили, не лишивши нащадків. Як правило, представники попереднього типу довго жили поряд з прогресивнішими різновидами гомінід, нерідко полюючи один на одного. Так, *Homo habilis* довго існувала поряд з австралопітеком, пітекантропом — з *Homo habilis*, неандерталець — з пітекантропом, а *Homo sapiens* — з неандертальцем.

Підсумовуючи історію формування людини, можна зробити висновок, що остання входить до загону приматів (мавп), де виокремлюються родини людиноподібних мавп (дріопітеки, шимпанзе, горили, орангутанги, гібони) та гомінід (*Homo habilis*), пітекантропи, неандертальці, *Homo sapiens*. Гомініди поділяються на два роди: *Homo sapiens* (власне люди) та *Homo primgenius* (пітекантропи, неандертальці). В антропогенезі простежуються два великі стрибки: від людиноподібної мавпи до примітивної людини і від останньої до людини сучасного типу. Перший з них знаменувався зародженням мислення, мови, соціальної організації, виробництвом найдавніших знарядь праці, внаслідок чого постала людина примітивна. Під час другого стрибка людський розум піднявся на якісно вищий щабель, і *Homo primgenius* трансформувалася у власне людину — *Homo sapiens* (див. мал. 1).

Археологічна періодизація найдавнішої історії людства побудована з урахуванням палеоантропологічної періодизації процесу антропогенезу. Епосі *Homo habilis* (2—1 млн років тому) відповідає археологічна епоха Олдувай, часу існування пітекантропів (1 млн — 100 тис. років тому) — Ашель, неандертальців (100—35 тис. років тому) — Мустьє. Три вищезгадані періоди об'єднані назвою ранній палеоліт. Пізній палеоліт почався з поширенням *Homo sapiens* (див. мал. 5).

Описані вище ранні етапи антропогенезу зафіксовано в Африці та Південній Азії. Європу вперше заселили ранні пітекантропи близько 1 млн років тому (грот Валоне на півдні Франції та ін.). Кістки найдавніших у Європі людських істот, знайдені у Вертешселеш (Угорщина) та Гейдельберзі (Німеччина), належали пітекантропам. Приблизно в цей самий час, можливо трохи пізніше, прашури людини з'являються на теренах України (мал. 6).

Мал. 6. Галькові знаряддя з найдавніших стоянок Європи, що датуються близько 1 млн років тому:

1 — грот Валоне, Південна Франція (за Ф. Люмлеєм); 2—7 — нижній шар стоянки Королеве, Закарпаття (за В. М. Гладилінім)

Як відомо, в усі історичні епохи Північ Євразії відставала у своєму розвитку від Півдня. Саме через Україну, яка займає крайній південний захід Східної Європи, прогресивні Середземномор'я та Близький Схід впливали на східну частину Європейського континенту. Найдавніші людські істоти заселили Європу, зокрема Україну, саме з Півдня.

Є два південні шляхи в Україну в обхід Чорного моря — західний через Балкани та східний через Кавказ. Однак кавказький шлях в епоху антропогенезу був заблокований Кумо-Маницькою протокою, яка з'єднувала Каспійське море з Чорноморським басейном. Тому перші люди прийшли в Україну через Балкани та Центральну Європу. Недаремно найдавніші сліди перебування пралюдей в Україні досліджені в нижньому шарі стоянки Королеве в Закарпатті, що датується близько 1 млн років тому (див. мал. 6).

Дещо пізнішими є інші стоянки пітекантропів ашельської епохи України: Рокосове у Закарпатті, середні шари Королеве, Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка у Донбасі, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами передгір'їв Криму (Бодрак I—III, Чокмакли, Кара Куш I, III та інші) [12, т. 1, с. 15—28].

Більш численні в Україні стоянки неандертальців мустьєрської доби (100—40 тис. років тому). Особливо багато їх досліджено у печерах гірського Криму: Кіік-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Вовчий Грот, Старосілля, Ак-Кая, Заскальне, Кабазі, Пролом та ін.). Більшість з них мають кілька шарів культурних решток мустьєрського часу, а на деяких знайдено навіть кістки неандертальців (Кіік-Коба, Заскальне V) [92].

Окремі мустьєрські стоянки відомі у Закарпатті (верхні шари Королеве, Рокосове), Подністров'ї (нижні шари Молдови I та V, Кормань IV), на Житомирщині (Житомирська, Рихта), у Надпорожжі (Орел), Донбасі (Антонівка I, 2, Білокузьминівка) та ін.

Якщо пам'яток ашельського часу в Україні налічується не більше 30, мустьєрського — 200, то стоянок *Homo sapiens* пізнього палеоліту — близько 1000. Це свідчить про зростання населення України протягом давньокам'яної доби. Пізньопалеолітичні стоянки в Україні, що датуються 35—14 тис. років тому, концентруються в кілька територіальних груп: Кримська (Сюрень I, Буран-Кая), Степова (Амвросіївка, Акаража, Анетівка, Сагайдак та ін.), Надпорозька (Кайстрова Балка, Осокорівка, Дубова Балка, Ворона), Дністровська (верхні шари Молодови I, V, Кормань IV), Волинська (Городок I—II, Бармаки), Середньодніпровська (Мезін, Добраничівка, Межиріч, Радомишль, Кирилівка, Гінці, Семенівка).

Кінець періоду антропогенезу в щодому збігається з кінцем давньокам'яної доби (палеоліту). Остання розпочалася з виготовлення найдавніших знарядь першими людськими істотами 3—2 млн років тому і закінчилася 10 тис. років тому з кінцем льодовикової епохи.

Розділ 2

МИСЛИВЦІ ПРИЛЬДОВИКОВОЇ ЄВРОПИ

Природа доби Зледеніння

Драматичною подією в історії людства було велике зледеніння північної півкулі. Почавшись 1 млн років до наших днів, воно досягло максимального розвитку 100—150 тис. років тому. Просуваючись із Скандинавії на південь, льодовик по долині Дніпра досяг району сучасного Кременчука. Однак максимальне похолодання клімату мало місце пізніше, наприкінці льодовикової епохи 20—17 тис. років тому.

У геологів льодовиковий період історії Землі дістав назву плейстоцену. Археологи називають його палеолітом, або давньокам'яним віком. Різке потепління клімату близько 10 тис. років до наших днів призвело до зникнення скандинавського льодовика і настання геологічної сучасності — голоцену. Почалась нова археологічна епоха — мезоліт, або середньокам'яний вік.

У льодовикову добу потужний щит криги, що сягав над Скандинавією кількох кілометрів, пульсував залежно від змін клімату. У вологі й холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, а в теплі, сухі — відступав у північному напрямку. Тому смуга землі вздовж південного краю льодовика являла собою мертву пустелю, зриту льодовиком, що то відступав, то насувався. Пульсуючі переміщення краю льодовика знищували рослинність, залишаючи гряди уламків, принесених льодовиком гірських порід, піску, глини. Ці пагорби перемикалися льодовиковими талими водами.

В результаті значні території Північної Європи вкривалися піщаними відкладами — зандрами. Так, біля південного підніжжя льодовика сформувалася зона зандрових рівнин зі своєрідними природно-ландшафтними умовами, що охоплювали безкраї низини від Великобританії до верхів'їв Волги. Типовою зандровою рівнинною низиною є Полісся, що займає Північ України та Південь Білорусії. Неабияку роль у її формуванні відіграв вітер. Холодне, важке повітря з крижаного щита рухалося на південь натомість легких і теплих повітряних мас Середземномор'я. Сильні, холодні й сухі вітри зривали дрібний пил з непокритих рослинністю зандрових рівнин біля підніжжя льодовика і несли його на південь. Поступово віддаляючись від льодовика, вітри слабшали, і пил випадав на поверхню землі, формую-

чи так звані лесові відклади. За час зледеніння у Центральній та Південно-Східній Європі накопичилися лесові відклади до кількох десятків метрів.

Отже, наприкінці льодовикової епохи в Європі склалися дві природно-кліматичні зони — зандрова і лесова. Кордон між ними, як правило, дуже чіткий. Прикладом може бути південний рубіж зандрової Поліської низовини Північної України. Лесові відклади потужністю до 20 метрів вкрили лісостепову смугу України від Полісся на півночі до чорноморських степів на півдні.

Полісся, з низинним заболоченим рельєфом, сформованим значною мірою різними водно-льодовиковими відкладами та перевіяними пісками, на півдні різко переходить у підвищення, де під шаром чорнозему залягає багатометрова товща жовтого лесу. Лес як продукт розкладу різних гірських порід має багатий хімічний склад. Тому ґрунти, що сформувалися на лесах, багаті на різні мікроелементи й відзначаються особливою родючістю. Зокрема, в цьому секрет родючості українських чорноземів.

Прильодовикові природно-кліматичні умови не мають прямих аналогій ні у сучасних арктичних пустелях, ні в альпійських луках. Дещо нагадують вони холодний різкоконтинентальний і сухий клімат центральних районів Чукотки. Наприкінці плейстоцену в прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні природні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. У тілі льодовика були скуті значні маси води. Внаслідок цього в апогеї похолодання рівень Світового океану знизився на 130 метрів. Прибережні ділянки океану стали сушею. Зникло багато морів. Зокрема, сушею стала вся Одеська затока від гирла Дунаю до Криму, зникло Азовське море. На місці північної частини Чорного та Азовського морів були поширені холодні степи, прорізані глибокими долинами Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю.

Одночасно північні моря та океани вкрилися кригою до 45° північної широти. Це означає, що Атлантичний океан замерз до північного узбережжя Іспанії і до широти Монреаля, а Тихий — до Японії. Поверхня криги за кліматоутворюючими чинниками наближається до суші. На відміну від поверхні води крига дуже мало зволожує атмосферу і віддзеркалює сонячні промені [28].

Отже, північна півкуля в апогеї похолодання за кліматоутворюючими показниками наближалася до гігантської суші, що значною мірою зумовило сухість прильодовикового клімату. Замість вологих і теплих повітряних мас Атлантики дув холодний і сухий північно-східний вітер з льодовика. Встановився континентальний клімат з великими сезонними контрастами температур, холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі в період максимуму похолодання річна норма опадів не перевищувала 200—300 мм, що відповідає нормі опадів сучасних напівпустель, а середня температура зими — 30° [128, с. 136].

Уздовж південного краю льодовика тяглися пустельні зандрові поля, вкриті пісками, валунами, пагорбами глини, прильодовиковими озерами. За 200 км південніше льодовика починалися холодні прильодовикові лісостеги та степи. Вони поширювалися на південь до Чорного моря, Карпат, Альп, Піреней.

Сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість сонячних днів. Прильодовикові степи лежали набагато південніше сучасних тундр. Отже, сонце стояло над ними значно вище і кут падіння променів був більший. Світловий день, як і довжина літа, був значно довший, а зими коротшими, ніж у сучасній тундровій зоні [216, с. 48].

Велика кількість сонячної енергії, що її отримала поверхня землі, стимулювала процеси фотосинтезу рослин. Однак постійні холодні північні вітри з льодовика, промерзання ґрунту і холодний, сухий, континентальний клімат перешкоджали розвитку деревної рослинності, усуваючи таким чином природного конкурента трав. Лесовий пил, принесений вітром від підніжжя льодовика, змішуючись із снігом, сприяв його швидкому таненню, підживлюючи ґрунт, стимулюючи ріст трав. Усе це зумовило інтенсивний розвиток трав'яного покриву в прильодовиковому холодному степу [29, 35, 28].

Рослинний світ прильодовикових степів являв собою унікальне сполучення арктичних, альпійських та степових форм. Широко були представлені степові трав'янисті рослини — полині, лебедові, ефедри. З кушових рослин поширилися карликова береза, арктична верба. Деревовидна береза, а південніше сосна утворювали в долинах річок, балках, захищених від вітру, невеликі гаї деревної рослинності.

Бурхливий розвиток трав'яного покриву створив сприятливі умови для численних трав'яних. Посушливий клімат прильодовикових степів зумовив збереження поживних якостей трави навіть узимку, адже вона не перегнивала під осінніми дощами, як у наш час, була доступною для трав'яних узимку через незначну потужність снігового покриву. Внаслідок сухості клімату в прильодовикових степах, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт та озер, а отже, й комах, що дуже заважають випасу трав'яних у наш час [197, 70].

Відкриті простори (степи, тундри) у ландшафті сприяють збільшенню стадності трав'яних. Наприклад, північні олені влітку в тундрі утворюють стада чисельністю до кількох десятків тисяч голів. Мігруючи на зиму на південь, в зону тайги, ці стада розпадаються на невеликі групи по кілька тварин. Трав'яні степи і тундри (коні, бізони, сайгаки, кулани, тундрові олені та ін.) ведуть стадний спосіб життя, а тварини закритих лісових ландшафтів (лось, благородний олень, кабан та ін.) — індивідуальний, нестадний. Перший має перевагу перед другим, оскільки тваринам не треба слідкувати за безпекою від нападу хижаків. Однак чим численніші стада, тим скоріше вони витоптують і поїдають траву і тим рухливіший спосіб життя змушені вести. Щоб не вмерти з голоду, стадні трав'яні постійно повинні пересуватися, міняючи пасовиська (мал. 7) [197, с. 70].

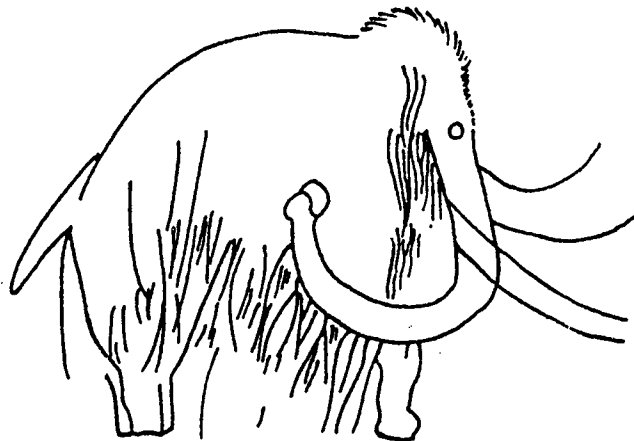
Оскільки прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, то стадність трав'яних у цей час була дуже високою. Ці обставини, як і різкоконтинентальний клімат з великими перепадами літніх та зимових температур, спричинили дуже рухливий стадний спосіб життя прильодовикових трав'яних, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані. Трав'яні мамонтового фауністичного комплексу (мамонт,

Мал. 7. Зображення стада мігруючих оленів на стіні гроту Тейєт, Франція

шерстистий носорог, бізон, кінь, кулан, північний олень, вівцебик та ін.), які населяли холодні тундростеми, навесні мігрували численними стадами на північні прильодовикові пасовиська, а восени, рятуючись від наступаючих холодів, відходили на сотні й тисячі кілометрів південніше у передгірні райони Європи та надчорноморські степи [61].

Під час останнього зледеніння в межах України виділялося кілька природно-кліматичних підзон. Північ займав прильодовиковий лісостеп, де у

Мал. 8. Зображення мамонта на стіні печери Фон де Гом, Франція

фауні переважали мамонти (мал. 8). На півдні простіралися безкраї трав'янисті степи з величезними стадами бізонів. Неповторна природна обстановка складалася у горах Криму та Карпатах. В останні тисячоліття льодовикової доби небувалого поширення набув північний олень. Відповідно до природної специфіки на території України наприкінці льодовикової епохи розвивалися чотири типи первісного суспільства: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці прильодовикових гір та мисливці на північних оленів. Кожне з них відзначалося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурою.

Мисливці на мамонтів

Суспільство мисливців на мамонтів належить до найбільш загадкових, оскільки важко піддається реконструкції. Однак більш як сторічні розкопки стоянок з кістками мамонтів у Східній та Центральній Європі, а також зусилля різних учених в осмисленні їх результатів наблизили нас до розуміння способу життя прильодовикових мисливців на мамонтів. Особливе наукове значення мають майже повністю досліджені українськими археологами (насамперед І. Г. Шовкоплясом та І. Г. Підплічком) общинні поселення з житами з мамонтових кісток — Мізин, Добранічівка, Межіріч, Радомишль.

Мисливці на мамонтів проживали в середній лісостеповій мамонтовій смузі, яка тягнеться з Верхнього Дону через Десну, Середній Дніпро, Волинь, Верхню Віслу до Морави. Основою їхньої економіки було колективне полювання на мамонтів та інших великих стадних, сезонно мігруючих травоядних. Стоянки, як правило, розташовані у долинах річок, що течуть у меридіальному напрямку (Дон, Десна, Дніпро, Дністер). Адже саме річковими долинами проходили шляхи масових весняних та осінніх міграцій тварин. Взимку тут ховалися від холодних північних вітрів усі жителі прильодовикового лісостепу (мал. 9).

Мамонт був основним джерелом їжі та інших засобів існування прильодовикового суспільства. Головною зброєю при полюванні на цих холодолюбивих слонів був спис. Так, у Північній Америці на березі річки Нако досліджено рештки молодого мамонта з вісьмома крем'яними наконечниками списів у тілі.

У 1985 р. відомий американський етноархеолог Г. Фрізон провів у національному парку Зімбабве експериментальне полювання на слонів за допомогою списів з крем'яними наконечниками типу Кловіс [223, с. 766—784]. За традиційною методикою африканських мисливців на слонів у полюванні брали участь від двох до кількох чоловіків. Один з них був озброєний важким колючим списом, інші — металевими дротиками та списометалками.

Слони паслися сімейними групами з 10—20 тварин, яких охороняли дорослі самки-лідери (матріархи). Доро-

Мал. 9. Мисливець на мамонта прильодовикової Європи. Реконструкція за черепом

слі самці паслися окремо. Одного чи кількох списів, кинутих з відстані 15—20 м за допомогою списометалки, достатньо, щоб сильно поранити тварину. В такому випадку остання тихо відходила від стада і ставала легкою здобиччю людини. Однак це часто відбувалося лише через кілька днів, коли тварина остаточно знесилювалася раною. Вполювати всю сім'ю слонів можливо було лише за умови, що першим вб'ють матріарха й стадо буде дезорганізоване.

Отже, списи з крем'яними наконечниками — ефективна зброя при полюванні на слонів. Традиційні уявлення про колективний загін мамонтів до яру чи бєлота суперечать реальній стратегії полювання на слонів.

Якщо списи мисливців на мамонтів Америки мали наконечники з крем'яком, то в Європі їх робили з бивня. Як правило, це великі веретеноподібні вістря завдовжки 40 см і більше. У похованні на стоянці Сунгир знайдено численну серію важких колючих списів з випрямленого бивня мамонта завдовжки до 2,4 м (мал. 10).

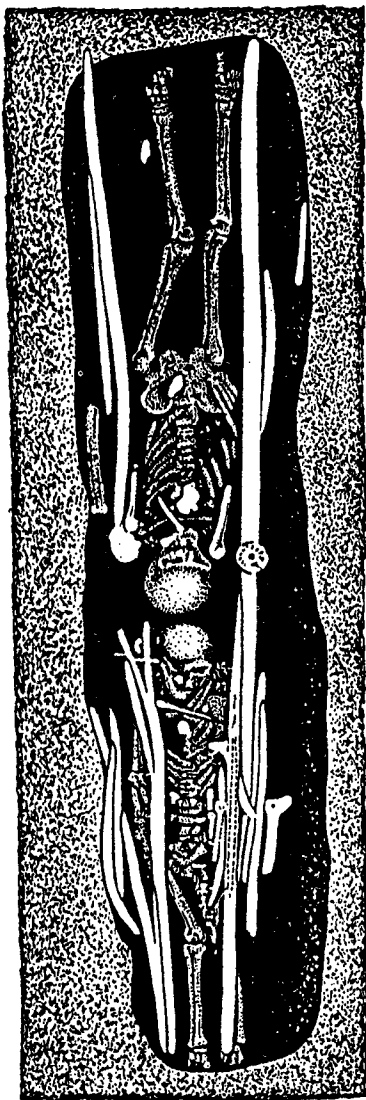
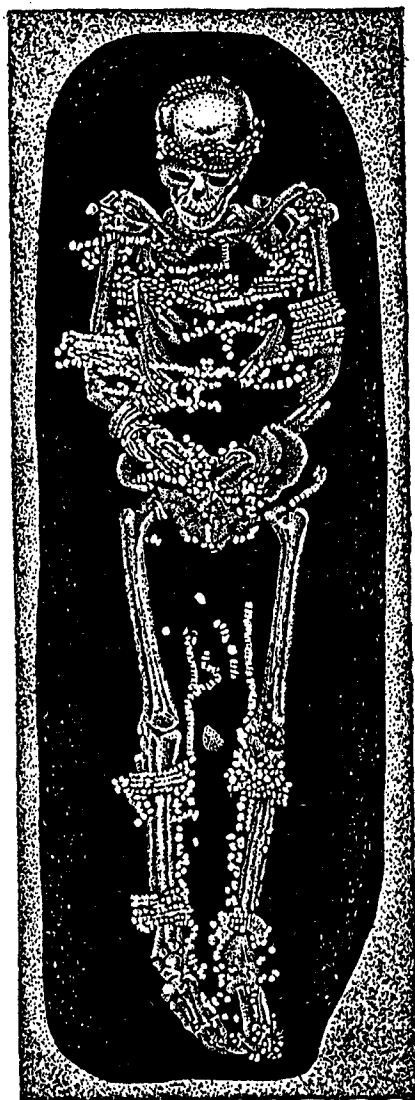
Річний господарський цикл мисливців на мамонтів поділявся на два головні періоди: літній і зимовий [236, с. 348, 425, 477]. Взимку вони жили на берегах річок в обшинних стійбищах, які складалися з 4—6 круглих у плані жител діаметром 4—5 м. Будинок мав дерев'яний каркас, вкритий шкірами тварин. Цокольна частина обкладалася черепами та іншими великими кістками мамонтів. Кістки широко використовувалися не лише як будівельний матеріал, а й як паливо та сировина для виготовлення знарядь праці, побутових предметів, витворів мистецтва і навіть для освітлення жител. Останні мали купольний дах, виходи переважно у південному напрямку, внутрішні й зовнішні вогнища (мал. 11).

Для побудови житла кістки мамонтів спочатку збирали навколо стійбища. Добудовували його за рахунок кісток впольованих мамонтів [162, с. 21]. Навколо кожного житла було від двох до п'яти так званих м'ясних ям — округлих у плані з діаметром та завглибшки близько 1 м, які призначалися для збереження зимових запасів м'яса. Адже взимку община існувала за рахунок запасів, зроблених восени під час колективного полювання на мігруючих з півночі вздовж рік мамонтів та інших стадних травоядних.

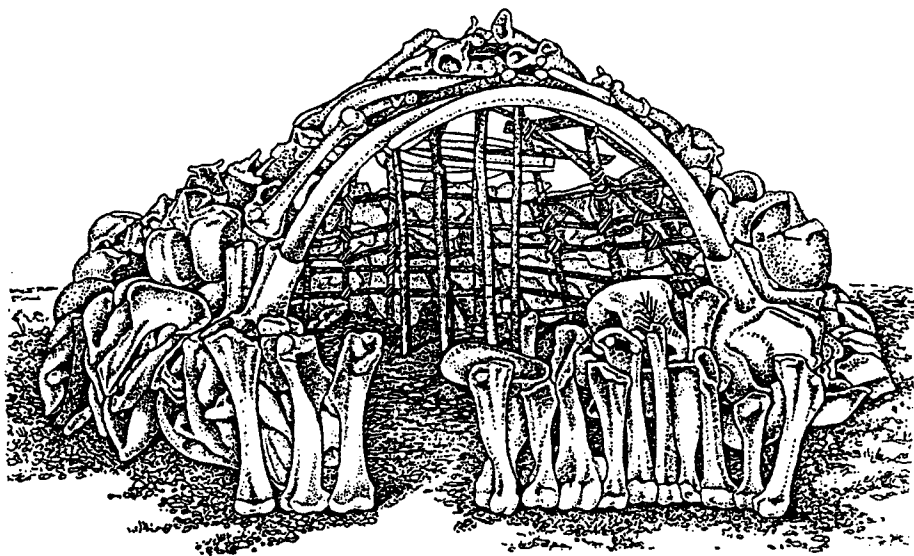
З настанням весни люди залишали фундаментальні зимові житла з кісток мамонтів і усією общиною переходили до літніх поселень, розташованих у долині тієї самої річки, але топографічно вище зимового. Прикладом літнього табору може бути стоянка біля с. Чулатового на Десні, де не знайдено ні решток фундаментальних жител, ні м'ясних ям. Відсутність останніх свідчить, що у літньому раціоні велику роль відігравало свіже м'ясо, впольоване на літніх пасовиськах травоядних.

Житла з мамонтових кісток мали велику цінність для людини, оскільки їх зведення вимагало певних знань, зусиль, дефіцитного будівельного матеріалу (дерева, кістки, шкіри). З настанням осені первісні колективи перебиралися до минулорічних зимових таборів, де ремонтували й оновлювали житла. Про повторне їх заселення свідчить той факт, що культурний шар на підлозі нерідко складався з кількох тонких горизонтів [163, с. 91].

Благополучна зимівля залежала від успішного осіннього полювання й створення запасів м'яса. Мігруючих з півночі тварин забивали неподалік від

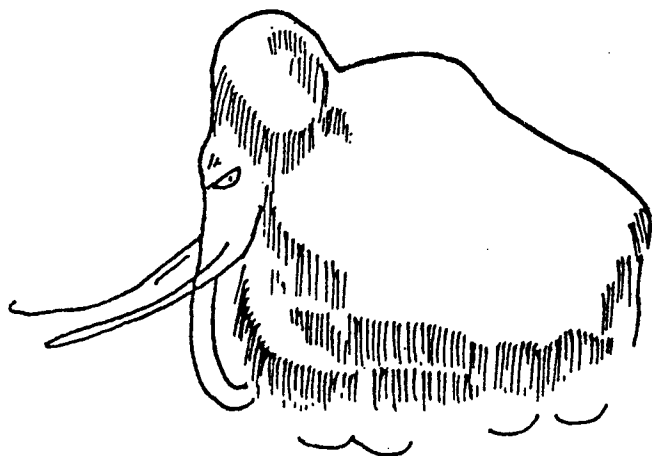

Мал. 10. Поховання дорослого в хутряному комбінезоні та дітей зі списами з бивня мамонта. Стоянка прильодовикових мисливців біля села Сунгир на Верхній Волзі

Мал. 11. Реконструкція житла з кісток мамонта. Стоянка поблизу с. Межиріч на Київщині

зимового табору, адже при повній відсутності транспортних засобів доставка великої кількості м'яса та важких мамонтових кісток на стоянку здалека була неможлива. Наприклад, череп дорослого мамонта важить понад 100 кг, а на деяких стоянках знайдено десятки таких черепів (мал. 12).

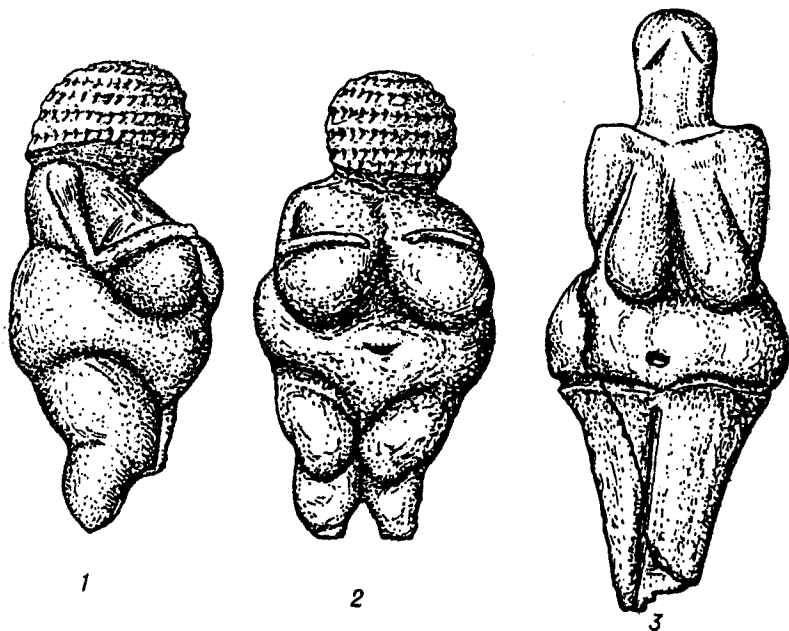
Мал. 12. Зображення мамонта на стіні гроту Комбарель, Франція

Із зимових та літніх поселень здійснювалися різноманітні промислові експедиції (на полювання, за кременем, вохрою тощо). Тому на певній віддалі від цих великих стійбищ виникали тимчасові невеликі стоянки з незначною кількістю решток: короткочасні мисливські стоянки, місця розчленування забитих тварин, добування вохри, кременю, майстерні з обробки кременю.

Періодичні повернення мисливців на традиційні місця осінніх та весняних полювань зумовили формування багаточасових пам'яток та груп стоянок, таких, як численні стійбища біля с/л Костенки на Дону, Пушкарі на Десні, Молодове на Дністрі та ін.

Характерні для мисливців на мамонтів поселення з 4—6 монументальними житлами дослідники вважають общинними. Їх внутрішній діаметр не перевищує 5 м. Саме таку площу мали сімейні житла мисливців та збирачів усіх природно-ландшафтних зон. У них проживали колективи до 10 осіб. Отже, середня величина общини мисливців на мамонта була близько 30—40 чоловік [69; 71; 162, с. 48].

Община складалася з кількох споріднених сімей, була екзогамною і патрілокальною, тобто шлюбних партнерів шукали за межами общини, а при створенні сім'ї жінка переходила до колективу чоловіка, а не навпаки. Про це свідчать дані археології. Зокрема, різниця між крем'яними виробами

Мал. 13. Скульптурні зображення жінок з бивня мамонта. Стоянки мисливців на мамонта:

1, 2 — Вілендорф, Австрія; 3 — Долні Вестониці, Моравія

окремих жител одного поселення незначна. Якби чоловіки переселялися до общини жінок, то кожен з них приніс би із собою власні традиції обробки кременю, тобто кожне житло поселення мало б свій специфічний крем'яний інвентар [69, с. 64].

Житла мисливців на мамонтів зі стоянки біля с. Межиріч на Росі прикрашались різними орнаментами. Крім того, простежені паралелі між архітектурним орнаментом житла та жіночих статуєток, знайдених у ньому [210, с. 19]. Традиції колективу, звідки прийшла жінка до общини чоловіка, відображалися в орнаменті як житла, повною господаркою якого вона була, так і скульптурного зображення жіночого божества цього житла (мал. 13).

Через дуже низьку щільність пізньопалеолітичного населення (до одного чоловіка на 100 км²) общинні стійбища були віддалені одне від одного не менш як на 40—50 км [11; 60]. Вони розташовувались вздовж великих та середніх річок, які розділяли безлюдні обшири вододілів. Контакти між общинами утруднювалися відсутністю будь-яких транспортних засобів. Однак знахідки на деяких стоянках гірського кришталю, морських раковин, вохри, бурштину, виходи яких розташовані за кілька сотень кілометрів від стоянки, свідчать про дуже дальні, вірогідно, обмінні зв'язки прильодовикових мисливців. Найдавніші стоянки мисливців на мамонтів у Моравії (Пшедмость, Павлов, Дольні Вестониці) датуються 25—20 тис., в Україні — 20—14 тис. років тому.

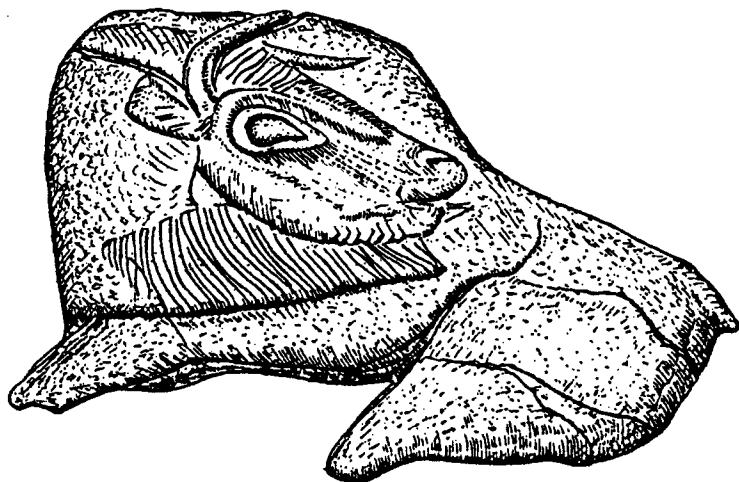
Суспільство мисливців на мамонтів зникає 14—13 тис. років тому в зв'язку з вимиранням об'єкта промислу. В середній смузі Європи, зокрема в українських степах та Поліссі, починається епоха північного оленя.

Степові мисливці на бізонів

Наприкінці льодовикової епохи на південь від лісотундрових мисливців на мамонтів простирался світ мисливців на бізонів безкраїх надчорноморських степів. Суспільство степових мисливців на бізона, як і більшість прильодовикових типів господарства, остаточно сформувалося в період максимального похолодання та найбільшого поширення прильодовикових степів з бізоною фауною 20—18 тис. років тому. Археологія та палеозоологія свідчать, що у цю добу вони заселяли степову зону всієї Північної півкулі (мал. 14). Однак якщо у преріях Північної Америки найдавніші стоянки з кістками бізонів датуються близько 10 тис. років тому, в степах Західного Сибіру — 12 тис., то у надчорноморських степах — близько 20 тисячоліть. Це Муралівка та Золотівка в Надазові, Сагайдак на Південному Бузі, Амвросіївка в Донбасі.

Стоянки степових мисливців на бізона відомі у Надчорномор'ї від гирла Дону на сході до Нижнього Дністра та Дунаю на заході. На півночі вони зустрічаються у Надпорожжі й навіть у лісостеповому Лівобережжі. Степова зона наприкінці льодовикової доби просуvalася на північ значно далі, ніж нині.

Велика кількість степових стоянок лежить на дні Азовського моря та Одеської затоки, адже рівень Світового океану був на 100 м нижчий за

Мал. 14. Кістяна платівка із зображенням первісного бізона зі стоянки Ла Мадлен, Франція

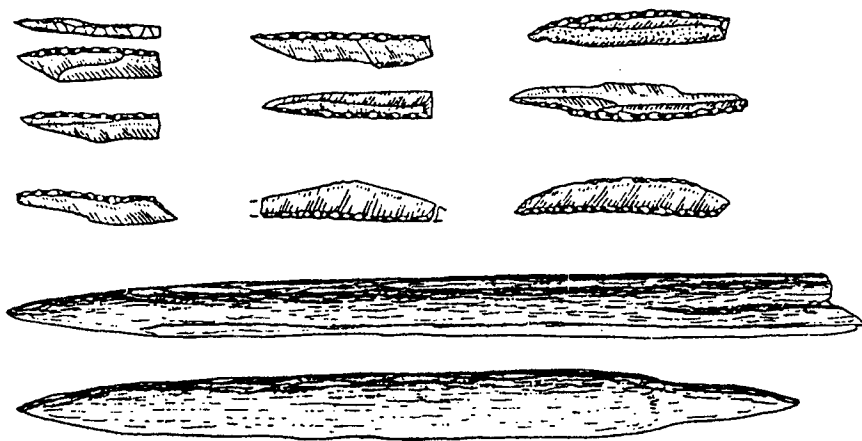
сучасний. Азовського моря не існувало, а північно-західна частина Чорного моря між гирлом Дунаю та Кримом була сушею, розрізаною глибокими долинами Дніпра, Дністра та Дунаю. Отже, смуга прильодовикових степів Надчорномор'я вдвічі-втричі перевищувала сучасну степову зону України. Північний берег Чорного моря проходив на 200 км південніше.

Винятково сприятливі природні умови для росту трав робили степ чудовим пасовиськом для численної популяції бізонів. Тому господарство мисливців було сконцентроване на промислі бізонів. М'ясо цих тварин становило понад 90 % раціону жителів степових стоянок. Крім різноманітної їжі, бізон давав шкіру для одягу, взуття та покриття жител, кістки для виготовлення знарядь. З рогів робили посуд, зі смужок шкіри та вовни — мотузки. Мозок використовували для лагодження шкір, а сухий гній — як паливо у безлісому степу.

Провідна роль бізона у життєзабезпеченні степових мисливських суспільств зумовила постання його культу. Так, на стоянці Анетівка II на Південному Бузі розкопано скупчення пофарбованих червоною вохрою черепів бізонів.

Головною зброєю мисливців на бізонів був спис. У надчорноморських степах тварин забивали металевими списами з кістяними та роговими наконечниками, які мали пази для крем'яних платівок-вкладнів (мал. 15). Про це свідчать знахідки їхніх решток у Амвросіївському костисті та на стоянці Анетівка II. На стоянці Кокорево I під Красноярськом знайдено лопатку бізона, в якій стирчало вістря списа, зроблене з рога північного оленя. У Північній Америці були поширені крем'яні наконечники. На стоянці Лендемеєр у штаті Колорадо знайдено хребець бізона, в якому стирчав крем'яний наконечник списа.

Мисливці на бізонів проживали у наземних житлах конічної форми, що мали дерев'яний каркас, покритий шкурами. Такі житла в Сибіру називають

Мал. 15. Кістяні наконечники списів з пазами (зменшено) та крем'яні вкладні до них зі стоянок мисливців на бізонів українських степів 16—18 тис. років тому

чумами, а в преріях Північної Америки — тіпі. Кругле в плані житло діаметром до 5 м було житлом окремої сім'ї чисельністю близько 5—7 осіб.

Традиційний одяг мисливців — замшевий фартух, ноговиці (шкіряні халози), які прив'язувалися до пояса, а також накидки зі шкури бізона.

Останнім часом дослідники істотно наблизилися до розуміння річного господарського циклу мисливців на бізонів. Факт харчування тварин влітку травою, а взимку гілками кущів прирічкових лісів, наявність двох типів стоянок (на плато та у долинах річок) дав підстави зробити висновок, що степові мисливці влітку жили й полювали на плато, а взимку — біля річок у долинах. Стадні травоядні відкритих просторів восени мігрували з літніх пасовиськ на вододілах до зимових у долинах річок, а навесні — навпаки [236, с. 477]. Цей біологічний закон степових травоядних жорстко регламентував сезонність річного господарського циклу мисливців.

Осіннє колективне полювання було найбільш масштабним і продуктивним, адже восени бізони відносно спокійні й утворювали величезні стада. Виникали сприятливі умови для успішного колективного загінного полювання. У ньому брала участь уся община або навіть кілька сусідніх общин. Стадо тварин гнали до яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, тому щільною масою бігли за лідером. Останній, побачивши прірву, не мав змоги змінити напрямку руху, і передня частина стада під тиском задніх рядів зривалася в яр (мал. 16).

Після полювання на місці забою або поряд з ним туші білували й розтинали на частини для транспортування на стоянку. На літніх пасовиськах бізони набували максимальної ваги, а їхнє м'ясо та шкура — найвищої якості. Харчування сухою осінньою травою добре впливало на якість м'яса, яке довше зберігалось й було придатнішим для в'яління.

Саме під час осінньої міграції бізонів робилися запаси м'яса на зиму. Переважна більшість палеоіндійських костист Північної Америки — сліди

Мал. 16. Полкування на бізонів у надчорноморських степах 18 тис. років тому. Реконструкція за матеріалами стоянки Амвросіївка, Донбас

масового забою бізонів восени та на початку зими. Осіння міграція тварин, як правило, передувала першим заморозкам. Упольоване м'ясо зберігалося протягом кількох зимових місяців. Експериментально встановлено, що забиті у жовтні бізони розкладалися лише в травні, причому чим більше тварин було вбито, тим повільніше йшов процес розкладу. Цікаво, що взимку вовки не могли їсти мерзлі туші.

Відсутність транспортних засобів у льодовикову добу виключала можливість транспортування м'яса на значну відстань. Тому община зимувала поряд із запасами м'яса на місці осіннього полювання. Доказом цього є знахідки черепів бізонів на поселеннях степових мисливців. Голова дорослого бика важила майже 70 кг, що виключало можливість її транспортування здалеку.

Отже, зимове поселення общини являло собою комплекс, що складався з місця забою тварин, площадки для розчленування і білування туш та власне стійбища мисливського колективу. Така структура простежується на численних пам'ятках степової зони (стоянки Амвросіївка, Кам'яна Балка, Анетівка II, Акаржа). Частина популяції бізонів зимувала у долинах річок, що створювало умови для індивідуального їх промислу скрадом* та "м'ясного збиральництва", тобто пошуків та утилізації туш ослаблених тварин і навіть трупів.

Навесні колективне полювання відбувалося на міграційному шляху бізонів. Після успішного полювання мисливці поселялися поряд із забитими тваринами. Амвросіївка є прикладом такого літнього поселення поряд з костищем бізонів, упольованих у травні — червні [98].

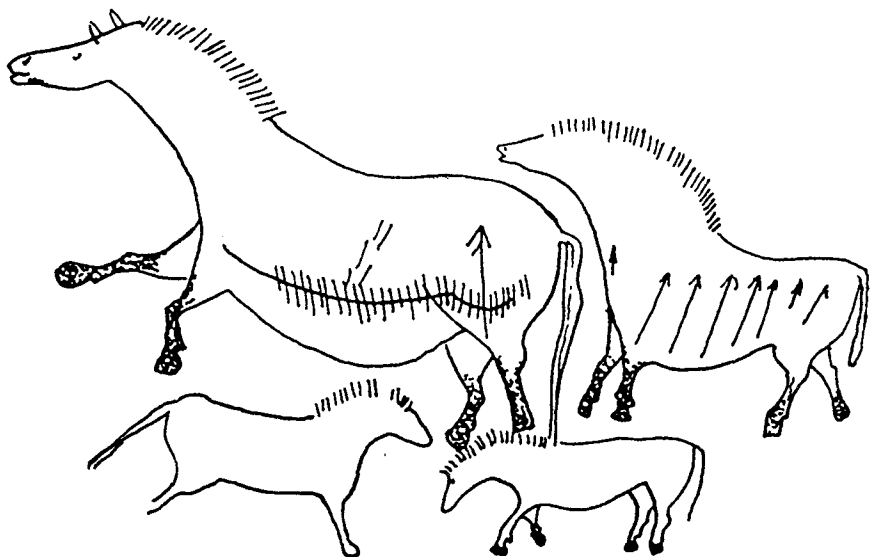
Однак більшість літніх поселень — це невеликі короточасні стоянки (на 1—3 сім'ї) з нечисленними знахідками навколо одного чи кількох вогнищ. Навесні та влітку бізони паслися невеликими групами на вкритих густими травами плато, що й приваблювало сюди мисливців. Тварин і людей на плато забезпечували водою подові озера вододілів, що утворювалися внаслідок танення снігу, дощів і пересихали в середині літа. Зникнення водойм та вигорання під сонцем трави на вододілах змушувало бізонів наприкінці літа переходити до річкових долин, де ще зберігалася свіжа трава.

Дуже поширеним було полювання скрадом з луком та стрілами. Мисливець вбирався у шкуру вовка й підкрадався до стада. Вгледівши хижака, дорослі самці утворювали оборонне коло навколо телят та самок. Це давало змогу наблизитися до стада на відстань пострілу з лука.

Восени люди слідом за бізонами спускалися з плато до річкових долин, де готувалися до великого осіннього полювання на мігруючих у південному напрямку тварин. Починався новий річний господарський цикл.

Сім'я мисливців чисельністю 5—7 осіб залишала скупчення археологічних матеріалів діаметром 6—10 м. Саме такі рештки діяльності людини являють собою стоянки Нововолодимирівка, Ями, Янісоль, Муралівка, Рогалик на Луганщині. Наприкінці палеоліту значну роль у господарстві степових мисливців Надчорномор'я відіграло полювання на коней (мал. 17).

*Полювання скрадом передбачало непомітне підкрадання до тварин, що паслися, з метою їх ураження списом чи стрілою.

Мал. 17. Зображення коней, вражених списами чи стрілами. Печера Ляско, Франція

Істотні зміни у степовому мисливському господарстві півдня України відбулися 10 тис. років тому в зв'язку з потеплінням та поширенням лісів з відповідною фауною (тур, благородний олень, кабан). У Надчорномор'ї формується лісостеповий варіант мисливського господарства, в якому значну роль відігравало полювання з луком на лісових тварин, насамперед тура.

Мисливці прильодовикових гір

У горах прильодовикової Європи (Піренеях, Альпах, Карпатах, у Криму) розвивалося своєрідне первісне суспільство гірських мисливців. Поста-ло воно в унікальних гірських умовах під впливом зледеніння.

Ліси завжди вкривали гірські передгір'я Європи. Однак в епоху зледеніння під впливом холодного, континентального клімату смуга лісів різко звузилася. Нижній кордон альпійських луків наприкінці льодовикової доби проходив на 1000 м нижче, ніж нині. Безкраї альпійські пасовиська високогір'їв приваблювали влітку численні стада сайгаків, куданів, північних оленів, бізонів, коней. Холодні вітри, морози та заметілі змушували травоядних узимку спускатися до передгірних лісів. З приходом весняного тепла копитні знову піднімалися на літні альпійські пасовиська. Такі сезонні міграції диктували спосіб життя первісних мисливців прильодовикових гір. Вони зимували у печерах на схилах лісистих гірських долин, по яких мігрували стада копитних. Восени влаштовували колективне полювання, щоб забезпечити їжею колектив на зимовий період. Зимівля стадних у відрогах давала змогу полювати на них і взимку.

Навіть у найхолодніші періоди у передгір'ях зберігалася лісова рослинність, а отже, й лісова нестадна фауна (гігантський та благородний олені, кабан, косуля, ведмідь та ін.). Ці тварини були ще одним джерелом існування гірських мисливців узимку. На відміну від стадних копитних, на яких влаштовували колективний загін, на лісових нестадних полювали переважно індивідуально з луком та стрілами, що з'явилися у гірських мисливців досить рано.

Навесні мисливці залишали печерні помешкання й слідом за травоядними з передгір'їв вирушали на гірські літні пасовиська. Літні стоянки, як правило, знаходилися у верхів'ях гірських долин, які врізалися в альпійські пасовиська. Саме цими долинами травоядні піднімалися весною на альпійські луки й спускалися з них восени.

Післяльодовикове потепління й зволоження клімату привело до заростання гір лісами з нестадною лісовою фауною. Основою господарства гірських мисливців стало полювання з луком та стрілами на нестадних лісових копитних.

Розділ 3

ДОБА ПІВНІЧНОГО ОЛЕНЯ

Потепління та зволоження клімату, зумовлені деградацією льодовика наприкінці льодовикової доби, призвели до розмерзання морів, зволоження атмосфери, збільшення потужності снігового покриву. Заметілі й ожеледиці взимку спричинили періодичну нестачу кормів і масове вимирання травоядних. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни й загибелі тварин від переохолодження [29, с. 179].

У цей час розпочалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі та холодні вітри з льодовика змінилися вологими західними вітрами з Атлантики. Прильодовикові тундростепи заросли березово-сосновими лісами. Усе це спричинило вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків та інших представників мамонтового фауністичного комплексу. Сталося це близько 14—13 тис. років тому. Мамонта в прильодовиковій Європі змінив північний олень, краще пристосований до умов заболочених тундр. Через це фінальний палеоліт дістав назву “доба північного оленя” [128, с. 136; 70; 71, с. 4—13].

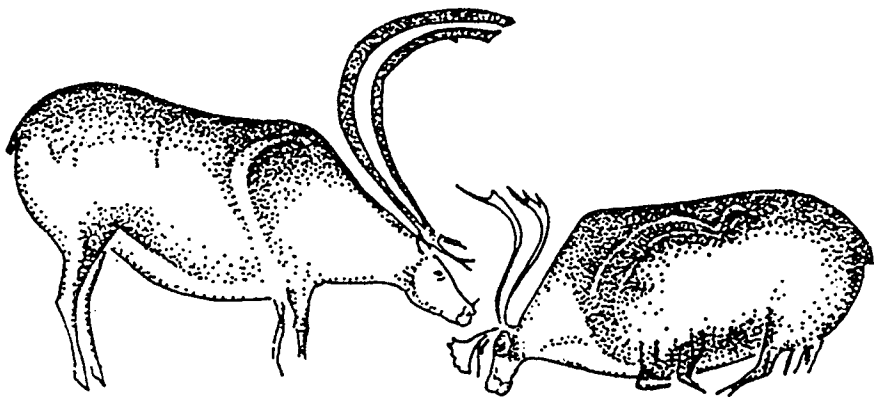
Льодовик, відступаючи на північ, звільнив від криги Південну та Східну Прибалтику. В цей час у холодних прильодовикових степах від Балтики до Чорного моря поширилася рослина *Drias octopetula*. Тому фінал пізньопалеолітичної епохи (14—10 000 р. тому) умовно називається дріасовим.

Гігантський льодовий язик відгородив Балтику в районі Данії та Південної Швеції від Світового океану крижаною греблею. Біля південного краю Скандинавського льодовика утворилося величезне прісноводне озеро, заповнене холодними водами з льодовика. Північний берег водойми утворювала суцільна крижана стіна. Від неї відколювалися айсберги, що плавали по Балтійському льодовиковому озеру, рівень якого був на 30 м вищий від рівня Світового океану [52]. Балтійське озеро стікало у Біле море.

Величезний холодний басейн зумовив сухий і дуже холодний клімат у північній смузі Європи. Безкраї низини від Англії до Верхньої Волги займа-

ли сухі трав'янисті степи з холодним, різкоконтинентальним кліматом. Невеликі гаї стійких до холоду берез та сосен ховалися від холодних північних вітрів по долинах річок, балках, у передгір'ях.

Панівне становище у тваринному світі дріасового періоду посідав північний олень. Він був головною мисливською здобиччю. Його кістки переважають серед решток тварин на стоянках первісних мисливців у басейнах Дністра, Дніпра, Десни, Дону. Така картина простежується й на палеолітичних стоянках Франції, Центральної Європи (мал. 18).

Мал. 18. Зображення оленів на пасовиську. Печера Фон де Гом, Франція

Коротко зупинимося на новій методиці реконструкції первісних суспільств, яка дає змогу залучати дані не тільки археології, а й етнографії. Первісні мисливці на північного оленя донедавна проживали в тундрах Євразії та Північної Америки, тобто крім археологічних даних маємо величезний етнографічний матеріал, який дає можливість уявити собі, як жили мисливці на оленя наприкінці льодовикової епохи [120; 168; 70; 222].

Археологічні матеріали через свою фрагментарність не дають можливості реконструювати складні аспекти функціонування суспільства прильодовикових мисливців. Великі можливості для такої реконструкції надає етнографія народів Півночі.

Усі сфери життя первісних мисливців були зумовлені поведінкою об'єкта полювання. Як єдине джерело їжі та інших засобів існування у тундровій зоні північний олень диктував спосіб життя як прильодовикових мисливців, так і тундрових мисливців недавнього минулого. Оскільки поведінка північного оленя як біологічного виду за останні тисячоліття не могла суттєво змінитися, то за умови однакового розвитку засобів полювання тип господарства та спосіб життя первісних мисливців тундри недавнього минулого повинні багато в чому нагадувати спосіб життя прильодовикових мисливців.

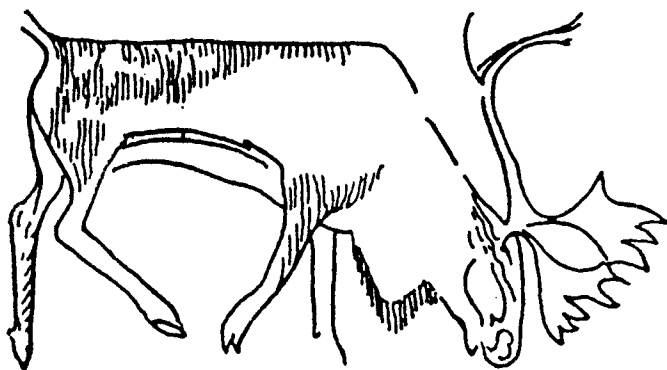
Етнографи прослідкували єдиний спосіб життя, зумовлений єдиним типом мисливського господарства у різних відсталих народів лісотундрової зони

Європи, Азії та Північної Америки. Ще на початку ХХ ст. він добре простежувався у лопарів Скандинавії [108], нганасан Таймиру [140; 141; 168], тундрових юкагірів Чукотки (Юкагири, 1975), ескімосів-карібу канадської тундри [120], ескімосів внутрішніх районів Аляски [222] та інших мисливців на тундрового оленя Півночі. Стадіально й екологічно близький до господарства мисливців на північного оленя прильодовикової Європи, цей тип первісної економіки правомірно проєкціювати з певними поправками у доісторичне минуле.

Північний олень як об'єкт мисливського промислу

Первісне суспільство мисливців та збирачів всебічно пристосовувалося до довкілля й утворило з ним систему динамічної рівноваги. Все їхнє життя було жорстко пов'язане з річним природним циклом, насамперед з поведінкою об'єкта мисливського промислу.

Північний олень, як єдиний великий ссавець тундростепів фінального палеоліту, відігравав виключну роль у мисливському господарстві мешканців Європи 14—10 тис. років тому. Просуваючись слідом за відступаючим льодовиком, олень приваблював людину на північ, створюючи необхідні умови для

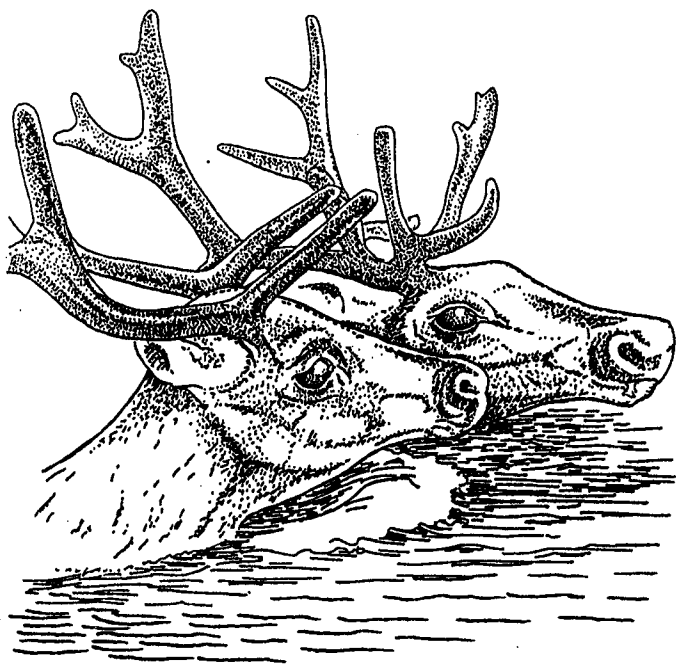
Мал. 19. Гравюра на рогу оленя зі стоянки Кеслерлох, Швейцарія

її проживання в прильодовикових тундростепах. Жодна інша тварина лісо-тундри (заєць, полярна куріпка, водоплавна птиця, риба) не могла задовольнити життєві потреби людини в умовах холодного клімату. Крім їжі, що не потребує додаткових вітамінів та солі, олень давав шкіру для одягу та житла, ріг, кістку, сухожилля для виготовлення знарядь праці (мал. 19).

Північний олень добре пристосований до існування в умовах холодного клімату. Густа шерсть вкриває не лише все тіло, а й морду тварини, що дає змогу рити сніг у пошуках їжі. Широко роздвоєні копита не дають провалитися в глибокий сніг взимку чи загрузнути в болотистій тундрі влітку. Волосся, яке виростає між копитами оленя взимку, застерігає від ковзання на льоду. Походження північних оленів від південних прашурів давало їм можливість у випадку необхідності мігрувати далеко на південь до лісової зони [135, с. 69].

На думку І. Г. Підоплічка, сучасні територіальні межі проживання північного оленя в тундрі та лісотундрі склалися не стільки в результаті пристосованості до холодних умов, скільки через витіснення його людиною з лісової зони на північ. В XIX ст. він був поширений на території Московської та Нижньогородської губерній [135, с. 67].

Тундрові олені відзначаються стадним та міграційним способом життя. Стадність дає змогу кожній тварині спокійно пастися, не слідкуючи за хижаками. Збиваючись у великі стада, олені захищаються від кровососучих комах. Однак швидке знищення кормів великими скупченнями тварин зумовлює постійні переміщення стад. Крім постійного руху влітку, вони двічі на рік мігрують на далекі відстані: навесні — на північ до тундри, восени — на південь до лісотундри. Сезонні міграції зумовлені пошуками їжі та вте-

Мал. 20. Дикі олені, що перепливають річку під час осінньої міграції, Таймир

чею від комах. Фарлі Моует пише, що "олені повинні безперервно рухатися. Навіть невелика затримка загрожує голодною смертю" [120, с. 75].

З настанням тепла тундровий олень залишає лісотундру і, рятуючись від комах, великими стадами прямує на північ до тундри. Тут завдяки вітру і залишкам снігового покриву комах значно менше, ніж у лісі. Міграція на північ починається разом з вегетацією рослинності у північному напрямку разом з потеплінням. Влітку олені пасуться в тундрі (мал. 20).

З настанням холодів у тундрі лютують заметілі. Олені не витримують їх і мігрують на південь до лісів. Швидкість пересування стад може досягати восени до 80 км на добу, а чисельність — десятків тисяч. Кордон між літніми й зимовими пасовиськами тундрового оленя проходив по межі лісу та тундри. Шляхи міграції постійні й нерідко добре помітні через набиті тисячами копит стежки [140].

Жителі Північної України у фінальному палеоліті повністю залежали від північного оленя як основи їх мисливського господарства.

Способи полювання на північного оленя

Полювання на північного оленя ґрунтувалося на глибокому знанні його поведінки. В різні пори року тварина неоднаково реагує на людину [222, с. 321—326]. маючи прекрасні нюх і слух, олень погано бачить, людину розпізнає не більш як за 500 метрів. Однак взимку він чує, бачить і відчуває людину значно краще. В теплу пору року мошка та гедзі постійно непокоять оленів, відволікаючи їх увагу від мисливців, тому останнім легко підкрастися до тварин.

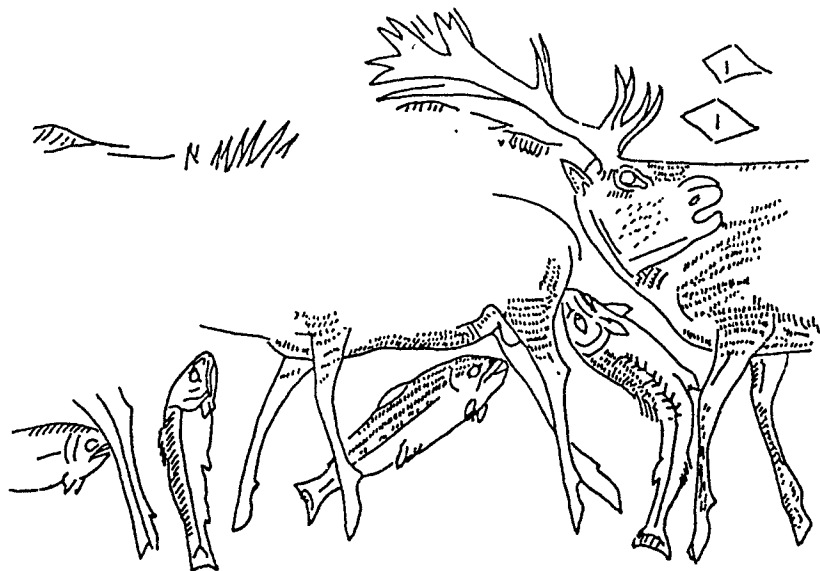
Влітку багато оленів пасуться поодинокі. Одинокі тварини обережніші, ніж у стаді. Чим більше стадо, тим простіше підкрастися до нього мисливцям. Тварини у великому стаді, яке налічує від 50 до 1000 голів, улітку дуже необережні й близько підпускають людину. Якщо навіть олень у такому стаді й помітить мисливця, але інші тварини продовжують пастися, він заспокоюється й не звертає уваги на небезпеку.

Полювання на оленів узимку значно ускладнювалося. Слух, нюх і зір їх загострювалися, і вони чули людину іноді за кілька кілометрів. Підкрастися до них на відстань пострілу з лука було дуже важко. Відчувши запах людини, олені негайно тікали. Тому полювали на них у чистому новому одязі. Взимку оленів легше було добувати вдень у вітряну, снігову погоду.

Велике значення для мисливців мали знання поведінки північного оленя під час сезонних міграцій. Стадо очолювали самки з телятами. Вони обирали шлях, прислуховуючись, нюхаючи повітря та озираючись. Зачувши небезпеку, зупинялися. Якщо ведуча самка починала тікати, то все стадо кидалося за нею. Важливо пропустити перші стада, адже, злякавши перше з них, можна злякати й наступні, змінити напрямок міграції тварин.

Більшу частину м'яса мисливці тундри добували під час колективних весняних і осінніх полювань на переправах оленів через ріки — так звані поколки

[120, с. 131—135; 222, с. 172—176; 168, с. 90—93; 70, с. 95, 96]. Щоб не злякати тварин, чуми ставили на певній відстані від переправ і нижче по течії річки. Під час поколки вбиті та поранені тварини зносилися течією до табору мисливців. Для стоянки вибиралося місце біля берегових заростей або за пагорбами, що ховали її від мігруючих оленів. Коли стада наближалися, суворо заборонялося розводити вогонь, галасувати, щоб не налякати тварин.

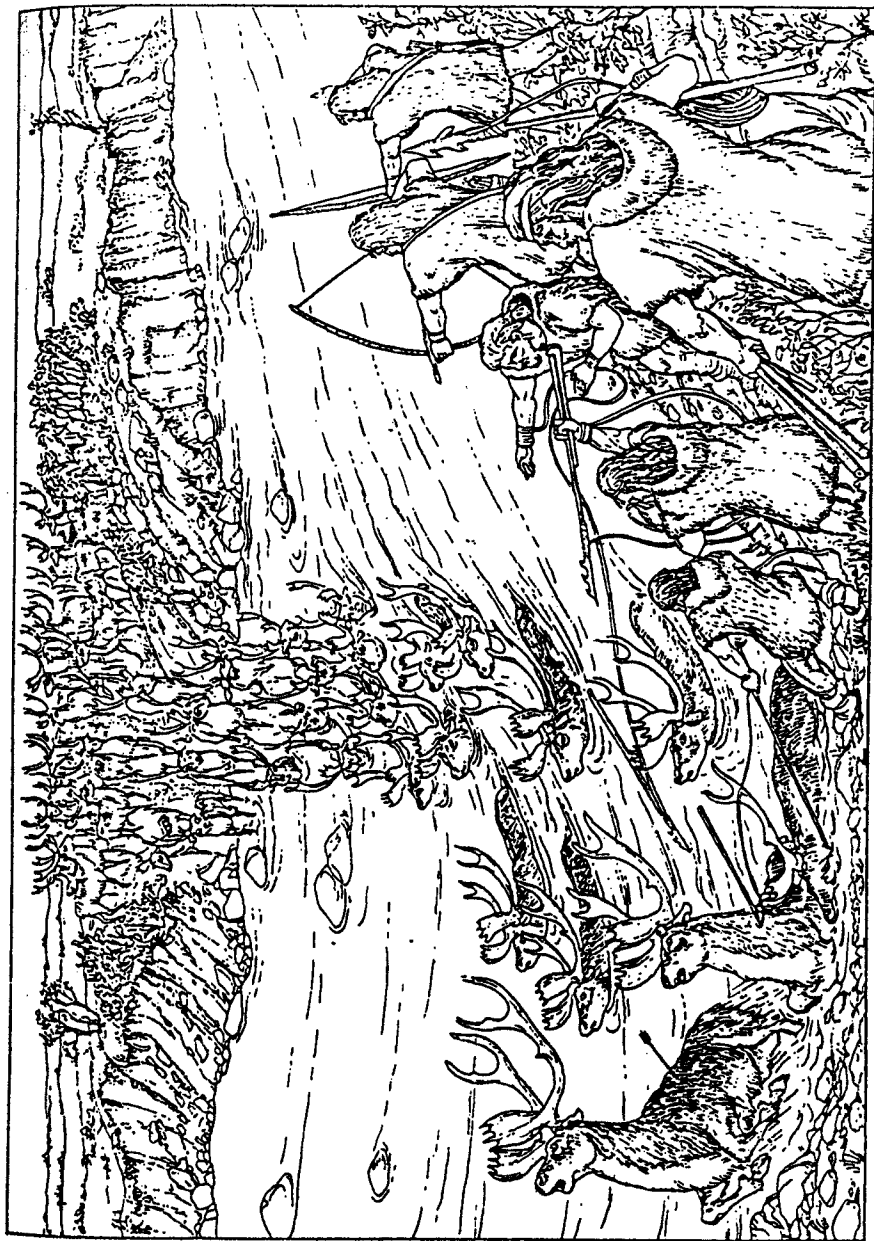

Мал. 21. Північні олені, які перепливають річку. Грот Лортет, Піреней

На час весняного льодоходу олені починають збиратися в лісотундрі у стада й мігрувати на північ. Першими йдуть самки, які переходять ріки ще по льоду. Самці перепливають ріки після льодоходу (мал. 21). В цей час і відбувалися поколки. Наближенню оленячих стад передувала поява великої кількості арктичних куріпок та зайців, що символізувало кінець зимових негараздів. Потім різко збільшувалася кількість хижаків — вовків та лисиць. Про наближення тисячних стад сигналізували хмари вороння.

При підході оленів до переправи мисливці на човнах ховалися в очеретах, а жінки та діти — на берегових пагорбах, серед валунів у густій траві. При появі тварин вони вистрибували із схованок і, розмахуючи одягом та виючи по-вовчи, гнали стадо до річки.

Олені спускалися до води балкою чи руслом невеликої притоки. Попереду йшли старі самки, яких мисливці пропускали на протилежний берег річки. Коли більша частина стада заходила у воду, а перші тварини підпливали до протилежного берега, покольщики на човнах впливали з укриття й уражали оленів довгими списами нижче лінії ребер у хребет (мал. 22).

Мал. 22. Полювання на північних оленів у Поліссі 10 тис. років тому. Реконструкція за даними археології та етнографії

Мисливці намагалися не пошкодити легенів оленя і не випустити з них повітря, щоб олень не потонув. Бували випадки, коли тварина лягала на бік, намагаючись ногами відштовхнути човен і перевернути його. Покольщики мали бути обережними, бо не вміли плавати.

Декілька чоловіків підбирали і витягували на берег вбитих та поранених тварин нижче течії річки. Жінки на місці оббілювали здобич. У частини оленів лише виймали тельбухи, набивали черевину камінням і, прив'язавши довгий ремінь до ноги, кидали в річку. В холодній, проточній воді м'ясо залишалося свіжим протягом кількох місяців, до пізньої осені.

Після відходу оленів на північ стійбища переносилися на пагорби, де вітер розганяв комах. Влітку жінки та діти займалися збиранням пташиних яєць, ловили качок та гусей петлями на гніздах. Мисливці з допомогою лука та стріл полювали на оленів на літніх пасовиськах, а також готувалися до осінньої поколки.

Осіннє колективне полювання було продуктивнішим, ніж весняне, й проводилося напередодні перших заморозків. Навесні м'ясо оленів пісне після зимового голодування, а шкіри непридатні для виготовлення одягу і покриву жител. Тому в цю пору оленів убивали в обмеженій кількості, необхідній для харчування протягом літніх місяців. Восени тварини мали максимальну вагу, а їх м'ясо і шкіри — найвищу якість, тому оленів били у великій кількості, щоб зробити запаси на довгі зимові місяці.

Якщо навесні олені мігрували невеликими (до кількох сотень голів), то восени — величезними стадами, що налічували десятки тисяч голів. Вони йшли дуже швидко і проходили повз табір мисливців за 2—3 дні. Тому осіння поколка йшла цілодобово.

Напередодні заморозків табір переносився на місце осінньої переправи оленів. На північ відпливали на човнах розвідники, щоб вчасно попередити мисливців про наближення тварин. Про підхід величезних стад свідчили хмари вороння на півночі.

У місці переправи тундра ставала червоною від в'яленого м'яса. У стійбищі палали вогнища, а в житлах виростали гори топленого оленього жиру. Біля річки на кілках розпинали кілька тисяч шкір, які лагодили крем'яними скребками жінки та діти. На переправах височіли численні кам'яні піраміди, під якими зберігалися розрубані на частини туші.

Промисел оленя диктував форми організації людей. Використання окремих колективами переправ для поколк було традиційним. Однак у випадку невдалого полювання колектив міг розпастися й приєднатися частинами до інших груп, що проводили полювання успішніше. Поколкою керував найдосвідченіший промисловик, який, однак, не мав ніякої переваги перед рядовими мисливцями при розподілі здобичі.

У нгансанів Таймиру для поколк збиралося близько 30 осіб усіх статево-вікових груп, тобто 5—7 окремих сімей. Мисливський колектив складався з 8—10 чоловіків: 5—7 молодих здійснювали поколку, а чоловіки похилого віку підбирали й витягали на берег забитих тварин [168, с. 185—187].

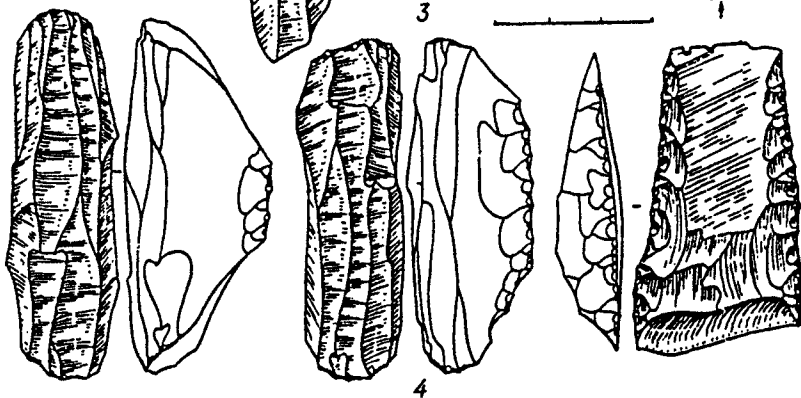
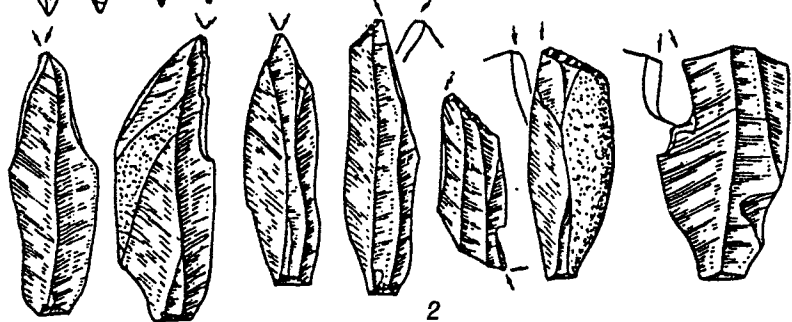
Пізньопалеолітичні мисливці, не маючи човнів, могли бити оленів тільки з берега. Цікаво, що навіть у XIX ст. нганасани Таймиру заходили у воду по груди назустріч стаду й били підпливаючих тварин списами. Промислу на переправах з використанням човнів, ймовірно, передувала така берегова поколка. Мисливці кидали з берега у підпливаючих тварин гарпуни. Наконечники зубчастих гарпунів з рогу північного оленя у великій кількості знайдено на пізньопалеолітичних стоянках Франції, Німеччини, Польщі, Південно-Східної Прибалтики [168, с. 93; 62, с. 129, 130].

Дехто з дослідників вважає, що способи бою оленів на воді лягли в основу гарпунного полювання на морських ссавців та велику рибу етнографічних мисливців недавнього минулого. Підвищення температури північних морів внаслідок деградації льодовика зумовило збільшення в морях кількості планктону, а відтак — морських ссавців та риби. На півночі створилися сприятливі умови для поширення морського звіробійного промислу. Навички полювання на оленів на воді з використанням гарпунів застосовувались також при полюванні на морських ссавців та великої риби. Нашадками цих найдавніших звіробіів є народи Півночі — берегові ескімоси, чукчі, алеути, коряки та ін. [212, с. 199; 70, с. 130].

На місці осінньої поколки мисливський колектив жив усю зиму за рахунок здобутого м'яса. Зимові морози зберігали його до весни. Однак якщо запаси вичерпувались, мисливці добували оленів індивідуальним полюванням.

Індивідуальне полювання взимку з луком ґрунтувалося на звичці тварин рухатися проти вітру, інакше вітер роздував вовну й олень мерз. Мисливець визначав напрямок руху оленя чи невеликого стада, яке взимку налічувало не більше 20 тварин, і чекав у засідці. Іноді підманювали самку або оленя характерним низьким звуком, імітуючи дихання оленя. Коли стадо наближалось на 20 кроків, мисливець швидко стріляв з лука, намагаючись вразити максимальну кількість тварин стрілами з крем'яними наконечниками (мал. 23).

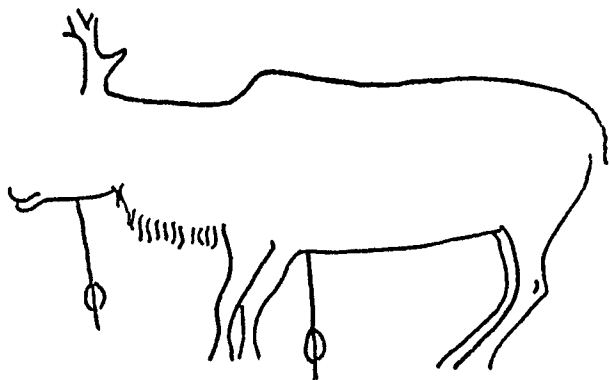
Відомий етнограф О. О. Попов так змальовує індивідуальне полювання на оленя у нганасанів Таймиру [140, с. 26, 27]. Встають мисливці рано вранці, восени та взимку навіть до світанку через те, що дикий олень під вечір стає дуже чутливим. Тому деякі мисливці полюють переважно при світлі місяця. На промисел відправляються здебільшого натщесерце, підкріпивши себе на місці сирим м'ясом убитих оленів. Дикий олень дуже чутливий, тому підкрадаються до нього тільки з навітряного боку. Вітряні й хмарні дні вважаються найзручнішими для полювання: вітер добре приглушує звуки, через хмарність тварини гірше бачать. Дикий олень, переслідуваний мисливцем, біжить рясно, часом зупиняючись і озирюючись. Мисливець гониться за ним, переховуючись за кущами, кам'яними брилами та іншими природними укриттями, намагаючись зайти спереду. Іноді доводиться бігти кілометрів десять. Самки біжать швидше і не так втомлюються, як самці, тому наздогнати їх значно важче. Переслідувати пораненого стрілами оленя (мал. 24) — справа безнадійна. У цих

◀ **Мал. 23. Крем'яні знаряддя мисливців на північного оленя свідерської культури Полісся (IX тис. до н. е.):**
 1 — наконечники стріл; 2 — різці; 3 — скребки; 4 — нуклеуси та сокира

випадках мисливець не переслідує оленя, а йде додому. Уражений олень лягає неподалік від місця поранення й помирає; наступного дня мисливець легко знаходить його [140, с. 26, 27].

Ескімоси-карібу канадської тундри викопували у глибокому снігу яму. Її перекривали гіллям і присипали снігом. Як приманку використовували мох або мерзлу сечу. Олень здаля відчуває запах

Мал. 24. Зображення оленя, враженого стрілами. Грот Комбарель, Франція

сечі і намагається дістатися до неї, забуваючи про обережність. Аналогічно полюють на оленів вовки. Помочившись біля пагорба, вовк ховався за ним.

Якщо сніг неглибокий, мисливець копав траншею в снігу на схилі. Приваблений приманкою олень спускався до цього вузького лазу і вже не міг ні повернутися, ні вибратися звідти [120, с. 131—135].

Полювання на птицю, рибальство, збіральництво

Мисливці на північного оленя їли м'ясо гусей, качок у період линяння, зайців, куріпок, рибу, рослинну їжу. Однак ці продукти становили незначну частину раціону порівняно з м'ясом північного оленя [168, с. 102—104].

Рання весна була найголоднішою порою року в тундрі та лісотундрі. Її жителі нерідко харчувалися мишами та їх запасами. З допомогою сільців полювали на куріпок, зайців, які під час повені були єдиною їжею [140, с. 93—99]. На початку літа до раціону додавалися яйця водоплавних птиць, а також м'ясо качок та гусей, спійманих сільцями на гніздах. Птицю під час линяння били палицями на озерах у серпні—вересні.

Рибальство відігравало незначну роль у господарстві первісних мисливців лісотундри. Ловили здебільшого шук. У аборигенів тундри є чимало заборон, пов'язаних з рибою. У нганасанів та енців Таймиру вважалося, що щука є помічником чуми. Заборонялося колоти її ножом, стріляти в неї на мілководді, їсти щучу голову. Інша риба вживалася лише у крайніх випадках [194, с. 70].

Полювання на песців, соболів та інших хутряних тварин поширилось у Заполяр'ї досить пізно. Витіснення споконвічного господарства м'ясного напрямку хутряними відбулося внаслідок знайомства з китайськими та російськими купцями, розвитку товарних відносин і врешті-решт розкладу первісного мисливського укладу [140, с. 39].

Роль рослинної їжі не могла бути значною в раціоні мешканців холодних прильодникових степів через бідність флори цієї зони. Однак ігнорування рослинної їжі людиною зумовлювалося не цим чинником. Звертає на себе увагу різкий контраст у рослинній дієті двох народів, що мешкають у подібних умовах Заполяр'я: мисливців на морського звіра — берегових чукчів і оленярів нганасанів. Разом з м'ясом і жиром морських тварин берегові чукчі споживають велику кількість (майже 20 видів) тундрових рослин. Ескімоси Чукотки вживають у їжу 35 видів тундрових рослин. Вони не є заміником основної їжі мешканців узбережжя — м'яса морського звіра та риби, але є джерелом ферментів та вітамінів. У оленярів нганасанів у незначній кількості вживалася лише одна рослина — земляний чай [168, с. 82—84]. Вони отримують необхідні мікроелементи безпосередньо з кров'ю тварин або поїдаючи напівпереварену масу із шлунка оленя, простим шляхом отримуючи запас вітамінів та йоду, що містяться в лишайниках, якими харчується північний олень [87, с. 42].

Отже, мисливці, які харчувалися м'ясом оленів, не відчували потреби у рослинній їжі. Тому роль збиральництва у структурі їх господарства була мінімальною.

М'ясо північного оленя становило основу раціону мисливців лісотундри. Поняття “їжа” й “олень” у ескімосів-карібу канадської тундри синонімічні і позначаються одним словом [120, с. 109]. По всьому Заполяр'ї м'ясо оленів вважалося єдиним справжнім продуктом, зайців та куріпок — їжею злидарів, а риба — неповноцінним продуктом харчування [168, с. 84].

Способи зберігання та приготування їжі

Способи зберігання, консервації, приготування та вживання продуктів харчування у стародавніх і сучасних тундрових мисливців на оленя, що жили в подібних природних умовах і знаходилися на одному рівні розвитку, не могли суттєво відрізнятись. Тому великий науковий інтерес для реконструкції цих аспектів життя жителів прильодовикових лісостепів становлять етнографічні дані про побут мисливців на оленя Заполяр'я — нганасанів, енців, юкагірів, ескімосів та ін. [70, с. 135—137].

Восени намагалися їсти якомога більше, іноді до блювання. При бідуванні оленя у сирому вигляді їдали вим'я, серце, нирки, печінку, сухожилля ніг, легені, головний і кістковий мозок, язик:

При вдалому полюванні взимку надлишки м'яса, часто у прив'яленому вигляді, складали на льоду озера або річки, обкладали кригою, щілини забивали снігом і обливали водою, яка замерзала [140, с. 45, 95]. Оленячу тушу нерідко завальювали камінням, щоб захистити від хижаків, і у такому вигляді м'ясо зберігалося довго [120, с. 134].

Кров та жир оленів консервували, заморозивши брилами, і при потребі відколювали шматки для приготування юшки. На думку нганасанів та юкагирів, така юшка є найкращою їжею для мисливців, бо дає їм силу.

Після весняної поколки м'ясо оленів часто зберігали в холодній проточній воді, де воно залишалося свіжим до кінця літа. Влітку м'ясо консервували, прив'яливши на сонці. В'ялене м'ясо нарізали дрібними шматками, розкладали на шкірі й змішували з жиром [140, с. 96, 97].

Усі частини оленя з'їдали, не виключаючи утробного плоду і вмісту шлунка — “моняла”, яке було багате на вітаміни, його їли сирим або прокопченим над вогнищем. У живих оленів зрізали молоді, незакостенілі роги й, обпаливши на вогнищі вовною, їли.

Намагаючись зекономити паливо, нганасани варили м'ясо тільки до утворення зовнішньої кірки. В середині воно залишалося сирим, а взимку навіть мерзлим. Варили вичищені кишки оленя. Делікатесом вважалися варені тазові кістки, копчикова частина. Значну частину м'яса з'їдали в сирому вигляді. До делікатесів належало м'ясо оленів, залишених необбілюваними на місці полювання на деякий час. М'ясо починало псуватися й у вареному вигляді мало темний колір, а жир — зелений.

Кров та жир оленів народи Заполяр'я зберігають у шлунках, стравоходах, сечових міхурах, шкірах телят, мішечках з гусячої лапки. Витоплений кістковий мозок змішують з головним мозком і отримують так званий мізковий жир, який взимку їдять із сухим м'ясом. Об'їдені кістки розбивали на дрібні шматочки, витоплювали жир, який зберігали у місткостях з оленячих шлунків. Якщо жир заготовляли в теплу пору року, то він дуже скоро ставав гіркий, що, однак, на думку нганасанів, лише поліпшувало його смакові якості [140, с. 97].

Тундрові юкагири влітку й восени харчувалися переважно м'ясом гусей та качок. Птицю “квасили” в ямах, виритих у вічній мерзлоті. З гуся виймали нутрощі й кладали всередину ще дві тушки, звернувши їх у трубку. Тут зберігали й невичинену птицю, яка навесні сильно “прокисала”, але була їстівною [194, с. 58].

Харчуючись м'ясом, жиром та кров'ю оленів, народи Півночі зовсім не вживали солі, адже ця речовина в необхідних для людського організму кількостях міститься у цих продуктах [212, с. 4].

Наочне уявлення про харчування мисливців на північного оленя дає раціон ескімосів-карібу Канади [120, с. 104; 222, с. 7]. Їжу готували жінки на вогнищі у центрі житла. Оленину, що відтанула, нарізали шматками й складали в дерев'яний посуд з водою або кригою. Воду кип'ятили, кидаючи в посуд розжарене у вогнищі каміння. Коли їжа злегка проварювалася, господарка ставила її посеред житла, і навколо збиралася вся родина. М'ясо їли руками, запиваючи великою кількістю рідини.

Мисливці на північного оленя їли двічі на день: на сніданок трохи холодного жиру та м'яса, що залишилося вчора, а після трудового дня, який тривав приблизно з 9 до 15 год, — основну частину добового раціону.

Раціон ескімосів виключно м'ясний. Лише незначною мірою він доповнювався рибою чи яйцями, які їли навіть несвіжими. При достатніх запасах продуктів дорослий ескімос з'їдав від 4 до 6 кг м'яса та жиру на добу, хоча у голодні часи вони задовольнялися меншим. Велика щоденна норма м'яса та жиру характерна для багатьох мисливських народів. Зокрема, північноамериканські індіанці з'їдали щодня 4,5 кг м'яса бізона, а в свята — до 9 кг [136, с. 153].

Необхідність виведення з організму токсичних речовин як наслідку м'ясної дієти зумовила вживання ескімосами величезної кількості рідини (чаю, супів, бульйонів, води). Значні навантаження на нирки та печінку призвели до збільшення цих органів. Вірогідно, саме цим пояснюється надмірна товщина попереку ескімосів [120, с. 104].

Ескімоси знають багато способів приготування м'яса оленів, однак дуже часто його їдять сирим. Саме слово "ескімос" у перекладі означає "той, хто харчується сирим м'ясом". Якщо мисливець убивав оленя-карібу далеко від житла, він насамперед відрізав у здобичі ноги і, знявши з них шкіру, розбивав кістки, поїдав кістковий мозок. Перерізвавши горло оленю, мисливець пив кров, що містила багато солі, потім з'їдав нутряне сало. Якщо мисливець не наїдався, він вирізав язик та нирки і носив їх із собою доти, доки не знаходив палива й часу для розведення вогню.

Оленятину заривали у вугілля вогнища. Через деякий час діставали і зрізали обвуглену кірку. Прожарений на 2—3 см верхній шар м'яса з'їдали, а сире м'ясо, що залишилось, знову занурювали у вугілля. Повторивши цей процес кілька разів, ескімос з'їдав усе м'ясо і добирався до кістки, з якої діставав найпоживніше — кістковий мозок.

Улітку жінки готували м'ясо біля житла, підвісивши над вогнем. До делікатесів належали варена голова оленяти, нутроші (серце, печінка, нирки, варені кишки). На думку ескімосів, правильно харчуватися — це вживати в їжу всі частини туші оленя.

Ескімоси також готували ніпку — сушене м'ясо. М'язи оленя нарізають тонкими пластинками і в'ялять, розвісивши на кущах навколо стійбища. Таке м'ясо вп'ятеро легше за свіже і довго зберігається. Воно тверде, як підошва, а за смаком нагадує картон, негусто всипаний цукром.

Дуже важливим елементом харчування ескімосів є жири. Для їх раціону характерна пропорція між м'ясом і жиром 3 : 1. Ескімоси вважали, що вижити у тундрі без жиру неможливо. Коли його запаси закінчувалися, людина слабшала, ставала сприйнятливою до хвороб. Жири є тим "паливом", яке дає змогу людині вижити в холодному кліматі.

Для супів та чаю використовували дерев'яні чи берестяні корита і навіть шкіряні мішки. В них наливали воду і кидали розпечене на вогнищі каміння.

Процеси підсиленого окислення білків та жирів зумовлюють потребу організму в кисні, в результаті чого грудна клітина мешканців Півночі досягла

значних розмірів [70, с. 136, 137]. У них також сильно розвинений теплоізолюючий шар жиру, особливо у жінок. Тепловіддача організму пропорційна площі тіла. Тому для корінних жителів Півночі характерні невеликий зріст, коротконогість та короткорукість, що поліпшує постачання крові до периферійних ділянок тіла [5, с. 136—146] (див. мал. 13).

Поселення, житло, одяг

Яскраве уявлення про умови життя первісних тундрових мисливців дає спосіб життя ескімосів-карібу Північної Америки [120, с. 94—97; 222]. Залишки жител, аналогічні житлам канадської лісотундри, знайдено на стоянках мисливців на північного оленя в Європі [70, с. 137—145].

Ескімоси селилися на узбережжях річок та озер у невеликих поселеннях з двох-трьох чумоподібних жител. Ці житла будували на пагорбах, де вітер розганяв комах. Біля кожного чуму було вогнище із запасом хмизу.

Ескімоський чум мав форму конуса 3 м заввишки і діаметром 4—5 м. Дерев'яний каркас вкривали сирими оленячими шкірами, між якими при висиханні з'являлися щілини. Основу покриття придавлювали до землі важким камінням. Через брак дерева, а головне — вічну мерзлоту при спорудженні чуму дерев'яні кілки не вбивали в землю. Житло будували з виходом до річки або на північ, звідки очікувався прихід оленів. Пологи на вхід робили із суцільної недубленої шкіри оленя, яка, висихаючи, ставала твердою.

Таке житло погано захищало жителів від негоди. Крізь щілини між шкірами покриття до чуму проникали вітер, дощ, сніг, а влітку — комахи. У найсухішому кутку складали майно, одяг, взуття. Запасний одяг розвішували на жердинах під стелею житла, які в безлісних тундрах являли собою велику цінність. Приблизно половину житла займав настил з вербового хмизу та ягелю, вкритий грубим матрацом з оленячих шкір. На цьому ложі спала вся родина, вкрившись хутряною ковдрою.

На підлозі складали шматки оленятини, об'їдені кістки, які потім розбивали, діставали кістковий мозок і виварювали, максимально використовуючи поживні речовини. Зголоднілий член сім'ї чи гість у будь-який момент міг поживитися сирію оленятиною.

Якщо сім'я залишалася в даній місцевості на всю зиму, будувався великий дім з дерновим покриттям, товщина якого на даху була 15—30 см, а біля стін — 50 см. Для цього знімали верхній шар землі, підлогу викладали камінням, верх вкривали мохом, а після закінчення будівництва — гілками верби. Для спання на вербовий хмиз підлоги стелили 2—3 шкіри биків карібу. Замість ковдри також використовували оленячі шкіри. Великий зимовий будинок мав овальну в плані форму зі спальними місцями на протилежних кінцях. Вогнище знаходилося у центрі. Житло мало коридорний вихід. У коридорі складали м'ясо, лижі, одяг.

Численні етнографічні матеріали свідчать про поширення у лісотундрі Євразії та Північної Америки у недавньому минулому зимових жител опи-

саного типу. За археологічними даними, такі споруди були головним типом зимового житла у пізньопалеолітичних мисливців на оленя Німецької, Польської та Поліської низовин уже 13—10 тис. років тому.

У теплу пору року при частих мандрівках для окремої сім'ї будували легкі курені. Вони мали конічний каркас з жердин, який вкривали пластами чистого сухого моху.

У важких умовах лісотундри мисливці виживали завдяки досконалому одягу із шкіри оленів. Обробка шкір була обов'язком жінок. Найкращими вважалися осінні та зимові шкіри. З допомогою крем'яної скребачки, вставленої у дерев'яне руків'я, знімали жир та мездру з внутрішнього боку шкіри. Вона сохла 1—2 дні, після чого її змазували відваром мозку оленя і на 2—3 дні ховали під постіль. Через 3 дні її знову обробляли скребачками. Жінки шкребли шкіри від 2 до 5 разів, причому останній раз з використанням піску. Чим довше її шкребли, тим тоншою вона ставала. Щоб розм'якшити шкіру, нганасани змазували її кашею з розжованої печінки оленя і вже готову продимлювали над вогнищем. Така шкіра не боялася вологи і зберігала еластичність [222, с. 82].

Одяг тундрових мисливців на оленя належить до типу глухого, тобто не має розрізу спереду. Це два хутряних костюми, які одягалися один на один. Нижній одягався хутром до тіла, а верхній — назовні. Кожен костюм складався з довгої сорочки з капюшоном — парки, хутряних штанів, рукавиць та чобіт. Замість шкарпеток на ноги одягали тапочки із заячого хутра. Халяви чобіт зав'язували під колінами. Обидві парки носили без пояса, що забезпечувало гарну вентиляцію. Важке холодне повітря не могло піднятися вгору під парку, а вологе вільно виходило з-під неї. Вузкий отвір для обличчя в капюшоні оторочували хутром росомахи з довгим ворсом, який не намокав від дихання. Влітку верхній костюм знімали, а нижній добре захищав від спеки та комах [120, с. 128].

Зимовий костюм мисливців лісотундри був настільки досконалий, що при загальній вазі менше 3 кг в ньому можна було ночувати на снігу під відкритим небом при температурі —45 °С.

Такий одяг зображено на статуетках з бивнів мамонта зі стоянок прильодовикових мисливців Мальта та Буреть у Сибіру. Залишки аналогічних костюмів було знайдено в похованнях палеолітичної стоянки Сунгир під Володимиром [13, с. 122]. В усіх випадках, коли вдавалося встановити характер одягу мисливців прильодовикової лісотундри, виявлялося, що він являв собою глухий хутряний комбінезон з капюшоном, аналогічний глухому одягу етнографічних мисливців Заполяр'я.

* * *

Річний господарський цикл — це сукупність характерних ознак конкретного типу первісної економіки, розміщених у сезонній послідовності. Значною мірою він продиктований природним циклом, а у мисливських суспільствах — сезонними змінами у поведінці об'єкта промислу. Поведінка північного оленя визначала річний господарський цикл мисливських суспільств, які існували за рахунок полювання на цих тварин.

Навесні мисливці на оленя збиралися в місцях традиційних переправ стад через ріки під час весняної міграції тварин на північ. Мігруючих оленів били на воді за допомогою гарпунів. Здобуте м'ясо зберігали у проточній воді, прив'язавши тушу оленя ременем за ногу. Влітку полювали з луком і стрілами на невеликі групи оленів на літніх пасовиськах, били гусей, качок, що линяли.

Перед першими заморозками мисливська община поселялася на шляху осінньої міграції оленів, на місці переправ їх через річку. Під час міграції забивалася велика кількість тварин з метою забезпечення первісного колективу їжею на зиму. Справа полегшувалася тим, що осіння міграція, як правило, передувала першим морозам.

Біля м'яса, здобутого під час останнього колективного полювання, будувалися теплі, заглиблені в землю зимові житла, де проживали окремі сім'ї. Зима була найбільш забезпеченою їжею порою року. Тому взимку люди відпочивали, обмінювалися ритуальними візитами, справляли весілля, обмінювалися дарами, відправляли релігійні свята. Основою існування мисливської общини було морожене м'ясо, здобуте під час осінньої поколки, а також свіже м'ясо оленів, що зрідка добувалися на зимових пасовиськах.

Поступово осінні запаси м'яса вичерпувалися, а їх рештки з настанням весняного тепла починали розкладатися. Весна була голодною порою. Проте швидко починалася нова сезонна міграція оленів на північ, під час якої відбувалася весняна масова поколка оленів на переправах. Починався новий річний господарський цикл, який в головних рисах повторював попередній.

Підводячи підсумок зазначеного вище, підкреслимо ще раз головні риси природного оточення та мисливської економіки епохи зледеніння.

Отже, низькі температури, сухість та різка континентальність клімату прильодовикової Європи наприкінці плейстоцену спричинили деградацію деревної рослинності та бурхливий розвиток трав. Чудові пасовиська зумовили високу біомасу природного оточення за рахунок високої щільності трав'янистих. Останні в умовах безлісних просторів вели стадний спосіб життя, обов'язковим атрибутом якого були постійні сезонні міграції у пошуках пасовиськ.

Господарська стратегія жителів прильодовикової зони будувалася на контролі шляхів сезонних міграцій стадних трав'янистих. Колективний масовий забій стадних ссавців під час весняної і особливо осінньої міграції був основою існування пізньопалеолітичних мисливських суспільств.

Приблизно 10 тис. років тому через деградацію льодовика у Північній півкулі сталося різке потепління клімату. Відкриті прильодовикові тундростеги із стадною фауною заросли березовими та сосновими лісами з нестатними трав'янистими. Разом з величезними стадами копитних з Європи зник і прильодовиковий тип мисливської економіки. Ці радикальні зміни зумовили перехід людства з палеолітичного на мезолітичний етап розвитку.

Розділ 4

ЛІСОВІ МИСЛИВЦІ ПІСЛЯЛЬОДОВИКОВОЇ ДОБИ

В останнє тисячоліття льодовикової епохи на півночі Європи існувало холодне Балтійське льодовикове озеро, яке значною мірою зумовлювало холодний клімат на прилеглих територіях. Як уже зазначалося, внаслідок просування льодовикового язика на південь із Швеції до Ютландії гігантська крижана гребля перегородила гирло Балтики, й рівень води в морі піднявся на 30 м над рівнем Світового океану. Північним берегом цього величезного холодного прісноводного моря була суцільна крижана стіна, талі води якої живили водойму.

Кінець льодовикової епохи ознаменувався драматичними подіями, відомими як Білінгенська катастрофа. Відхід скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, що відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Світового океану. Вченим вдалося визначити точну дату цих подій.

Крім величезного Балтійського озера, біля підніжжя льодовика існувало багато водойм, які живилися водою з нього. Під дією сонячних променів улітку крижаний щит починав танути й бурхливі потоки води несли до прильодовикових озер гравій, пісок. Узимку льодовик не танув і на дні озер відкладалися тонкі глинисті прошарки. Вчені підраховали ці стрічкові глинисті відклади прильодовикових водойм і встановили, що прорив крижаної греблі стався у 8213 р. до н. е. біля гори Білінген у Центральній Швеції. За один рік рівень Балтики впав на 30 м. Теплі та солоні води Атлантики проникли до Балтики, яка з прісноводного озера поступово перетворилася на солоне море.

Ці події знаменували кінець льодовикової та початок післяльодовикової епохи, або голоцену, за геологічною періодизацією. Археологи вважають, що Білінгенська катастрофа розмежовує у північній половині Європи давньокам'яний (палеоліт) і середньокам'яний (мезоліт) віки.

Утворення теплого Балтійського морського басейну стимулювало подальший відступ льодовика і різке пом'якшення клімату в Північній Європі. В горах Норвегії залишки льодовика проіснували ще 2 тис. років і остаточно зникають близько 8 тис. років тому.

Деградація і зникнення скандинавського льодовика призвели до радикальної зміни системи циркуляції повітря над Європою: замість холодних і сухих вітрів з льодовика прийшли теплі й вологі повітряні маси з Атлантики. Різне пом'якшення клімату зумовило кардинальну перебудову природного середовища.

Гігантські обшири прильодовикової Європи, як відомо, займали одноманітні холодні трав'янисті степи з невеличкими перелісками низькорослих беріз та сосен. Зволоження та потепління клімату зумовили заболочення й заростання холодних тундростепів лісами. Єдина прильодовикова тундростепова зона розпалася на три: тундрову, лісову та степову. Виникла природно-ландшафтна зона лісів помірного поясу. Вона розрізала суцільний прильодовиковий регіон тундростепів на тундрову і степову частини. Тому сучасні тундри та степи певною мірою є реліктами прильодовикових тундростепових ландшафтів.

Зникнення сприятливих для північних оленів тундростепів призвело до відходу їх на північ і північний схід Європейського континенту до лісотундрової та тундрової зон, які сформувалися тут близько 10 тис. років тому. В цьому ж напрямку мігрували й мисливці на північного оленя.

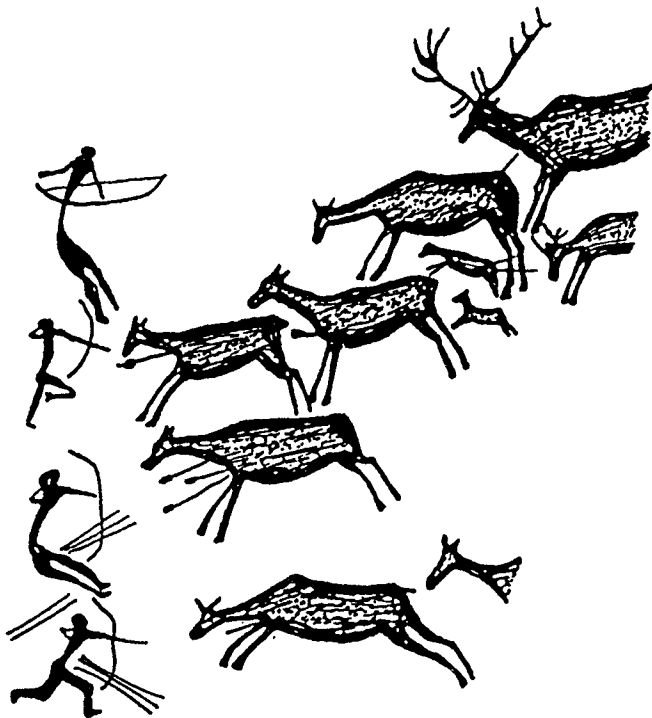
Заростання відкритих холодних просторів сосново-березовими лісами зумовило заміну стадної, тундростепоної фауни на нестадну лісову, а також різке зниження біомаси природного середовища, адже щільність нестадних трав'янистих була в кілька разів менша, а продуктивність сосново-березових лісів раннього голоцену в 3—5 разів менша, ніж прильодовикових тундростепів пізнього плейстоцену, і становила близько 1000 кг на 1 км² [115].

Такі умови вимагали інтенсифікації мисливської економіки й ефективніших засобів полювання, а також принципів нових способів ведення господарства. Ці завдання вирішили застосування лука, який зробив індивідуальне полювання досить продуктивним, щоб стати основою первісної економіки в мезоліті.

Однак індивідуальне полювання з луком та стрілами продуктивне лише в умовах закритих ландшафтів, де лісова рослинність і пересічена місцевість дають змогу мисливцю непомітно підкрастися до тварини на відстань пострілу. Тому поширення цих знарядь полювання в помірній зоні Європи у мезоліті як територіально, так і хронологічно збігається із заростанням безлісних прильодовикових просторів ранньоголоценовими лісами, причому лук поширюється не лише в лісовій, а й степовій, тундровій зонах, а також у горах, де роль лісових біоценозів також різко зростає (мал. 25).

У тундровій, лісовій та степовій зонах з їх своєрідним тваринним та рослинним світом виникли три типи мезолітичного мисливського господарства. У цьому розділі йтиметься про спосіб життя первісних лісових мисливців, що проживали у лісовій зоні Північної півкулі в мезоліті, тобто у VIII—V тис. до н. е.

Успішній реконструкції моделі адаптації первісних мисливців лісів помірного поясу сприяло збереження багатьох її елементів у зоні тайги Північної півкулі до XX ст. Традиційний спосіб життя лісових мисливців різною мірою зберігся і був зафіксований етнографами у хантів та мансі Західного Сибіру [101], селькупів [130; 131; 33] і кетів [51; 6] Єнісею, евенків Східного Сибіру [142], юкагирів верхів'їв Колими [94; 194], удегейців та ороців

Мал. 25. Полювання на благородних оленів з луком. Грот Вальторта, Іспанія

Далекого Сходу [102; 103; 183; 10], саамів Кольського півострова [108], північних алгонкінів та атапасків Північної Америки [233; 198; 50].

Освоєнню лісової зони первісними мисливцями сприяли такі універсальні транспортні засоби, як лижі, ручні нарти, човен.

Як відомо, життя лісових тварин нерозривно пов'язане з водоймами. Тому мисливська людність концентрувалася вздовж річок. Останні завдяки винайденню човна були головними артеріями влітку.

Основними промисловими тваринами в лісі були копитні — тур, лось, олень, косуля, кабан. Полювання на таку дрібну дичину, як заєць, борова та водоплавна птиця, було нерегулярним, допоміжним заняттям головним чином старих людей, підлітків, жінок. Промисляти на дрібних тварин змушував лише голод. Первісні мисливці полювали на м'ясних тварин. Хутряний промисел — це результат включення первісних суспільств лісової зони у ринкові відносини розвинутіших і цивілізованіших сусідів.

Традиційними методами полювання були різні види гону, загону, скраду та примітивні пастки (ями, петлі). Полювання гоном* — один з найважливіших

*Гін — переслідування тварини до знемоги одним або кількома мисливцями.

способів добування м'яса в лісі. Особливо результативним було таке полювання взимку, коли тварина не могла швидко бігти через значну глибину снігу, й мисливець на лижах легко доганяв її (мал. 26). Знайшовши слід лося чи оленя, погоню розпочинав найстарший мисливець. Найсильніший спочатку беріг сили. Переслідування тварини могло тривати від кількох годин до кількох днів. Іноді мисливці знемагали від втоми, але, перепочивши, бігли далі. Ночували у снігових ямах. Нарешті знесиленого лося добивали з лука або списом.

Під час загінного полювання ланцюг загінників, з шумом просуваючись лісом, гнав тварин у напрямку засідок, з яких досвідчені мисливці били дичину. Нерідко оленів чи лосів гнали до якоїсь водойми. Вискочивши з лісу, схапапуджені тварини стрибали у воду, але тут на них чекали мисливці у човнах з луками чи списками.

Наприкінці зими на лося полювали загоном у засніженому лісі. Для маскування всі учасники вбиралися у новий одяг з білого хутра, щоб тварина не почуяла духу людини. Пересувалися безшумно на підшитих хутром лижах. Знайшовши свіжий слід, мисливці заривалися біля нього в сніг. Потім один чи двоє робили велику дугу, намагаючись перейняти лося в лісі. Побачивши попереду людей, лось тікав своїм слідом назад і потрапляв у пастку.

Полювання скрадом — це вистежування тварини або мисливський промисел зі схованки. Наприклад, улітку мисливець чекав на здобич у кущах неподалік від оленьчої стежки. З допомогою листка рослини мисливець удавав мичання оленяти, підманюючи самок на постріл. Під час полювання скрадом промисловик одягав маску, виготовлену з голови оленя з рогами. Піднявши голову з рогами над кущами, мисливець зображав рухи оленя, що скубе листя. У підманих таким чином тварин стріляли з лука. Чутливі до найменшого поранення, олені швидко втрачали кров і слабшали.

Восени для полювання користувалися трубою з берести. З її допомогою мисливці удавали голос самки, підманюючи самця на постріл.

У літньому нічному полюванні на лосів з човна враховувалася звичка тварин заходити вночі у воду, щоб урятуватися від комах і поласувати водяними рослинами. Місце регулярних нічних купань лося мисливець знаходив по шерсті на поверхні води. Звечора він ховався на човні у берегових заростях. Коли приходив лось і пірнав за водяними рослинами, мисливець миттєво впливав і вражав тварину списом у шию чи живіт. Після цього людина відпливала від розлютованої жертви, а поранений лось вискакував на берег, де його можна було легко знайти по кривавому сліду наступного дня.

Ловильні ями та сільці як спосіб полювання відомий стародавнім мисливцям лісової зони. Ями викопували й маскували, а сільця розвішували на деревах уздовж звіриних стежок, періодично перевіряючи.

Методи та знаряддя зимового полювання, інші важливі елементи способу життя первісного населення лісової зони Європи зафіксовано у петрогліфах Карелії [151]. Численні зображення на скелях свідчать, що лук, стріли та списи широко застосовувалися при полюванні на всі види лісових тварин: лося, оленя, ведмедя, птахів. Особливо багато копитних добували взимку. Тому в мисливських сценах люди зображені, як правило, на лижах, з залишками слідів тварин на снігу (мал. 27).

Мал. 26. Полювання на лося у Поліссі 7—10 тис. років тому. Реконструкція за даними археології та етнографії

Мал. 27. Способи полювання в лісовій зоні Європи в мезоліті 10—7 тис. років тому. Зображення на скелях Карелії

Мезолітичні мисливці лісової зони знали чотири головні методи лову риби: забивання, заколи з вершами, ставні сітки та гачкові снасті. Забивали велику рибу гарпуном чи острогою вночі з човна. Така рибалка найчастіше відбувалася наприкінці літа, коли рівень води у річці був мінімальний. Як правило, забивали удвох: пропливаючи вночі за течією над заводами, помічник тримав смолоскипа з берести, а рибалка бив рибу острогою. Взимку робили ополонку над чорторием, де скупчувалася риба, і били її острогою.

Найефективнішим і найпоширенішим способом лову риби були заколи — запруди на річках різної конструкції, де залишали проходи з вершами. Споруджували заколи восени, коли вода стояла невисоко. Річку перегороджували вбитими у дно кілками, які переплітали гіллям та лозою. Щоб дерев'яна загорожа не спливла, її привалювали камінням. В отвори, які спеціально залишали у заколі, ставили верші. Навесні, коли риба спускалася вниз по річці, верші ставили отворами вверх проти течії, а восени — навпаки. Рибу з них вибирали зранку.

Ставні сітки були 10 м завдовжки, 1 м завширшки. Їх плели чоловіки з кропивного волокна. По верхньому краю прив'язували поплавки з берести, по нижньому — кам'яні грузила. Таку сітку ставили вздовж берегових заростей, прив'язавши до увіткнутих у дно жердин. Раз чи двічі на добу рибалка на човні оглядав сітку, вибираючи пійману рибу.

Здавна у лісовій зоні були відомі гачкові снасті. Щук восени ловили з допомогою так званої "доріжки", що тяглася за човном при переселенні сім'ї з літнього на осіннє стійбище. Вона являла собою поводок з кедрового кореня чи мотузки, до якого прив'язували сосновий гачок з насадженою рибкою-приманкою.

Збиральництво відігравало незначну роль у господарстві лісових мисливців. Дані етнографії свідчать, що більшість відсталих народів сибірської та канадської тайги в давнину їли лісові ягоди у свіжому вигляді й не вживали грибів. Аборигени Сибіру навчилися їх збирати від росіян.

Основою господарства лісових мисливців було полювання на м'ясних тварин, насамперед копитних. Навіть при зустрічі замість вітання питали "Кого убив?" або "Що їв?". Рибальству належала допоміжна роль, тому ним займалися попутно з полюванням на копитних. Риба не вважалася справжньою їжею. Лише в міру зменшення поголів'я копитних у лісі значення рибальства поступово зростало, досягнувши піку в наступну після мезоліту неолітичну епоху.

Рухливий спосіб життя і примітивні транспортні засоби не давали змоги мисливцям робити великі запаси м'яса, риби чи ягід. Тому м'ясо з'їдали невдовзі після вполювання тварин. У сирому вигляді вживали хрящі, печінку, нирки, серце, кров. Ласощами вважалися шлунок глухаря чи білки разом із його вмістом, сирий кістковий мозок. Головний спосіб приготування м'яса — обсмажування на рожні та варіння у дерев'яному чи берестяному посуді, куди кидали розпечені у вогнищі камені, адже ні глиняного, ні металевого посуду первісні мисливці не знали. У бульйон підливали кров тварин.

Рибу також варили, смажили на рожнях, сушили, в'ялили та коптили в диму. Морожену рибу чистили від луски, нарізали ножем, готуючи строганину, а свіжу взимку зберігали в снігових ямах біля житла, влітку — в земляних ямах, засипаних травою та землею. Риба зберігала свіжість до 10 днів. Восени підсушену та прокопчену рибу товкли веслом на борошно (порсу) і зберігали у берестяному посуді. Взимку порсу додавали у бульйон.

Живання великої кількості сирого м'яса забезпечувало організм лісових мисливців достатньою кількістю вітамінів і солі. Тому багато лісових народів, особливо на Півночі, ігнорували рослинні продукти збиральництва й не знали солі. Сіль, як і борошно, цукор, чай, спирт тощо, з'явилася у мисливців лісової зони досить пізно в результаті запозичення у більш цивілізованих сусідів.

У раціоні мисливської людності тайги було багато рідини — бульйонів, супів, чаю, який заварювали на ягодах чи травах. Це пояснюється необхідністю виведення з організму шкідливих азотистих сполук як наслідку м'ясної та жирової дієти.

Не знаючи металу, лісові мезолітичні мисливці виготовляли знаряддя праці з дерева, кістки, кременю (мал. 28).

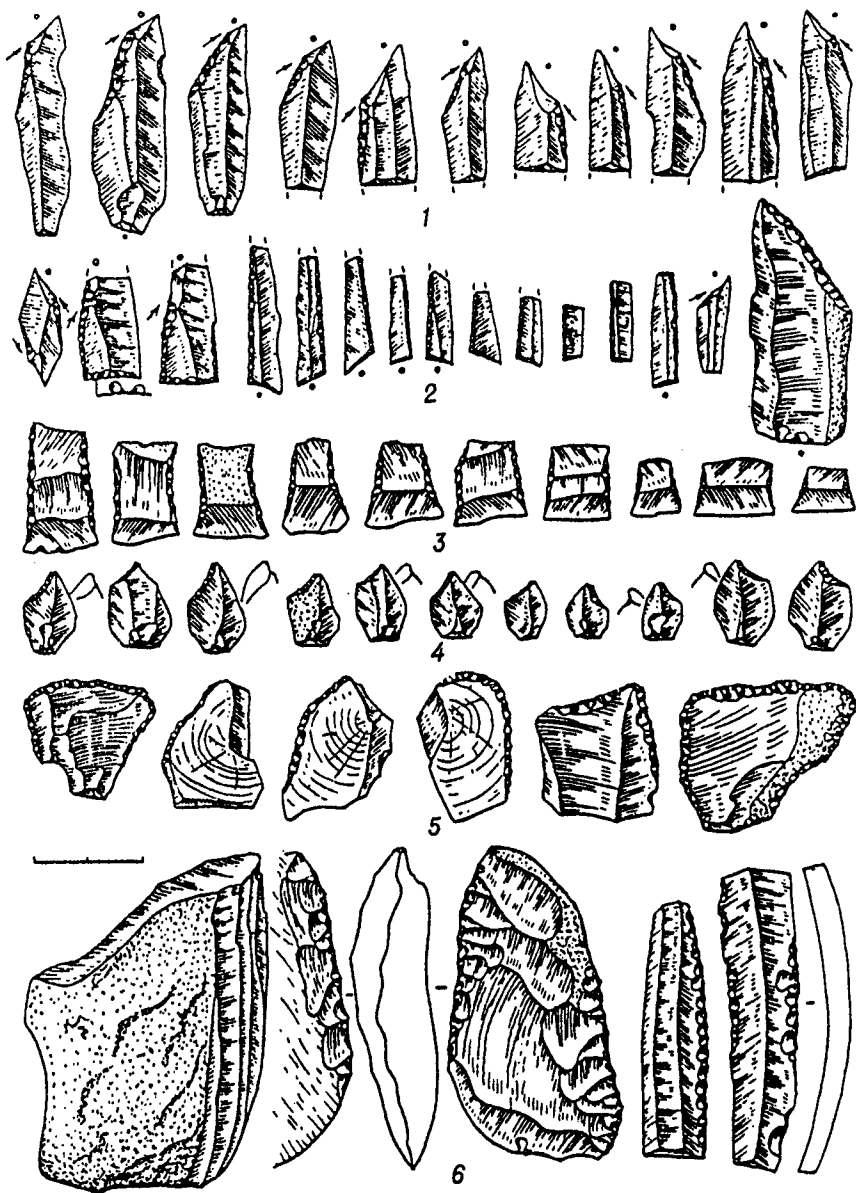
Рухливий спосіб життя та сезонні зміни у природному середовищі зумовили кілька типів житла. Найпоширеніше — каркасне конічне житло, крите корою берези (лубом). У Північній Америці воно називалось тіпі, у Сибіру — чумом. Це було портативне житло малої сім'ї, яке перевозили на ручних нартах, а жердини каркаса вирубували безпосередньо на місці спорудження. Вкривати чуми шкірами оленів і бізонів почали досить пізно, коли з'явилися транспортні тварини (олени, коні, собаки), з допомогою яких можна було перевозити важку шкіряну покрівлю.

Чоловік і жінка за 30—40 хв ставили чум із входом до річки. Нижні загострені кінці жердин втикали по колу, а верхні зв'язували. Діаметр основи такого житла — 4—5, висота — 2—3 м. Чум покривали полотнищами лубу. Двері також були берестяні. Ззовні покриття притискали додатковими жердинами. Підлогу вкривали гілками хвойних дерев або сухою травою, а зверху застеляли лубом. У центрі влаштовували вогнище на піщаній підсипці. Перед чумом було ще одне вогнище для приготування їжі в теплу погоду.

Всередині житла місце між входом та вогнищем належало господарі. Тут виконувалися хатні роботи, готувалася їжа. Частина між вогнищем та задньою стінкою вважалася почесною і належала батьку, матері, літнім родичам. Діти спали під бічними стінами.

Взимку родина проживала в земляному чумі. Це аналогічне описаному вище конічне каркасне житло, яке було вкрите дерновиною і злегка заглиблене в землю.

Лісові мисливці будували також тимчасові житла на місці рибальського чи мисливського промислу. Для сім'ї протягом кількох днів будували прості курені з каркасом із жердин, вкритим лубом чи гіллям. Були поширені навіси з кількох жердин, увіткнутих у землю під кутом 45° і вкритих

Мал. 28. Крем'яні вироби лісових мисливців яніславицької культури Полісся (VI—V тис. до н. е.):

1—3 — наконечники стріл (мікроліти); 4 — покійди виробництва; 5 — скребачки; 6 — нуклеус, сокира, пластинки

лубом. Перед таким навісом, який захищав людей від вітру та дощу, розпалювалося вогнище.

Якщо мисливець здобував лося чи оленя далеко від стійбища, то ночував прямо на снігу, загорнувшись у шойно зняту шкіру тварини.

Взимку мисливці нерідко ночували у снігових ямах. Звечора згрібали лижею сніг у купу, в якій тією ж лижею копали нору. Там з бересту розводили невелике вогнище. Стіни відтавали, а згодом підмерзали знову. Додатково їх укріплювали лижами. Спали на хвойних гілках, знявши верхній одяг, яким закривали вхід.

Одяг лісові мисливці виготовляли зі шкіри. Її обробка, пошиття одягу та взуття було жіночою справою. Одяг чоловіків та жінок, як зимовий, так і літній, не відрізнявся. Його основним елементом була так звана "парка", в якій спинка була зі спинної частини шкіри, а поли — зі шкіри боків оленя. Замість гудзиків на грудях та животі пришивали шкіряні поворозки. Літня парка від зимової відрізнялася лише тим, що шилася з ровдуги — шкіри північного оленя, з якої попередньо знімали шерсть. Парку вдягали на голе тіло, ззаду вона закінчувалася довгим шматком шкіри, який був підстилкою, коли сідали відпочити на сніг.

До традиційного одягу лісових мисливців належали шкіряні труси, ноговиці (шкіряні калоші, які прив'язувалися поворозками до пояса) і поршні — овальні шматки шкіри з прорізами по периметру для протягування ремінця, що обв'язувався навколо щиколотки. Отже, нижня частина одягу складалася з трьох роз'єднаних частин, які пізніше почали зшивати. Шапки шили із шкіри, знятої панчохою з голови оленя чи косулі.

Одяг лісових мисливців принципово відрізнявся від одягу мисливців тундри та прильодовикових тундростепів. Останні та їх нащадки у тундровій зоні носили довгий, глухий одяг з капюшоном типу малиці ненців. Він не мав вертикального розрізу спереду. Верхній одяг лісових мисливців був не глухий, а запнутий, тобто мав розріз спереду, і його поли з'єднувалися поворозками.

Усі мисливські суспільства, як відомо, ведуть рухливий спосіб життя. Це наслідок сезонних змін у природі, що призводять до міграції промислових тварин на нові пасовиська, появи нових об'єктів мисливського, рибальського чи збиральницького промислу. Це змушувало первісних мисливців періодично переселятися у межах своїх територій. Оскільки зміни в природі повторюються щороку, то господарство і весь спосіб життя мисливців мають замкнутий річний цикл.

Господарський рік мисливців тайги починався після зимового полювання, тобто з початку квітня, й складався з чотирьох головних сезонів: веснівки, літівки, осенівки та зимівки.

Веснівка (квітень, травень). Після закінчення зимового полювання мисливські групи з 1—4 сімей поспішали до початку весняного бездоріжжя повернутися на береги річок, де з осені залишали човни, де росли тополя чи осика, придатні для виготовлення човнів-довбанок. Табір влаштовували

на підвищеному місці, яке не заливала повінь, недалеко від невеликого рукава, де можна ловити рибу. Чоловіки колективно виготовляли човни. Жінки до початку повені намагалися зібрати якомога більше сухих дров. Спочатку мокрий сніг, а потім розлив річок обмежували рухливість мисливців, і цей час був найгоłodніший для первісних жителів лісів.

Спочатку харчувалися зимовими запасами м'яса і ловили рибу заколами та через ополонки. Коли з'являлися перші проталини, на річці ставили ставні сітки. З прильотом водоплавних птахів до початку їх гніздування стріляли гусей та качок. Під час повені у невеликій кількості ловили рибу в заливних озерах. Біля берега, де в цей час йшла на нерест риба, ставили верші. Жінки та діти збирали торішню брусницю та журавлину. Наприкінці весни чоловіки готували снасті до літнього лову риби, а жінки шили взуття та шкіряний одяг, щоб готові вироби прокоптати влітку над вогнем.

Літівка (червень — серпень). Після спаду повені мисливські групи пливли човнами до місць традиційного літнього лову риби, де збиралася вся община або сім'ї кількох сусідніх общин. Саме літнє рибальство могло забезпечити достатньою кількістю їжі велике селище. Під час літнього общинного зібрання на березі річки, куди нерідко прибували сім'ї сусідніх общин, відбувалися такі важливі для первісного суспільства акції, як весілля, культові свята, обмін тощо.

Для захисту від комах літнє риболовне поселення влаштовувалося на підвищеному місці берега, який добре продувався вітром. Упоперек річки будувався закол. Найпродуктивнішою була рибалка у другій половині літа, коли переробляли та заготовляли рибу на зиму. В цей час забивали рибу вночі з човнів, полювали на борову дичину* та качок і гусей, що линяли в серпні. Били з човна лосів, що заходили вночі у воду. Жінки та діти збирали ягоди та горіхи.

Осенівка (вересень, жовтень). На початку осені общинне поселення розпадалося на мисливські групи з 2—4 сімей, які відкочовували далі від берега вглиб лісу, де віяли не такі сильні осінні вітри. Стійбище влаштовували на березі невеликої річки, де ловили рибу заколами з вершами та ставними сітками. Полювали на борову дичину, качок, а також на копитних під час гону за допомогою манка. Та основним заняттям чоловіків була підготовка до зимового мисливського сезону, а жінок — збирання ягід та горіхів.

Зимівка (листопад — березень). Для більшості мисливців тайги вона складається з трьох періодів: мале полювання (листопад), осіле мешкання в напівземлянках (грудень, січень), велике полювання (лютий, березень).

У листопаді по останньому водному шляху сім'ї мисливців пливли на човнах якомога далі до лісу на зимові мисливські угіддя. Зупинялися в місцях, де було багато сухих дров, на березі невеликої річки, придатної для зимового лову риби. З першими заморозками колективно будували

*Борова дичина — глухар, тетерів, рябчик, що живуть у борах.

напівземлянки. Чоловіки групами, по двоє — четверо, полювали гоном із собаками на копитних пішки, а коли випадав сніг — на лижах. Мисливці на лижах з ручними нартами та собаками відходили якомога далі від зимового поселення. Жінки, літні люди та діти, що залишалися у зимових напівземлянках, збирали дрова, ловили рибу через ополонки, ставили силця на глухарів та зайців. Жінки обробляли шкіри, шили одяг.

У грудні чоловіки поверталися з “малого полювання” і жили з сім'ями на зимовому поселенні до кінця січня. Короткий день та сильні морози робили мисливський промисел малопродуктивним. Їли суху рибу та м'ясо, що їх заготовили влітку та восени. В цей час розповідали магічні казки, ворожили з метою ослабити морози та зробити майбутнє “велике полювання” успішним.

Наприкінці січня товста крига заважала лову риби, і мисливська група з 2—3 сімей залишала зимові житла, вирушаючи на велике полювання. Йшли на лижах, тягнучи все необхідне на ручних нартах, підпрягаючи в них одну-дві мисливські собаки. Попереду з легкими берестяними покриттями чумів рухалися чоловіки, прокладаючи шлях через глибокий сніг. Натрапивши на слід лося чи оленя, мисливці починали переслідувати тварину. За день проходили 8—10 км і ставили чум. По сліду чоловіків рухалися на лижах жінки, тягнучи нарти з майном та дітьми. Оскільки частина майна лишалася на попередньому стійбищі, то зранку жінки поверталися за ним, а чоловіки йшли на полювання. Якщо добували велику тварину, стояли табором доти, доки не з'їдали все м'ясо.

Ось як описує очевидець зимову мандрівку енісейських евенків у XVII ст.: “Коли мисливці, озброєні луками та стрілами, підранять лося, вони йдуть по його сліду в супроводі жінок та дітей по вісім — десять днів без запасів харчів. Наздогнавши та вбивши звіра, вони розбивають легкий намет і залишаються на місці, доки від здобичі не залишаться одні кості” [86, с. 11].

Під час зимової мандрівки мешкали у легких, портативних каркасних житлах, критих корою. Наприкінці березня до початку весняного бездоріжжя поверталися до річки на місце минулорічної веснівки. Починався новий річний господарський цикл.

Відповідно до сезонних змін у харчових ресурсах природного середовища коливалася чисельність виробничих колективів лісових мисливців. Община у повному складі збиралася на традиційному місці літнього рибальського промислу на березі річки чи озера. В холодну пору року прохарчуватися великому колективу було важко. Тому на початку зими стоянки складалися з 3—4 сімей, а наприкінці зими мисливці полювали у складі невеликих мисливських груп з 1—3 сімей.

Новий мезолітичний тип мисливського господарства виявився настільки ефективним, що дав змогу первісній людині не лише адаптуватися до нового природного середовища, а й на певний час забезпечив мисливські колективи постійним джерелом харчування. Це спричинило зростання чисельності населення ранньоголоценової Європи, що стимулювалося гігантськими не-

заселеними обширами на Півночі, яка звільнилася від льодовика. Наприкінці мезоліту щільність населення зростала. Про це свідчить збільшення кількості пізньомезолітичних пам'яток порівняно з ранньомезолітичними. Зрозуміло, що щільність населення зросла в результаті того, що всі вільні території на той час були вже залюднені й інтенсивна міграція на північ припинилася. Люди освоїли навіть узбережжя Льодовитого океану.

Удосконалення методів полювання та підвищення ефективності мисливської зброї разом із зростанням чисельності та щільності населення підірвали ресурси природного середовища. Його експлуатація досягла тієї межі, за якою замість збільшення кількості продуктів харчування вона давала зворотний ефект, скорочуючи поголів'я промислових тварин. Мисливська економіка остаточно втратила здатність бути основою існування суспільства [67, с. 3—5]. Останнє постало перед неминучою необхідністю переходу до принципово нових методів отримання продуктів харчування — до землеробства та скотарства. На зміну первісній привласнюючій економіці, що ґрунтувалася на мисливстві, рибальстві та збиральництві, приходять відтворюючі форми господарства — землеробство та скотарство. Вони стали визначальними рисами наступної за мезолітом епохи — новокам'яного віку, або неоліту.

Розділ 5

УСТРІЙ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

Що знає сучасна наука про механізм функціонування та устрій мисливських суспільств прильодовикової Європи? Переважна більшість дослідників пов'язує їх поширення з тривалим становленням людини сучасного типу — *Homo sapiens*. Щоб зрозуміти складні соціально-економічні закони функціонування цих суспільств, слід коротко нагадати етапи становлення людського соціуму [159, с. 447—516; 80, т. 2, с. 73—130].

Появі власне суспільства *Homo sapiens* 40 тис. років тому передували два етапи розвитку первісного стада: стадо архантропів, або пітекантропів (1 млн — 100 тис. років тому), та праобщина палеантропів, або неандертальців (100—40 тис. років тому). Для обох характерне поєднання в одному колективі соціальної функції виробництва з біологічною функцією продовження роду [159].

У стаді архантропів панували необмежені (проміскуїтетні) статеві стосунки. Розвиток первісного мисливського господарства вимагав від членів колективу дедалі більшої організованості та згуртованості. Однак проміскуїтет породжував конфлікти на ґрунті статевого суперництва, заважаючи господарській діяльності пралюдей.

Конфлікт між виробництвом їжі, інших засобів існування та відтворенням собі подібних спочатку подолато перетворення необмежених статевих відносин з постійно діючих на спорадичні. Близько 100 тис. років тому виникла праобщина палеантропів, що відрізнялася від стада архантропів наявністю заборони статевих стосунків у період активної господарської діяльності.

Однак продовження роду вимагало періодичного зняття статевих табу, тобто певних періодів проміскуїтетних відносин. Фактично колектив пралюдей на деякий час перетворювався на зоологічне стадо.

У праобщині палеантропів слідом за статевим був обмежений і харчовий інстинкт, який призводив до бійок за їжу і навіть канібалізму. Виникають харчові табу — заборона канібалізму всередині колективу, обов'язок ділитися їжею з усіма його членами [159, с. 311; 80, т. 2, с. 75—82].

Статеві та харчові заборони стали могутнім стимулом розвитку первісного виробництва, ще однією перемогою соціального над біологічним, великим кроком від зоологічного стада до людського суспільства.

Суттєвою перешкодою на шляху перетворення праобщин палеантропів на людське суспільство була її ендогамність. Це означає, що шлюбні стосунки зав'язувалися в межах єдиного колективу неандертальців, переважна більшість якого були кровними родичами.

Отже, праобщина палеантропів була консолідованою, самодостатньою групою, для свого існування не потребувала контактів із сусідами. Вірогідно, останні взагалі не вважалися людьми, про що свідчать рештки людодства на багатьох стоянках неандертальців, зокрема у печері Крапіна у Югославії.

Однак кровозмішання у праобщинах неандертальців мало негативні біологічні наслідки. Популяція втратила біологічну пластичність. Розвитку первісного мисливського господарства починає заважати не тільки статеве суперництво всередині праобщини, а й припинення еволюції неандертальця: уповільнилося вдосконалення мозку, руки тощо [159, с. 462—472].

Конфлікт між соціальним та біологічним остаточно завершився винесенням останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина. Підкорення найсильнішого біологічного інстинкту продовження роду соціальним потребам знаменувало становлення власне людського суспільства. Ендогамна (внутрішньошлюбна) праобщина неандертальців перетворилася на екзогамну (зовнішньошлюбну) общину *Homo sapiens*. Шлюби всередині її суворо заборонялися й укладалися лише з членами сусідніх общин.

Припинення конфліктів на базі статевого суперництва було могутнім поштовхом у розвитку колективного первісного господарства. Заборона шлюбів між родичами усунула шкідливі біологічні наслідки кровозмішання, що стимулювало процес антропогенезу. Це стало біологічною передумовою появи людини сучасного типу і становлення найдавнішого людського суспільства. Розглянемо механізми існування останнього на прикладі прильодовикових мисливців Європи кінця пізнього палеоліту.

Суспільства прильодовикових мисливців мали три головні соціальні підрозділи: сім'ю, общину, плем'я.

Сім'я

Стоянки прильодовикових мисливців, як правило, складалися з окремих скупчень крем'яних знарядь і відходів їх виробництва, причому ці скупчення були приблизно однакового розміру — 6—10 м діаметром. Польські вчені називають їх крем'яницями. Вони відомі на багатьох стоянках кам'яного віку Євразії. На території України вони досліджені у великій кількості на пізньопалеолітичних стоянках Полісся (Смячка на Десні, Прибір на Ужі, Березно на Случі, Нобель, Переволока, Сенчиці на Верхній Прип'яті та ін.), Степу (Роголик на Луганщині, Акаржа на Одещині, Нововолодимирівка у Нижньому Подніпров'ї) та ін.

Збігаються не лише розміри скупчень, а й число знарядь на окремих крем'яниках. На стоянках мисливців на північного оленя звичайно знаходять близько 100 ± 30 знарядь. Більшість таких скупчень мають спеціальні місця для обробки кременю — точки. Тут у спеціальних ямках у великій кількості знаходяться покидьки виробництва (уламки кременю, відщепи). Точок, як правило, розташований окремо від місць, де працювали готовими знаряддями, — виробничих центрів. Останні розпізнаються вченими за значним числом знарядь праці. На краю такого скупчення знаходять рештки вогнища стародавнього житла.

У знахідках представлені всі типи знарядь мисливців: як традиційно “чоловічі” (наконечники стріл, знаряддя для обробки кістки та каменю), так і “жіночі” (скребки, проколки, лошила для обробки шкір). Напевно, крем'яниці були залишені невеликими економічно самостійними колективами, що включали чоловіків і жінок. Наявність дорослих жінок передбачає присутність дітей. Рештки житла прильодовикових мисливців мали ті самі розміри, що й житла окремих сімей чисельністю 5—7 осіб етнографічних мисливців тундри недавнього минулого — нгансанів, юкагарив, ескімосів-карібу.

У суспільствах первісних мисливців на кожного члена колективу припадало в середньому 10 м^2 площі стоянки. Площа крем'яниць коливається між 30 та 90 м^2 . Отже, скупчення були залишені колективами, які складалися з чоловіків, жінок та дітей і які налічували 5—7 осіб, тобто окремими парними сім'ями.

Висновок про наявність парної сім'ї у прильодовикових мисливців Європи зробили археологи, які звернули увагу на повсюдне поширення округлих у плані жител діаметром 4—5 м. За розмірами вони аналогічні житлам окремих сімей тундрових жителів за даними етнографії.

Остаточне формування малої або парної сім'ї відбувалося в процесі опанування людиною холодних прильодовикових просторів. Останнє можливе лише за наявності парної сім'ї. У крайньому разі вона мала виникнути у цих суворих умовах [160, с. 234].

Просування первісних людей у прильодовикову зону поглибило господарську спеціалізацію чоловіків та жінок. Роль жінки у забезпеченні суспільства продуктами харчування знизилася до мінімуму. Адже традиційно жіноча галузь первісної економіки (збиральництво їстівних рослин, дрібних тварин, комах) не могла бути ефективною у прильодовиковій зоні через бідність її рослинного й тваринного світу. Головна турбота щодо забезпечення продуктами харчування общини лягала на плечі чоловіків-мисливців, тому що полювання на великих прильодовикових трав'янистих (мамонта, носорога, бізона, коня, північного оленя, вівцебика та ін.) висувало підвищені вимоги до фізичної сили людини. Водночас опанування холодних просторів було неможливе без теплового одягу та досконалого житла. Тому жінки, не маючи змоги добувати їжу збиральництвом, освоїли виготовлення одягу, взуття, будівництво жител. Оскільки чоловіки значну частину часу проводили на полюванні поза поселеннями, то на плечі жінки лягали турботи про житло та підтримку вогню.

Такий розподіл праці простежується у мисливських народів лісотундри недавнього минулого. Типовим було протиставлення чоловічої та жіночої частин колективу як двох окремих груп суспільства.

Нганасани та інші народи Півночі вважали промисел північного оленя найважливішим, а в минулому єдиним заняттям чоловіка-мисливця. Заради нього навіть зовсім недавно чоловіки кидали стада домашніх оленів, щоб взяти участь у полюванні на диких. Основним критерієм змужніння юнаків була здобич першого оленя. Після успішного полювання юнак визнавався повноцінним чоловіком і міг заводити власну сім'ю.

Мандрівник по Сибіру XVIII ст. В. І. Йохільсон так визначав функцію чоловічої частини суспільства мисливців на оленя: "Вся турбота промисловика полягала у здобичі м'яса. Він повинен блукати, щоб знайти слід лося чи оленя, потім гнати цей слід і, наздогнавши тварину, так непомітно підійти до неї, щоб без промаху послати смертельну стрілу. Тут закінчуються обов'язки промисловика. Він прямує до стійбища, а по його сліду їдуть заміжні жінки на собаках по м'ясо і потім ділять його між окремими оселями. Чоловіки, особливо сам промисловик, не втручалися у цю справу. Його справою було лише вбивати" [62, с. 150].

Основним обов'язком жінки у нганасанів вважалося пошиття одягу. Про те, якого значення надавали одягу на Півночі, свідчить спеціальне божество в їх пантеоні, а також повсюдне поширення у Заполяр'ї сакральних уявлень про речі, пов'язані з виготовленням одягу. Так, нганасанські жінки після вдалого полювання мазали кров'ю скребки для обробки шкір. Після смерті дружини в її могилу клали весь запасний одяг її чоловіка і чум, покриття якого вона виготовила сама. Чоловікові залишалася лише його зброя, і він був змушений або завести нову сім'ю, або жити з родичами жінки.

Жінці належало не лише житло, а й вогонь у ньому. У нганасанів чоловік не повинен був навіть торкатися вогнища. Якщо йому треба було розкурити люльку, то це могла зробити тільки жінка. По всій Півночі поширені божества вогню жіночого роду [168, с. 193, 266].

Так само як і в етнографічних мисливців на північного оленя, жінка в умовах суворого клімату прильодовикової Європи повністю залежала від чоловіка як єдиного добувача їжі, а чоловік — від жінки як господарки житла, вогню, одягу, взуття.

Глибокий поділ праці між чоловіком і жінкою в тундрових умовах виключав можливість існування людей поза сім'єю. Тому всі нежонаті чоловіки і незаміжні жінки, як правило, входили до спорідненої сім'ї на умовах виконання обов'язків, що відповідають їх статі та віку. Оскільки для існування людських колективів в умовах Півночі необхідна тісна економічна спілка чоловіка та жінки з метою постійного взаємного обміну продуктами праці, тому у шлюб жителі тундри вступали дуже рано, а холостяк — явище екстраординарне й протиприродне.

Сім'я в мисливському суспільстві в середньому налічує 5—7 осіб. Її чисельність пояснюється можливостями мисливських суспільств щодо са-

мовідтворення. Первісні мисливці ведуть рухливий кочовий спосіб життя, не користуючись транспортом. Оскільки при частих переміщеннях сімей обов'язком жінок було транспортування не лише малолітніх дітей, а й усього домашнього скарбу, тому жінка могла ростити, годувати, а головне — транспортувати лише одне дитя. Поки воно не починало ходити самостійно, жінка не могла дозволити собі ще одну дитину. Тому перерва між народженням дітей у первісних матерів була не менше ніж три роки. Якщо за цей час народжувалося дві дитини, то одна з них була приречена на загибель. За даними етнографії, первісні мисливці нерідко вбивали немовлят. У минулому це був єдиний ефективний спосіб регулювання народжуваності. Оскільки суспільство було зацікавлене у максимальній кількості мисливців, які годували общину, тому найчастіше вбивали новонароджених дівчаток. Це, в свою чергу, нерідко породжувало дефіцит наречених у стародавніх мисливців та збирачів.

Зростання чисельності сім'ї у мисливських суспільствах стримувалося відсутністю дитячого харчування, що збільшувало період лактації (іноді до 5—6 років). Під час останньої, як відомо, знижується здатність жіночого організму до зачаття. Ці фактори зумовили наявність досить жорсткого інтервалу між пологами — 3—5 років. Середня тривалість життя жінки у суспільствах первісних мисливців через антисанітарію, відсутність медичної допомоги, великі фізичні навантаження приблизно дорівнювала 35 рокам. За таке коротке життя в умовах кочового мисливського побуту вона могла виховати не більше 7 дітей. Тому сім'я налічувала в середньому 5—7 осіб різного віку [211, с. 236, 237].

Сучасна археологія та етнографія не дають підстав говорити про період матріархату в первісній історії людства. У кам'яну добу полювання було найважливішою й найскладнішою галуззю життєзабезпечення. Тому чоловік-мисливець у переважній більшості мисливських народів вважався найціннішим членом первісного колективу. Він був як головою сім'ї, так і ватажком общини. Згаданий вище інфантицид (вбивство немовлят) поширювався насамперед на новонароджених дівчаток як менш цінних, ніж майбутні мисливці-хлопчики, членів общини.

Людина формувалася в умовах засвоєння навичок полювання. Оскільки це складне заняття з моменту появи пралюдини було функцією переважно чоловіків, мисливство суттєво впливало на розвиток не лише їхнього організму, а й психіки та інтелекту. Засвоєння хлопчиком мисливських навичок вимагало більших зусиль та часу, ніж підготовка дівчинки до виконання соціальних функцій матері та постачальниці продуктів збиральництва. На думку шведського дослідника Я. Ліндблада, саме цим пояснюється відомий факт, що організм і мозок чоловіків формується до 25 років, а жінок — до 18—19 років [106, с. 170—172].

У переважній більшості відомих етнографічних мисливських суспільств кам'яної доби соціальний статус жінки у колективі значно нижчий, ніж чоловіка. Тільки в новітні часи становище жінки в суспільстві поліпшилося настільки, що наблизилося до соціального статусу чоловіка.

Община

Сім'я певний час могла вести господарство самостійно, мешкаючи в окремому житлі й добуваючи їжу самостійно від інших споріднених з нею сімей. Однак вона залишалася на мисливській території, яка належала не одній, а кільком спорідненим сім'ям, які утворювали первісну мисливську общину. Повна економічна незалежність окремих сімей у первісному суспільстві неможлива через низький рівень розвитку виробництва. Це змушувало їх об'єднуватися для колективного ведення господарства [83; 70, с. 153—156].

Крім того, окремі сімейний колектив нежиттєздатний через свою малочисельність. Достатньо було загинути чи захворіти батьку або матері, які сім'я залишалася без годувальника чи виробника одягу та покриву житла, що створювало загрозу життю всіх її членів. Об'єднавшись в общину, декілька споріднених сімей мисливців підстраховували одна одну від подібних неприємностей. Так, якщо вмирав батько, то турботу про вдову та її дітей повинен бути взяти на себе його брат. Об'єднання сімей в общину і зрівняльний розподіл мисливської здобичі між усіма її членами усували залежність первісної людини від випадковостей первісної економіки.

Тому головною економічною ланкою первісного суспільства була община, а не сім'я. Первісні мисливці існували насамперед за рахунок колективного полювання силами общини.

Археологам вдалося розкопати декілька общинних селищ прильодовикових мисливців. Виявилось, що, як правило, вони склалися з 5—6 крем'яниць, або сімейних жител (стоянки Мезін на Десні, Доранічівка на Удаї, Межирічі на Росі, Радомишль на Тетереві, Прибір 13 на Ужі, Смячка XIV на Десні, Раска на Тетереві, Лаукскола на Західній Двіні, Пувочай на Німані).

Оскільки кожна крем'яниця — стійбище окремої сім'ї чисельністю 5—7 осіб, тому община прильодовикових мисливців, яка складалася з 5—7 сімей, в середньому налічувала близько 25—30 осіб.

Підтвердження такого устрою суспільства знаходимо у первісних жителів тундри недавнього минулого. Так, у нгансанів Таймиру наприкінці зими, коли дикі олені були розсіяні у лісотундрі, кожна сім'я полювала самостійно. Навесні тварини збиралися у численні стада й мігрували на північ у тундру. Для колективного полювання (поколки) на переправах оленів через ріки збиралися 5—7 сімей мисливців, тобто майже 30 чоловіків, жінок, дітей. Ця мисливська община традиційно володіла певними місцями переправ оленів, де двічі на рік (навесні та восени) збиралася у повному складі для колективного полювання [168, с. 185—188].

Аналогічний устрій суспільства простежив Н. Гебсер у ескімосів внутрішніх районів Аляски. Їх родина складалася з 10 осіб — батька, матері, кількох дітей, літніх людей, самотніх родичів. До сім'ї могла приєднатися

людина, не пов'язана з нею родинними зв'язками, якщо вона виконувала роботу відповідно до її статі та віку.

Сім'я жила в окремому житлі, вела самостійне господарство, взимку займалася індивідуальним полюванням на оленів. Однак під час осінніх та весняних поколів оленів на переправах кілька споріднених сімей об'єднувалися в общину для колективного полювання з метою створення запасів м'яса на період до нової міграції твари. У випадку вдалого полювання жили єдиним селищем протягом зими, харчуючись заготовленим восени. Коли запаси м'яса вичерпувалися, общинне селище розпадалося на окремі сім'ї чи їх невеликі групи, які пересувалися в пошуках їжі самостійно до нової весняної поколки [222, с. 61, 165—167].

Общини у різних первісних мисливських народів у середньому налічували 25—30 осіб. Цікаво, що групи приматів здебільшого також містять 20—30 мавп. Зоологи пояснюють цю закономірність об'єднанням кількох самців для захисту стада.

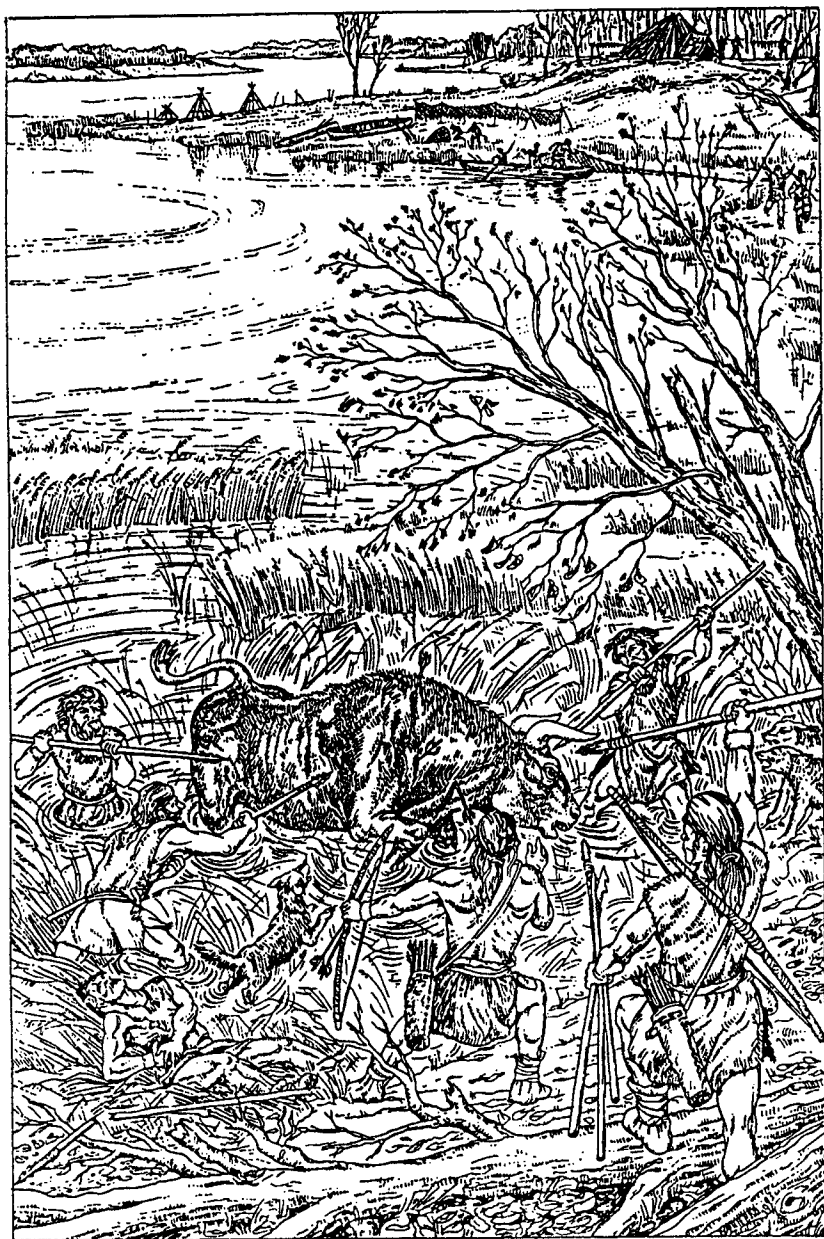
Для самозахисту і забезпечення їжею община повинна була налічувати майже 12 дорослих чоловіків та жінок. Оскільки дорослі у мисливських суспільствах становили 40 %, то чисельність общини дорівнювала приблизно 27 осіб. Соціологічні дані свідчать, що група з 20—40 людей найбільш сприятлива у психологічному відношенні [224, с. 52—62].

Для успішного полювання необхідна група не менш як з чотирьох дорослих чоловіків (мал. 29). Враховуючи пропорцію мисливців у первісних колективах, доходимо висновку, що община повинна була налічувати майже 28 осіб, включаючи чоловіків, жінок, дітей, людей похилого віку. Збільшення кількості мисливців робить полювання продуктивнішим, що досягається лише за рахунок зростання загальної чисельності общини, обмеженої харчовими ресурсами спільної території.

При збільшенні радіуса території, у межах якої община добуває їжу, енергетичні витрати на її транспортування до стоянки зрівнюються з її енергетичним вмістом. Тому експлуатація території на значній відстані від поселення нерентабельна. Прильодовикові мисливці не знали транспортних засобів, тому радіус їх мисливських угідь сягав 10 км, охоплюючи територію, на якій вони могли добувати їжу протягом світлового дня, повертаючись на ніч на стоянку.

Отже, п'ять сімей — мінімальний колектив для виконання общиною своїх соціальних функцій.

Общини мисливських народів різних природних географічних зон ототожнювали себе зі своєю мисливською територією і, як правило, називалися за пануючою в даній місцевості горою, річкою, озером тощо. Промислова територія відповідала шляхам переміщення общини, які, в свою чергу, були зумовлені сезонними міграціями оленів. Полювати на даній території могли члени общини, яка традиційно володіла нею, та їх родичі із сусідніх общин. У випадку порушення цього правила чужаками вбиті ними олені відбиралися. До того ж чужі мисливські угіддя були небезпечні, оскільки вважалося, що духи господарів охороняють їх від чужинців.

Мал. 29. Полювання на тура у Надпорожжі 8 тис. років тому. Реконструкція за матеріалами стоянки Ігрень 8 у Надпорожжі

Плем'я

Общини мисливців та збирачів складалися, як правило, зі споріднених сімей, шлюби між якими було суворо заборонено. Такі колективи називалися екзогамними. Для продовження роду екзогамна община повинна була контактувати із сусідами. Групи екзогамних общин, об'єднані шлюбними стосунками, називалися племенами [211, с. 232, 237—239; 80, с. 431; 70, с. 157].

Поряд з необхідністю обміну шлюбними партнерами об'єднанню окремих общин у плем'я сприяли звичаї запрошувати сусідів для збирання плодів, рибалки чи колективного полювання. Член колективу користувався правом полювання на угіддях сусідів, якщо звідти походить його мати або жінка. Водночас він зобов'язаний допомагати найближчим родичам із сусідньої общини.

Американський етнограф Дж. Бірдсел наводить дані, які свідчать, що для нормального відтворення та життєзабезпечення загальна чисельність колективів, які обмінювалися шлюбними партнерами, мала бути не менш як 400 осіб. У результаті тісних контактів людей у племені відпрацьовувався єдиний діалект. Однак при збільшенні чисельності племені до 1000 чоловік зв'язок між найвіддаленішими общинами через відсутність транспорту ускладнювався. Починався розпад діалекту на кілька нових. За етнографічними даними, діалекти виникали у групах не менш як 250—375 осіб, тобто 250 і 1000 осіб — це нижня і верхня межі діалектного племені [211, с. 232].

Отже, 500 осіб (20 общин по 25 осіб у кожній) — оптимальна величина племені піших мисливців і збирачів, зумовлена своєрідністю шлюбних і мовних процесів у суспільствах первісних мисливців, з одного боку, і відсутністю транспортних засобів — з іншого.

Триланковий устрій суспільства (сім'я 5—6 осіб, община — 30 і плем'я 500 осіб) характерний не лише для прильодовикових, а й для всіх мисливських суспільств різних природних зон, починаючи з появи *Homo sapiens* 40 тис. років тому і закінчуючи епохою поширення землеробства і скотарства 7—5 тис. років тому. Етнографи виявили його сліди практично в усіх первісних народів, що дожили до нашого часу. Розкопки однотипних крем'яниць діаметром 6—10 м на різних стоянках кам'яного віку, як і численні поселення з 5—7 крем'яниць, свідчать, що сім'я і община з 5—7 сімей були суттєвим елементом устрою мисливських суспільств, починаючи з кінця льодовикової епохи, або пізнього палеоліту.

З феноменом племені пов'язане виникнення найдавніших етнічних спільнот. Як згадувалося вище, праобщина неандертальців через свою ендегамність була самодостатньою групою, яка виконувала самостійно всі необхідні для існування соціальні функції і не потребувала контактів із сусідами. За відсутності соціальних контактів між праобщинами кожна з них була носієм власної культурної традиції. Остання існувала і передавалася з по-

коління до покоління доти, доки існував сам колектив. В епоху неандертальців не було соціально-економічних умов для утворення етнокультурних територіальних об'єднань сусідніх праобщин, оскільки останні не контактували між собою.

Дані археології підтверджують існування в ранньому палеоліті саме такої культурної ситуації. У пізньому палеоліті картина принципово змінюється. Однокультурні пам'ятки утворюють територіальні групи з чіткими кордонами — культури, які, на думку дослідників, є слідами існування окремих праєтносів.

Виникнення найдавніших територіальних етнокультурних спільнот пояснюється екзогамністю пізньопалеолітичних общин, обов'язковою умовою існування яких був обмін шлюбними партнерами із сусідами. В ході цього процесу сусідні общини обмінювалися також культурними надбаннями, зокрема мовними. Як наслідок утворювалася територіальна етнокультурна спільнота, межі якої загалом збігалися з межами шлюбної єдності, або племені. Тому етнічні зв'язки у первісному суспільстві усвідомлювались як родинні, а етнічна самосвідомість не виходила за межі племені.

Отже, поширення екзогамії стало біологічною передумовою появи *Homo sapiens* і власне людського суспільства. Його суттєвою особливістю є приналежність кожного члена до конкретного етносу. Тому деяким сучасним політикам, які закликають до щасливого космополітичного майбутнього і називають поділ людства за етнонаціональною ознакою атавізмом, пережитком минулого, слід пам'ятати: етнічна приналежність — одна із суттєвих ознак, що відрізняє людину від тварини. Доказом цього є той факт, що світовій історії невідомі визначні мислителі, поети, митці чи вчені, які не усвідомлювали б себе частиною якогось етносу. Етнічна приналежність — це форма існування *Homo sapiens* — людини розумної.

Чисельність населення

Сучасна наука наблизилася до розуміння деяких складних демографічних проблем первісності. Якими методами користуються дослідники, визначаючи чисельність та щільність людності кам'яного віку? Спробуємо підрахувати приблизну чисельність одного з найбільш вивчених мисливських народів прильодовикової Європи — мисливців так званої свідерської археологічної культури. Свою назву вона отримала від стоянки Свідре Вельке під Варшавою. Свідерська людність проживала 11—10 тис. років тому одночасно у басейнах Вісли, Німану та Прип'яті, де полювала на північних оленів у прильодовиковій лісотундрі [70, с. 160—163].

Максимальна густина оленів у сучасних заповідниках — 0,5 на 1 км² загальної площі. Однак прильодовикові лісотундри, де промишляли свідерці, мали значно менше непридатних для випасу угідь, ніж сучасні тундри зі значними площами озер та боліт, гірських масивів. Крім того, була значно вищою продуктивність трав'яного покриву. Тому з великою вірогідністю

можна припустити, що густота оленів у прильодовиковій зоні була не менш як удвічі вищою, ніж у сучасному Заполяр'ї, і становила одну тварину на 1 км².

Враховуючи площу території проживання свідерців (450 тис. км²) і середню оленемісткість прильодовикових пасовищ (одна тварина на 1 км²), визначаємо чисельність поголів'я оленів на свідерській території. Вона становила 450 000 голів. Мисливське суспільство може існувати за рахунок популяції тварин лише за умови, що число впольованих за рік оленів не перевищує річного приросту популяції. Оскільки річний приріст стада північних оленів за інтенсивного мисливського промислу, за даними зоології, становить 20 %, тому приріст стада на землях свідерців дорівнював близько 90 тис. голів на рік.

За етнографічними даними, мисливці тундри у холодних умовах Заполяр'я з'їдають за рік у середньому по 25 оленів на людину. Отже, чисельність свідерського населення, яке могло існувати тривалий час без знищення популяції північного оленя: $90\,000 : 25 = 3600$ осіб. Оскільки у мисливців на північного оленя недавнього минулого його м'ясо становило 75 % раціону, тому дану цифру (3600 осіб) слід збільшити на 25 % за рахунок інших продуктів харчування, що вживали свідерці як доповнення до м'яса оленя. Отримуємо число 4500 осіб.

Для перевірки одержаних даних визначимо чисельність свідерського населення іншим шляхом. Відомо, що густота людності у первісних мисливців, зафіксованих етнографами на так званій мезолітичній стадії розвитку, коливається у середньому від однієї до п'яти осіб на 100 км². Мезоліт наступний за палеолітом етап розвитку людства. Отже, густота населення в палеоліті мала бути нижчою мезолітичної і дорівнювати менше однієї людини на 100 км².

Етнографія підтверджує, що у тундрових мисливців на оленя недавнього минулого, які найближче стояли за розвитком суспільства до прильодовикових мисливців, щільність населення була дуже низькою і не перевищувала однієї людини на 100 км². Так, у нунамутів внутрішніх районів Аляски у першій половині XX ст. на одну особу припадало 120 км² території, у ескімосів-карібу канадської тундри — понад 300 км², а у нганасанів Таймиру — більше 400 км².

Отже, густота одна людина на 100 км² була максимально можливою для прильодовикових мисливців. Щоб уявити собі, як це мало, слід врахувати, що на території Києва в той час могло прогодуватися не більше 2—3 осіб. На площі, заселеній свідерцями (450 000 км²) у льодовикову епоху, могло одночасно проживати не більше 4500 чоловік.

Так двома способами визначили чисельність свідерської людності, що проживала наприкінці палеоліту в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті, — 4500 осіб. Однак ця цифра максимальна, оскільки підрахунки робилися за найбільшими показниками. Відомо, що мисливські суспільства, як правило, використовують не більше 40 % біомаси території, тобто навіть у найсприятливіші періоди загальне число свідерців навряд чи перевищувало 2000 осіб.

Знаючи приблизну чисельність свідерського населення (2000 осіб) і час існування культури (близько 800 років), можна вирахувати кількість стоянок окремих свідерських сімей (крем'яниць). 2000 осіб — це близько 300 сімей з розрахунку 5—7 осіб у кожній. Сім'я залишала щороку щонайменше по дві стоянки: літню та зимову. Отже, щороку з'являлося не менше 600 нових скупчень археологічного матеріалу. За 800 років існування культури — 500 тис.

Якщо поділити цю цифру на площу свідерської культури, то виявиться, що на кожен 1 км² території повинно припадати не менше однієї сімейної стоянки, тобто по одному скупченню археологічних матеріалів діаметром майже 10 м. Однак такої щільності дрібних свідерських стоянок не спостерігалось. Зате є великі вузли пам'яток, перенасичені знахідками. Прикладом може бути стоянка Переволоки на Рівненщині, де численні сімейні стоянки злилися в одну величезну площею 0,5 км². Це пояснюється тим, що в умовах незмінності шляхів сезонних міграцій і пасовиськ оленів свідерці мали постійні місця зимівок і поколок.

Так приблизно виглядає логіка дослідження демографічних процесів у первісних суспільствах кам'яного віку. Отримані показники досить приблизні, однак дають певні уявлення про чисельність та густоту людності України в льодовикову епоху. Якщо територія України дорівнює 600 тис. км², а густота прильодовикових мисливців не перевищувала однієї людини на 100 км², то населення України у пізньому палеоліті (40—10 тис. років тому) не перевищувало 6 тис. осіб, а скоріше за все було вдвічі меншим.

Своєрідність лісових мисливських суспільств

Усі мисливські суспільства, як зазначалося, незалежно від природних умов функціонували за єдиним принципом. Тому переважна більшість елементів суспільств прильодовиків'я властива і лісовим мисливцям мезоліту. Однак функціонування мисливських колективів у лісі мало певну специфіку.

Їх господарська стратегія принципово відрізнялася від прильодовикових суспільств. Якщо мисливці холодних тундростепів концентрувалися на шляхах сезонних міграцій трав'янистих у великих общинних селищах, то лісові мешканці, навпаки, розосереджувалися невеликими групами з 1—3 сімей по мисливській території своєї общини. Пізньопалеолітичні мисливці більшу частину року жили в складі общини, а лісові колективи збиралися в общинних селищах на короткий час, довго перебуваючи на невеликих стоянках із 1—3 сімейних жител. Тому лісові общини не були тісно консолідованими. Зате сім'я у них була самостійною і розвинутішою, ніж у мисливців тундростепів.

Демографія мезолітичних суспільств також істотно відрізнялася від прильодовикових мисливців. Якщо густота населення у пізньому палеоліті не перевищувала однієї особи на 100 км², то в мезоліті зросла до 3—5, тобто мезолітична община чисельністю 30 осіб мала промислову територію 600—

1000 км², що значно перевищує площу сучасного Києва. Етнографічні дані свідчать, що промислові угіддя общини лісових мисливців становили приблизно 40 км діаметром, а племені — майже 160 км.

Суспільства мисливців та рибалок на відміну від розвинутіших землеробсько-тваринницьких взаємодіяли із середовищем насамперед шляхом активного соціального пристосування (адаптації), а не технологічного контролю над природою. Досконала організація первісної общини давала змогу пластично реагувати на коливання харчових ресурсів оточення, змінюючи чисельність мисливських груп, їхню рухливість, способи добування їжі, зберігаючи общину як головну соціально-економічну клітину первісності [83].

Демографія первісних мисливських суспільств багато в чому нагадувала природні механізми регуляції у популяціях диких тварин. Харчові ресурси території були головним фактором, що стримував зростання чисельності як первісних людей, так і тварин. Відтворююча економіка (землеробство, скотарство) дала людині незалежне від природи джерело їжі. Суспільство було виведене з-під дії природних законів регулювання чисельності біологічного виду. Це спричинило демографічний вибух, і за останні 7 тис. років населення Землі збільшилося у 1000 разів: з 5 млн осіб у мезоліті до 5 млрд у наш час. Ці події розпочалися в наступну, неолітичну добу з поширенням мотичного землеробства та осілого тваринництва.

Розділ 6

НАЙДАВНІШІ ЗЕМЛЕРОБИ НЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Епоха лісових мисливців з луком та стрілами (мезоліт) датується VIII—V тис. до н. е. і передує новокам'яній добі, або неоліту (V—III тис. до н. е.) (див. мал. 5). Останній був ерою поширення землеробства і тваринництва. Археологічно неоліт фіксується появою керамічного посуду.

Відтворюючі форми господарства були принесені в Європу переселенцями із Східного Середземномор'я, де вони зародилися близько 10 тис. років тому. В цей час сталася деградація скандинавського льодовика, яка призвела до радикальних змін у циркуляції повітряних мас не лише над Європою, а й над Північною Африкою та Близьким Сходом. Наприкінці льодовикової доби вологі повітряні маси з Атлантики пересувалися у східному напрямку над Північною Африкою та Середземномор'ям. Зникнення льодовика зумовило переміщення шляхів атлантичних циклонів на північ, на Європейський континент. Паралельно із встановленням помірного та вологого клімату сучасної Європи відбувалася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де формувалися найбільші на земній кулі пустелі. Сухий пустельний клімат різко скоротив поголів'я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не лише у Сахарі чи в Аравії, а й у Східному Середземномор'ї.

Так, у час найвищого розквіту мисливського господарства у мезолітичній Європі природно-кліматичні зміни та ефективна мисливська зброя (луки і стріли) призвели до різкого скорочення промислових копитних на Близькому Сході. Криза мисливського господарства у Палестині, Сирії, Південній Анатолії, у горах Загросу на схід від Тигру в X—IX тис. до н. е. змусила первісних мисливців цих територій шукати альтернативних полюванням способів отримання їжі.

Значну частину раціону жителів Східного Середземномор'я здавна становило зерно дикої пшениці, ячменю, сочевиці, вики, які у великій кількості росли у передгірних долинах Близького Сходу. Жінки, періодично збираючи врожай диких злаків, поступово засвоїли навички догляду за

полями, а пізніше почали спеціально культивувати різновиди зернових. Мисливці-чоловіки були змушені ставитися до промислових тварин раціональніше. Молодих гірських кіз та ягнят уже не вбивали під час полювання, а приносили додому, де певний час вирощували.

Так в унікальних умовах Близького Сходу на основі мисливства та збиранництва постали принципово нові, відтворюючі форми економіки — землеробство і тваринництво. Це зумовило докорінні зміни в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства.

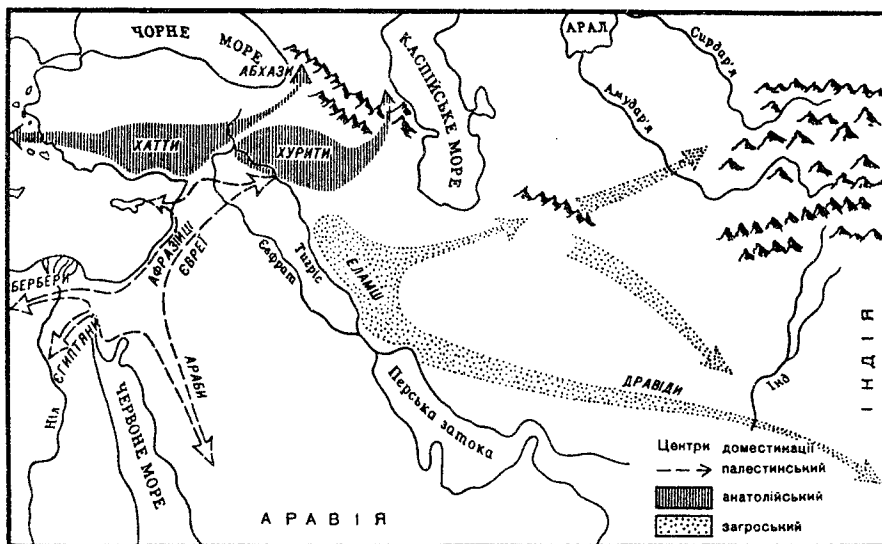
Зерно як основа раціону ранніх землеробів вживалося в їжу у вигляді каш, а їх приготування потребувало міцного, жаро- та водостійкого посуду. Він також був необхідний для збереження запасів зерна до нового врожаю. Цим пояснюється повсюдне поширення керамічного посуду разом з культивацією зернових культур. Примітивний глиняний посуд — визначальна археологічна ознака неолітичної доби.

На відміну від рухливих мисливців землероби змушені вести осілий спосіб життя, охороняючи свої поля. В результаті різко збільшилася чисельність сім'ї та общини. Ранньоземлеробські поселення Близького Сходу набагато більші за площею, ніж мисливські стоянки попередньої епохи. Скупчення населення на великих за розміром неолітичних поселеннях призводило до погіршення санітарних умов, частих епідемій.

Ранні землероби були більшою мірою забезпечені їжею, ніж мисливські суспільства, однак її якість значно поступалася м'ясній дієті останніх. Основу зернового раціону становили вуглеводи, бракувало білків, амінокислот, вітамінів. Це значно ослаблювало людський організм, сприяло поширенню різноманітних захворювань. Дослідники вважають, що деградація зубного апарату людини та грацилізація скелета (потоншення кісток) розпочалися через перехід від мисливської м'ясної до землеробської вуглеводної дієти. Цікаво, що у скотарських племен (наприклад, скіфів) на відміну від землеробів вищезгаданих негативних змін скелета не спостерігається [80, т. 2, с. 267].

Продуктивність відтворюючого господарства та осілий спосіб життя зумовили демографічний вибух у ранніх землеробів Близького Сходу. Щільність найдавнішої неолітичної людності порівняно з мезолітичними мисливцями та збирачами зростає в 50—100 разів: з 3—5 до 500 осіб на 100 км². В результаті частина населення, що вже не могла прохарчуватися на своїй батьківщині, мігрувала в регіони з нечисленною мисливською людністю, але з придатними для землеробства ґрунтами. Неолітичні прибульці принесли на нові землі не лише аграрні навички, а й культурні рослини, приручених тварин, власний спосіб життя, культуру, мову, свій антропологічний тип.

На Близькому Сході було кілька центрів становлення аграрного господарства: палестино-сирійський на східному узбережжі Середземного моря, південно-анатолійський на півдні Малої Азії, у передгір'ях Загросу на схід від р. Тигр (мал. 30). З палестино-сирійського ранньонеолітичного центру в VII тис. до н. е. стародавні мотичні землероби і тваринники розселилися

Мал. 30. Розселення найдавніших землеробів і тваринників з палестинського анатолійського та загроського центрів доместикації тварин та рослин у VII—IV тис. до н. е.

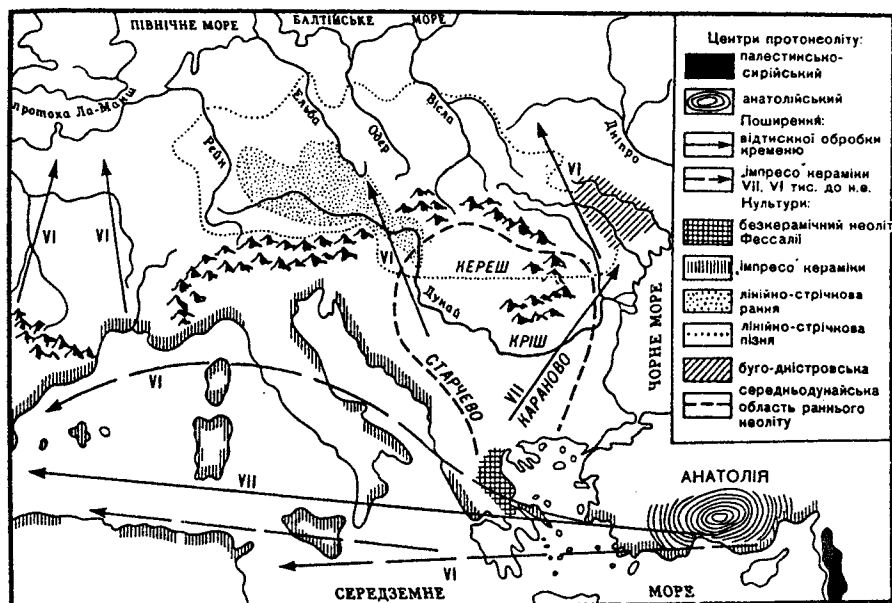
переважно на південь в Аравію та на південний захід в Африку. Із Загроских гір мотичні землероби розселилися на Схід в Індію (дравіди) та Центральну Азію.

У тісному контакті зі Східним Середземномор'ям у горах Тавру розвивався південно-анатолійський центр становлення відтворюючого господарств. На думку переважної більшості дослідників, землеробство і тваринництво потрапило в Європу в VII тис. до н. е. саме звідси, але для цього їх носія довелось перетнути Егейське море, яке відокремлює Малу Азію від Європи.

За археологічними даними, на узбережжі Егейського моря проживали племена рибалок, які на той час оволоділи навичками каботажного плавання вздовж морських узбереж та між островами. Про жваві зв'язки між Малою Азією та Грецією морем у VII—VI тис. до н. е. свідчить поширення з о. Мелосу обсидіану, що використовувався для виготовлення знарядь праці по всій Егеїді.

Анатолійські мотичні землероби з VII тис. до н. е. поширювалися на захід двома головними шляхами: морським уздовж узбережжя в Західне Середземномор'я та через Грецію і Подунав'я сушею в Центральну Європу та Правобережну Україну (мал. 31).

Археологічно простежено кілька хвиль мігрантів з Малої Азії на захід. Перша, що датується VII тис. до н. е., принесла в Грецію та на острови узбережжя Західного Середземномор'я (Апеннінський, Піренейський півострови, Прованс, Алжир, Марокко) досконалу відтисну техніку обро-

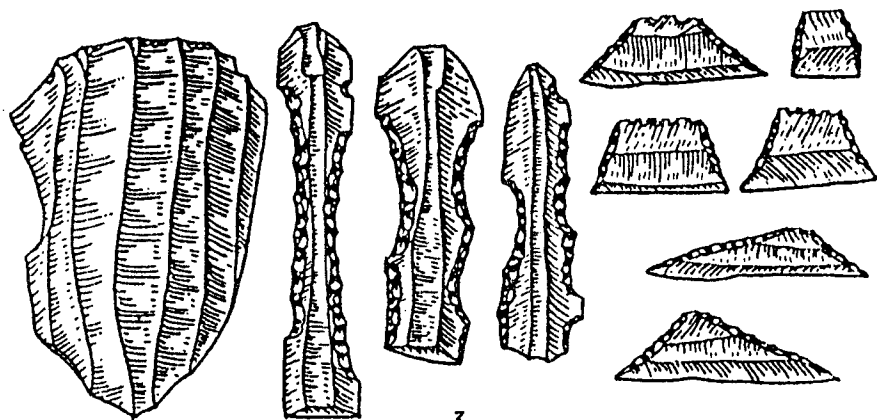
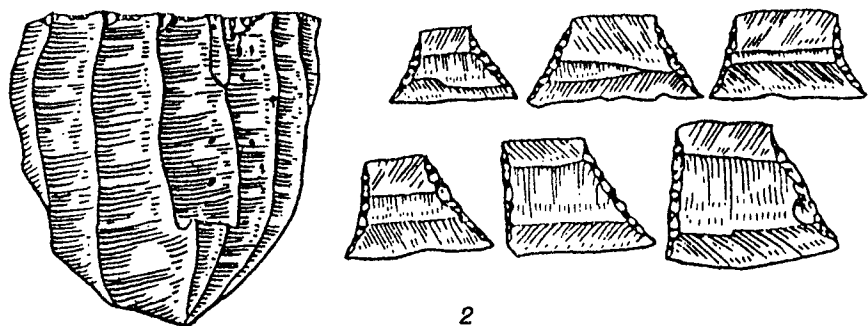
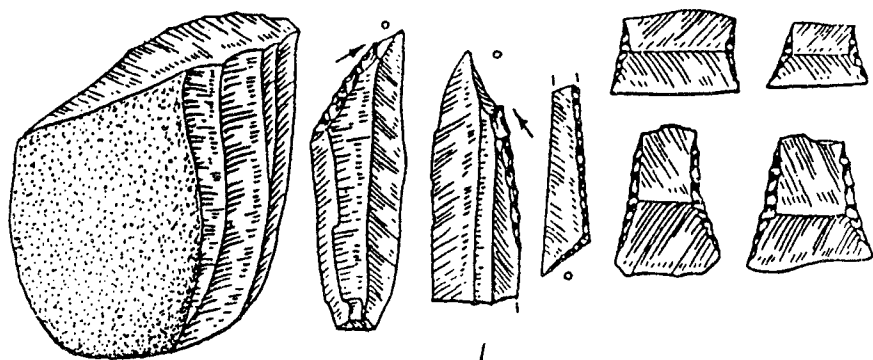

Мал. 31. Карта поширення відтворюючої економіки в Європі у VII—V тис. до н. е.

ки кременю, що зародилася на Близькому Сході. Археологи пізнають її по великих правильних крем'яних пластинах, численних трапецієвидних наконечниках стріл, пластинах з виїмками (так званих анкошах). Дуже схожий набір крем'яних виробів має мурзаккобинська культура гірського Криму. Не виключено, що хвиля мігрантів з Анатолії у VII ст. до н. е. поширювалася морем не лише на захід, до Гібралтару, а й на північ до Криму (мал. 32).

Крім близькосхідної відтискної техніки, прибульці зі сходу принесли у Західне Середземномор'я домашніх овець та кіз. Спочатку ця людність змішалася з місцевим рибальським населенням і трималася морських узбереж. Тому в Іспанії, Португалії, на півдні Франції та півночі Італії вона дістала назву прибережної культури. У VI—V тис. до н. е. носії останньої просувалися на північ, суттєво впливаючи на історичний розвиток Центральної та Західної Франції (див. мал. 31) [227, с. 59, 60].

Друга хвиля неолітичних мігрантів зі сходу у VI тис. до н. е. прокотилася узбережжям та островами Середземного моря на захід. Археологічно вона фіксується поширенням найдавнішої у регіоні кераміки "імпресо", що мала орнамент у вигляді відбитків панцирів морських молюсків *Cardium*. Частина дослідників бачать прашчурів цієї людності у балканських культурах близькосхідного походження (Протосескло), інша — безпосередньо серед ранньонеолітичних жителів півдня Малої Азії [80, т. 2, с. 290; 119, с. 324].

Мал. 32. Крем'яні вироби мезолітичних культур України, виконані у відтискній техніці:

1 — яніславицькій; 2 — гребениківській; 3 — мурзакобинській

Головний потік ранньонеолітичних переселенців з Малої Азії був спрямований через Егейське море в Східну Грецію (Фессалію), а звідси долиною р. Стримон на північ у Подунав'я. Звідси частина мігрантів прямувала долиною Дунаю вгору у Центральну та Західну Європу, інша повертала на схід і через Нижнє Подунав'я рухалася на Правобережну Україну. Освоєння землеробами нових земель неминуче приводило до зростання населення і на цих теренах, що змушувало шукати нові придатні для мотичного землеробства регіони.

Найдавніші землеробські культури Європи постали в Східній Греції у VII тис. до н. е. (поселення Аргіса, Ніа Нікоме́дія, Протоскесло). Їх людиність ще не знала кераміки, але існувала переважно за рахунок мотичного землеробства і тваринництва. Відтворюючи типи господарства з'явилися на Балканах уже в досить розвиненому, сформованому вигляді. Сам набір культивованих рослин (пшениця емер, однозернянка, ячмінь, сочевиця, вика, горох) та домашньої худоби (вівця, коза) вказує на їх близькосхідні корені.

Про це свідчить також тендітний, східносередземноморський антропологічний тип найдавніших аграріїв Балкан. Мисливська автохтонна людиність Європи здавна належала до іншого, кроманьйонського типу і відзначалася високим зростом, масивним скелетом, широким обличчям і була прашуром сучасних північних європеоїдів. До них належить більшість англійців, датчан, норвежців, шведів, північних німців, балтів, поляків.

Поряд з яскравими близькосхідними рисами культура найдавніших землеробів Балкан у процесі саморозвитку набула неповторності. Зокрема, тут дуже рано розвинулася власне домобудівна традиція, яка принципово відрізняється від близькосхідної, що характеризувалася круглими, а потім прямокутними наземними житлами із сирцевої цегли.

Однак уже в VII—VI тис. до н. е. у Фессалії з'явилися своєрідні прямокутні житла з двоскатним дахом, вкритим соломою. Їхні глинобитні стіни мали каркас із дерев'яних стовпів та плетеної лози. Цей тип жител був поширений найдавнішими землеробами з Балкан по всій Європі і став типовою рисою європейського землеробського неоліту. Чим далі на північ до лісової зони, тим більше дерева і менше глини використовували для будівництва таких споруд. Останні нерідко заглиблювали у землю для утеплення.

Отже, українська глинобитна хата під стріхою є спадкоємицею житлобудівних традицій найдавніших землеробів Європи, які близько 8 тис. років тому проживали у Східній Греції.

Поступово просуваючись з Греції на північ, нащадки анатолійських землеробів пристосовували свої господарство та культуру до місцевих природних умов. Характерне для Східного Середземномор'я і Греції розведення овець та кіз на півночі Балканського півострова поступилося місцем великій рогатій худобі та свинарству. Однак у степовому Надчорномор'ї вівці продовжують відігравати провідну роль у стаді, структура якого значною мірою визначалася природно-ландшафтним середовищем. Тому спроби пояс-

нити раннє поширення овець та кіз у неоліті півдня України впливом з Кавказу здаються непереконливими.

У VI тис. до н. е. ранньоземлеробська людність досягла півночі Балканського півострова. Тут сформувалася середньодунайська ранньонеолітична спільнота, що складалася з археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Кріш Румунії, Караново Болгарії та Буго-Дністровської України. Протягом цього тисячоліття неолітичні землероби освоїли всю Карпатську улоговину. Лише на сході їм вдалося вийти за межі Карпатської дуги до середніх течій Пруту, Дністра та Південного Бугу. Цей буго-дністровський неоліт вважається найдавнішим серед неолітичних культур України (див. мал. 31).

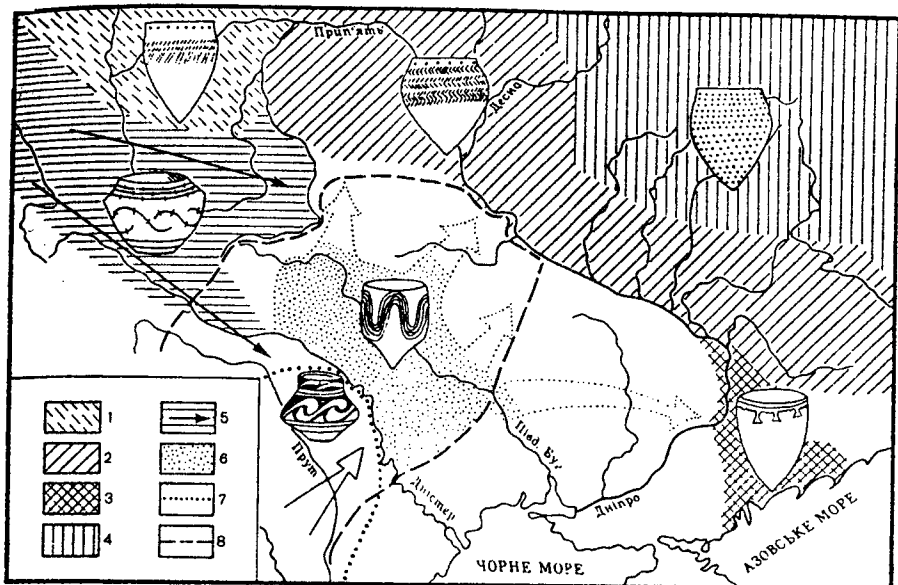
На V тис. до н. е. припадає принципово новий етап освоєння балканськими аграріями Європи. Колонізація поширилася із Середнього Подунав'я північніше на лисові плато середньої смуги Європи. Ці родючі ґрунти простяглися північніше Альп та Карпат довгою смугою від Північної Франції до України. Однак землеробське освоєння порослих лісом обширів стало можливим лише після винайдення підсічно-вогневого землеробства.

Його суть полягала в тому, що восени ділянка лісу розчищалися від дерев, які сохли протягом зимових місяців. У лютому сухі дерева спалювалися, удобрюючи землю попелом. Навесні підготовлене у такий спосіб поле засівалося. Після кількох років експлуатації воно втрачало родючість. Доводилося випалювати нову ділянку лісу і переносити ближче до неї селище. Цим пояснюється рухливість землеробів, які користувалися такими методами ведення сільського господарства.

Найдавнішими підсічно-вогневими землеробами, які освоїли лісові обшири середньої смуги Європи, була людність неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Ця спільнота постала ще у VI тис. до н. е. на основі культури Кереш Західної Угорщини. З Карпатської улоговини людність культури лінійно-стрічкової кераміки просунулася Верхнім Дунаєм на узвишшя Південної Німеччини, до басейну Рейну і навіть Північно-Східної Франції. Деяко пізніше саме її нащадки принесли землеробство і тваринництво на Британські острови (див. мал. 31).

Племена культури лінійно-стрічкової кераміки зі своєї батьківщини на Середньому Дунаї через Моравську браму розселялися на північ на землі Південної Польщі. Рухаючись далі на схід, вони близько середини V тис. до н. е. досягли Волині та Верхнього Подністров'я. Отже, ця культура відіграла провідну роль у неолітизації середньої смуги Європи від Франції до України (мал. 33).

Однак справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з відомою трипільською культурою, яка датується V—IV тис. до н. е. Вона виникла на початку V тис. до н. е. у румунському Прикарпатті на основі балканської неолітичної культури Боян. Румунська назва культури Кукутені. Протягом понад тисячу років ця людність поступово і невпинно просуvalася з Південного Прикарпаття у північно-східному напрямку, колонізуючи родючі чорноземи лісостепової смуги Молдови

Мал. 33. Неолітичні культури України VI—IV тис. до н. е.:

1 — німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-ребристої кераміки; 5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — буго-дністровська; 7 — кукутені; 8 — трипільська

та Правобережної України. В середині IV тис. до н. е. трипільці досягли Дніпра на теренах Південної Київщини. Одне з цих поселень, розкопане В. Хвойкою сто років тому біля с. Трипілья, і дало назву культурі.

Отже, відтворююча економіка на українських землях поширилася з Балканського регіону. Популярна у післявоєнні роки версія про неолітизацію України з Кавказу поки що не знаходить наукового підтвердження. Зате археологічні матеріали неспростовно свідчать про чотири хвилі мігрантів з Подунав'я на Правобережну Україну з VII по IV тис. до н. е.

Найдавніші впливи балканського світу на українські землі простежуються в матеріалах гребениківської пізньомезолітичної культури. Вони датуються кінцем VII—VI тис. до н. е. і поширені на Одещині. Гребениківській техніці обробки кременю властиві правильні, відтисні пластини, з перетинів яких виготовляли численні трапецієвидні наконечники стріл (див. мал. 32). Аналогічні вироби знайдено у найдавніших неолітичних шарах Греції (Argissa, Sesklo, Nia Nikomedja). Це дає підстави виводити корені гребениківської спільноти Північно-Західного Надчорномор'я з Балкан.

Досконала відтискна техніка обробки кременю з'явилася на Близькому Сході у VIII тис. до н. е. Просунувшись на захід у VII тис. до н. е., її носії розселилися по островах та узбережжю Середземного моря до Гібралтару. У VI тис. до н. е. вона поширилася на північ в Європу і у V тис. до н. е. досягла берегів Балтії, Північного моря, Ла-Маншу (див. мал. 31).

З другою, буго-дністровською хвилею балканських прибульців у лісостепах Правобережної України з'являються найдавніша неолітична кераміка та відтворююче господарство. Про балканські корені цього явища свідчать як особливості буго-дністровської кераміки (лінійний орнамент), так і своєрідний близькосхідно-балканський набір культурних зернових рослин. Відбитки зерен на глиняному посуді свідчать, що буго-дністровці вирощували традиційні для Східного Середноземномор'я зернові культури — пшениці емер, однозернянку, ячмінь, горох. На поселеннях переважають кістки диких тварин та риби. Серед домашніх тварин були відомі свині, собаки. Пізніше з'явилася велика рогата худоба [12, т. 1, с. 118—126].

Слід зазначити, що буго-дністровська культура VI—V тис. до н. е. є місцевим, варварським проявом неоліту Подунав'я. Вона виникла внаслідок впливу балканської культури Кріш з території Молдови на місцеві мисливські та рибальські племена Середнього Дністра на Бугу. Тому основою економіки цього населення були мисливство та рибальство, доповнені запозиченими у кришської людності Молдови елементами землеробства і тваринництва. Стає зрозумілим, чому сліди культурних злаків, знайдені на буго-дністровських пам'ятках Подністров'я, відсутні далі на схід, у Побужжі. Глиняний посуд буго-дністровської культури поєднує в собі місцеві риси (гостре дно із запозиченими у дунайських землеробів (лінійний орнамент) (див. мал. 33).

У середині V тис. до н. е. буго-дністровська людність поширюється на схід до Дніпра і на північ до Полісся. Внаслідок її впливів на місцевих мисливців та рибалок у польському Подніпров'ї виникла дніпро-донецька неолітична культура, а у Західному Поліссі — німанська.

Третя хвиля мігрантів з Балкан та Подунав'я — людність культури лінійно-стрічкової кераміки — на відміну від попередніх прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'я не з Нижнього Дунаю, а з південної Польщі в обхід Карпат з півночі. Ці поселення існували в Україні у V тис. до н. е. В основі економіки прибульців було переложне землеробство, доповнюване придомним розведенням великої рогатої худоби. Носії традицій культури лінійно-стрічкової кераміки були нащадками найдавніших балканських землеробів. Про це свідчить близькосхідний набір зернових, характерний орнамент посуду, східносередземноморський “вірменоїдний” антропологічний тип [227, с. 264].

Аграрна економіка остаточно утвердилася на чорноземах Правобережної України лише у V—IV тис. до н. е. з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну р. Серет культури Кукутені-Трипілья. Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. В міру виснаження землі вони переселялися далі на схід і поступово освоїли всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Окремі мідні прикраси, шила, ножі та сліди металургії на трипільських поселеннях свідчать, що більшість з них датуються не неолітом, а наступним енеолітичним (мідно-кам'яним) періодом первісної історії. Археологи

пізнають трипільські поселення насамперед за досконалим, багато орнаментованим глиняним посудом. Вишуканий лінійний та спіральний орнамент червоного, коричневого та чорного кольорів вкриває жовту поверхню столового посуду (мал. 34).

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад вищезгаданої балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, вказують на балканські корені культури. Про це свідчить також їх східноземноморський антропологічний тип.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Останньою називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. Величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які налічують до 3 тис. жител і займають площу 200—400 га, по праву вважаються протомістами. Житла на них розташовані концентричними колами, які з'єднувалися з центром численними радіальними вулицями. Населення цих племенних центрів перевищувало 10 тис. осіб.

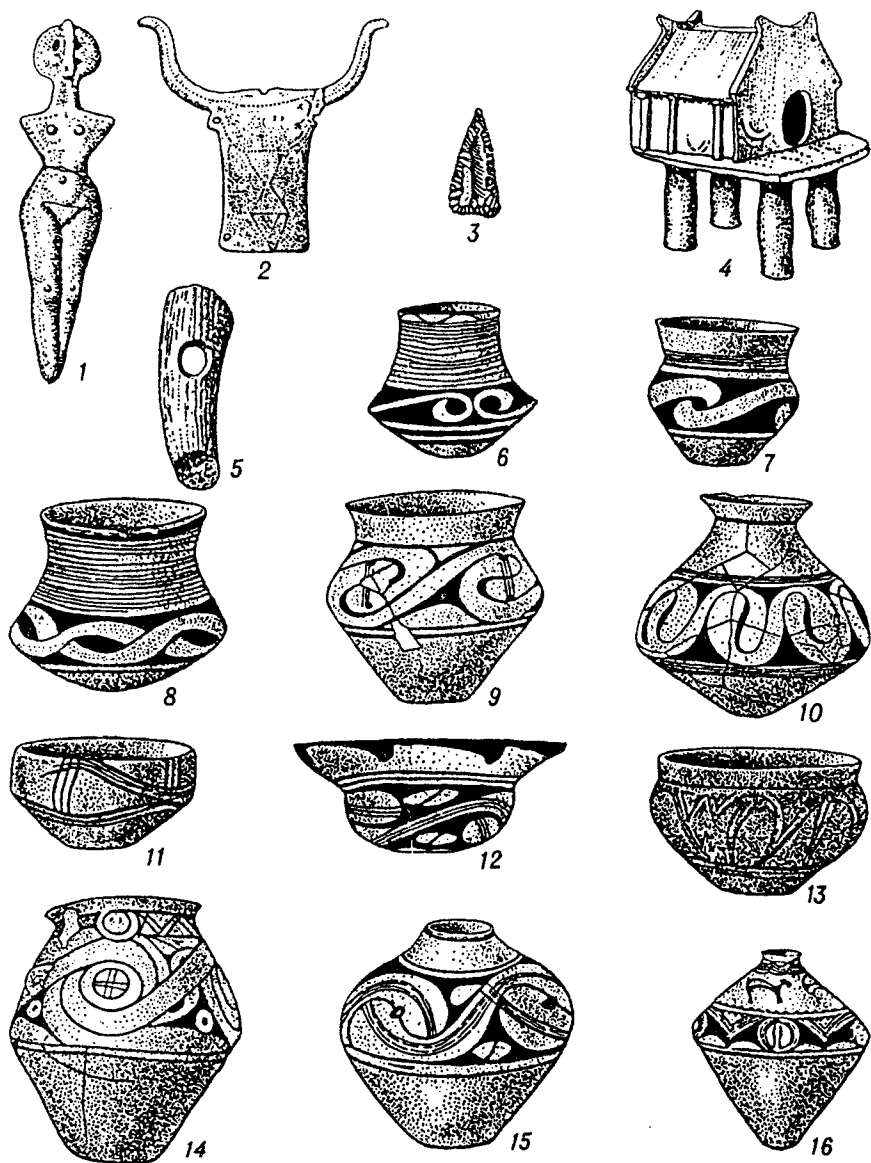
Складна знакова система орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення письма. Отже, протоміста та протописемність дають підстави вважати Трипільля протоцивілізацією, що зароджувалася паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство наприкінці IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а згодом виснаження трипільцями усіх придатних для господарської системи чорноземів Правобережної України. Дедалі відчутніша посушливість клімату довершила колапс трипільської землеробської економіки.

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обсягах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату наприкінці IV тис. до н. е. стимулювали підвищення ролі відгінного скотарства у трипільському господарстві. Це створило умови для заселення нащадками трипільців Полісся, заплави Дніпра, надчорноморських степів. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому, знаменували кінець існування трипільської культури.

Значення останньої для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на українських землях в IV тис. до н. е.

Отже, в VI—IV тис. до н. е. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших у Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та в Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Під сильним впливом з Правобережжя тут виникло кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя,

Мал. 34. Трипільська культура V—IV тис. до н. е.:

1 — глиняна статуетка жінки; 2 — зображення бика та жінки; 3 — крем'яний наконечник стріли; 4 — глиняна модель житла; 5 — мотика з рогу оленя; 6—16 — глиняний посуд

сурсько-дніпровська Надпорожжя та Приазов'я. Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений відступаючими наколами гребінця чи палички. Правобережні землероби і тваринники ліпили з глини різноманітний досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом (див. мал. 33). Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою велику наукову проблему.

Як зазначалося вище, ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу в VII—IV тис. до н. е. відбувалася за принципом “набігаючої демографічної хвилі” [234, с. 150]. Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення й зумовлював демографічний вибух. Люди розселялися у пошуках придатних для землеробства ґрунтів на території, де відтворююче господарство було ще невідоме. Оскільки щільність мисливського населення була в десятки разів менша, а культурний розвиток значно нижчий порівняно з неолітичними прибульцями, останні, як правило, поглинали, асимілювали автохтонних мисливців.

Мезолітичні лісові рибалки та мисливці, з одного боку, і ранньонеолітичні мотичні землероби — з іншого, як правило, експлуатували різні екологічні ніші первісної Європи. Перші концентрувалися у багатих дичиною лісах Великих Європейських низин, Балтії, Північно-Східної Європи, у болотистих заплавах великих річок. Ранніх землеробів принадували насамперед родючі ґрунти річкових долин Балканського півострова, Подунав'я та лесових плато середньої смуги Європи.

Нечисленне й відстале мисливсько-рибальське населення, можливо, й знищувалося прибульцями з півдня. Внаслідок цього на землях Європи відбувалася повна зміна не лише господарства, культури, а й антропологічного типу населення. Якщо автохтонна мисливська людність була носієм масивного, кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Такий у загальних рисах механізм освоєння неолітичним населенням територій з родючими ґрунтами: Балкан, Подунав'я, Центральної Європи. Яскраві приклади такої взаємодії з аборигенами дають культури лінійно-стрічкової кераміки лесових узвиш Європи та трипільська Правобережної України.

Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дав змогу племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом V тис. до н. е. освоїти усі родючі лесові ґрунти Середньої Європи. На півночі вони досягли заселених лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичних землеробів середньоевропейських низин (Німецької, Польської, Поліської). У Східній Європі трипільці, просуваючись з Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку, колонізували родючі чорноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н. е. вийшли до боліт Полісся та плавнів Дніпра (див. мал. 33). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства в Європі. Подальше поширення відтворюючого господарства у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства.

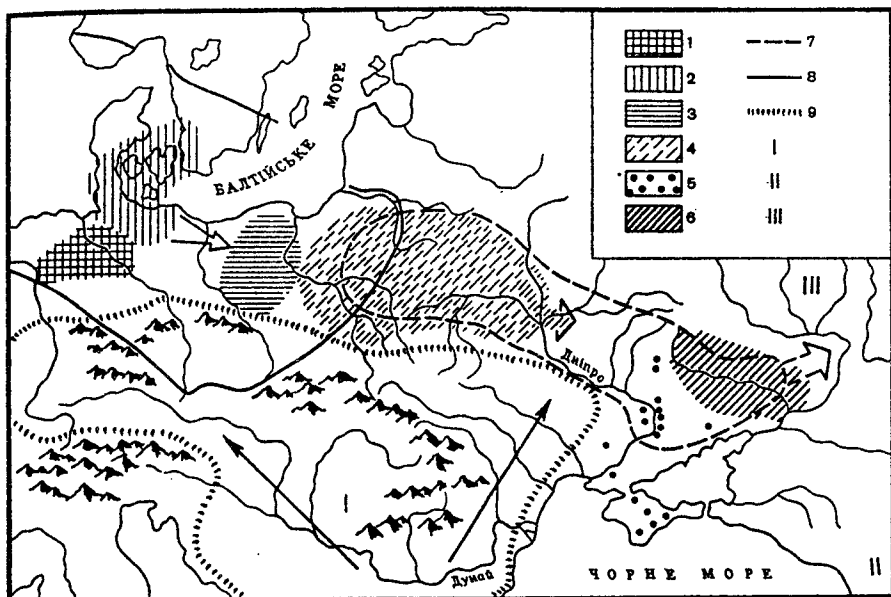
Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю на аборигенами Європи (лісовими мисливцями) на певний час стабілізувався по межі двох

природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та середньоевропейських низин з їх порослими сосново-березовими лісами, заболоченими та піщанистими ґрунтами. Останні були непридатні для мотичного землеробства і не приваблювали неолітичних колоністів. Вкриті лісом та річками Німецька, Польська, Поліська низини та Середнє Подніпров'я були багаті на дичину та рибу. Тут законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство.

Однак наростаюча криза мисливського господарства через зменшення чисельності промислових тварин штовхала мисливців до запозичення від своїх розвинутіших південних неолітичних сусідів різноманітних нововведень. Насамперед це технологія виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд потрібен для зберігання зерна та приготування каші, то мисливцям — для варіння м'яса та риби, адже через активний мисливський промисел дедалі складніше було здобувати їжу в лісі чи річці. Згодом лісові суспільства Європи запозичили у неолітичних племен перші навички відтворюючої економіки, металургії та ін.

Археологічні дані свідчать, що аборигени Німецької, Польської, Поліської низин та Середнього Подніпров'я протягом V—IV тис. до н. е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи, яка була нащадком культурних традицій найдавніших землеробів і тваринників Малої Азії. Останнім часом встановлено, що згадані вище автохтонні мисливські суспільства середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані не лише єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, а й антропологічно та етнокультурно. За археологічними матеріалами, така спорідненість склалася у VI—V тис. до н. е. в результаті міграції пізньомезолітичної людності Західної Балтії у південно-східному напрямку на Середній Дніпро та Лівобережжю України (мал. 35).

У VII тис. до н. е. у Західній Балтії (Ютландія, північ Німеччини) проживали мисливсько-рибальські племена так званої культури Маглемезе. Внаслідок трансгресії Балтії значні території узбережжя були затоплені морем і маглемезьке населення 6000 років до н. е. почало мігрувати у південно-східному напрямку. Близько 5000 років до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що зайняла обшири понад 2 тис. км — від Данії до Сіверського Дінця. До неї входили археологічні культури Лейен-Вартен та Олдеслоє (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Балтії. Численні знахідки характерних виробів з кременю у Надпорожжі і навіть Криму свідчать, що мігранти з Балтії досягли узбережжя Чорного моря [68, с. 40, 41]. На постмаглемезькій основі в V тис. до н. е. сформувалася група неолітичних культур: Ертебеле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, Струміль басейну Середнього Дніпра, німанська басейну Німану, Західного Бугу та Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (див. мал. 35).

Мал. 35. Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоєвропейців VI—V тис. до н. е.

Пізньомезолітичні постмаглемезькі культури: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Олдеслоє; 3 — Хойницька; 4 — Яніславиця; 5 — стоянки з яніславицькими вістрями; 6 — донецька культура. Неолітичні культури: 7 — гребінцева кераміка; 8 — лійчастий посуд; 9 — балканський неоліт; I — близькосхідна цивілізація; II — пракартвели; III — праугро-фіни

Наявність культурно-генетичної спільноти на теренах від Рейну до Дінця в VI—V тис. до н. е. підтверджують дані не лише археології. Відома велика кількість неспростовних антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення в мезоліті з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я жителів Північної Європи. Порівняння матеріалів з дніпро-донецьких неолітичних могильників Подніпров'я V—IV тис. до н. е. із синхронними похованнями Ютландії свідчать як про певну культурну, так і генетичну спорідненість населення, що їх залишило. Подібними виявилися не лише поховальний обряд, а й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеоїди, поховані у випростаній позі на спині [143, с. 15]. Наприкінці V тис. до н. е. це населення просунулося лісостеповою смугою далеко на схід з Лівобережної України у Середнє Поволжя (С'єз-же), а, можливо, ще далі на схід (могильник Тумек-Кичеджик у Приараллі).

До цього північного антропологічного типу, як відомо, належать найдавніші індоєвропейські спільноти IV—III тис. до н. е.: середньостогівська та ямна культури лісостепової України та культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки Центральної Європи. Це зрозуміло, адже останні постали на генетичній основі згаданої вище пізньомезолітичної

та неолітичної спільнот. Остання певною мірою була підґрунтям індоевропейської сім'ї народів.

Отже, у VI—V тис. до н. е. в Європі сталося екстраординарна подія. Північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тис. км і складалася із споріднених культур мисливців та рибалок.

Вона розвивалася під сильним впливом своїх прогресивних південних сусідів — балкано-дунайських землеробських культур. Внаслідок цього впливу та поширення степів через аридизацію клімату вищезгадані мисливсько-рибальські суспільства північних європеїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоевропейські культури IV тис. до н. е. (середньостогівська, лійчастого посуду).

Проблема походження та розселення індоевропейців тісно пов'язана з питанням виділення скотарства в окрему галузь відтворюючої економіки. Передумови цього почали складатися ще в суспільствах мотичних землеробів Центральної Європи у V тис. до н. е.

Винищення лісу вело до збільшення ролі потенційних пасовиськ. В умовах поступового скорочення земель, придатних для вирощування культурних рослин, це сприяло зростанню ролі скотарства у неолітичній економіці. Такий процес добре простежується на пізніх етапах розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля.

Мотичні землероби пасли худобу неподалік від селищ. На час визрівання врожаю її відганяли подалі від посівів. Так зароджувалася найдавніша відгонна форма скотарства. Їй властиве випасання худоби влітку на пасовиськах, віддалених від постійних поселень. Саме цей найдавніший різновид скотарства дав змогу суспільствам з відтворюючою економікою просунутися ще далі в ліси північної зони Європи. В IV тис. до н. е. людність культури лійчастого посуду, що постала як результат впливу на місцеві мисливсько-рибальські суспільства культури лінійно-стрічкової кераміки, колонізувала Німецьку та Польську низини до Балтійського узбережжя (див. мал. 35). Сталося це завдяки освоєнню відгонної форми скотарства. Воно створило умови для поширення й розквіту відтворюючої економіки у безмежних степах Євразії у IV—II тис. до н. е. Однак це відбулося в наступну після неоліту — енеолітичну добу у винятково сприятливих для тваринництва умовах аридизації клімату, що призвело, з одного боку, до колапсу Балканської землеробської протоцивілізації, а з іншого — до небувалого поширення степів. Це стимулювало виокремлення скотарства в окрему галузь економіки і швидке розселення перших скотарських народів з індоевропейським мовно-культурним комплексом безкраїми євразійськими степами від Дунаю до Монголії і далі до Індії та Ірану.

Розділ 7

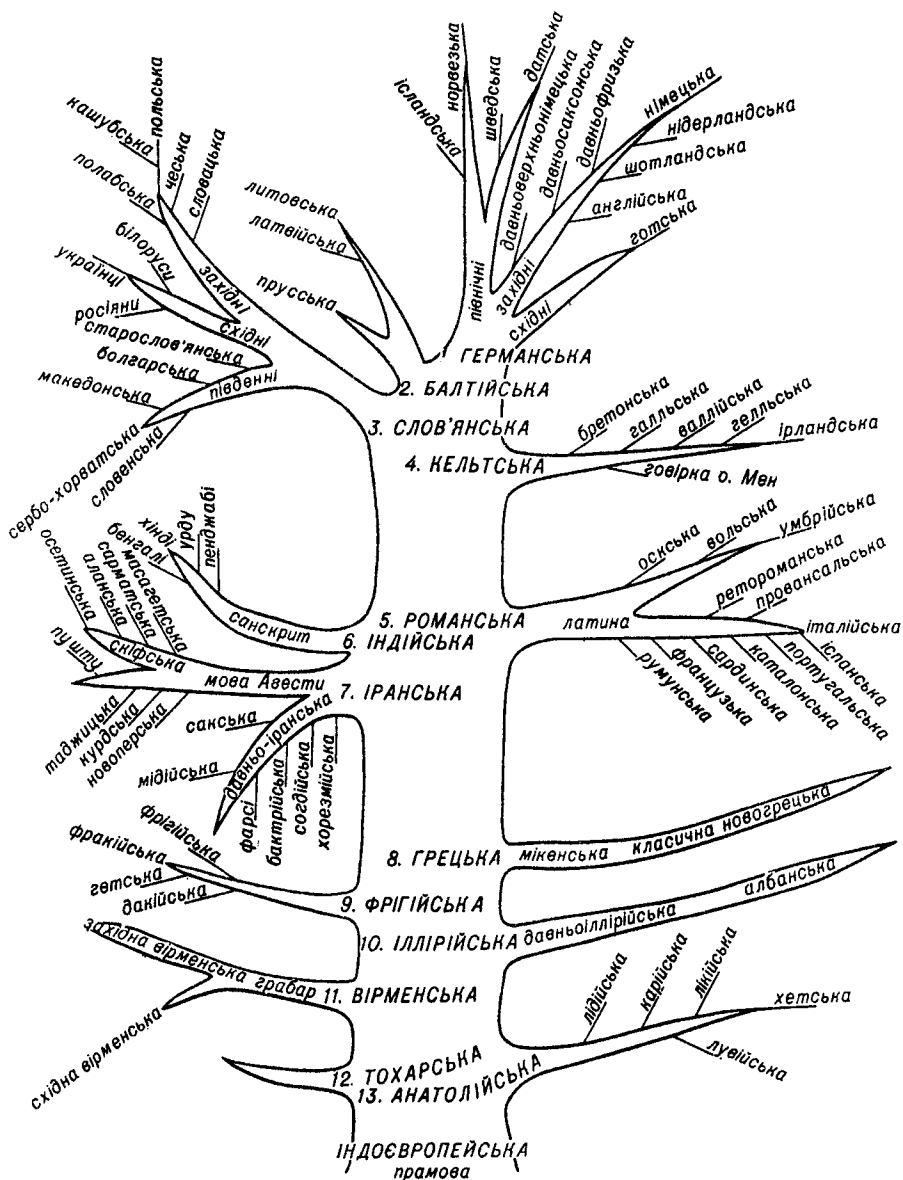
ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Сучасний рівень розвитку людства значною мірою зумовлений досягненнями європейської цивілізації. Її фундаторами й творцями були насамперед народи індоєвропейської мовної сім'ї. Культурна, економічна, мовна та демографічна експансії індоєвропейців багато в чому визначали світовий історичний процес протягом останніх 5 тис. років. Розквіт європейської цивілізації припав на другу половину нашого тисячоліття, чим певною мірою пояснюється індоєвропеїзація Північної та Південної Америки, Австралії, Сибіру. Отже, годі й говорити про наукову значущість вивчення проблеми походження індоєвропейців та пошуків їх прабатьківщини.

Таємниця походження народів індоєвропейської мовної сім'ї ось уже два століття хвилює вчених різних країн. Головна складність тут полягає насамперед у комплексності та міждисциплінарності проблеми, тобто необхідне залучення різних наук — лінгвістики, археології, первісної історії, етнології, палеогеографії, зоології, ботаніки, антропології та ін. Існує велика кількість літератури, написаної багатьма мовами народів світу щодо питань, звідки споріднені народи 5—4 тис. років тому заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні.

Не маючи ілюзій щодо остаточного вирішення проблеми, спробуємо дати критичний аналіз сучасних наукових поглядів на походження індоєвропейців з позицій археології, з'ясувати роль стародавнього населення України в індоєвропеїзації Європи.

Двісті років тому член верховного суду Індії у Калькутті сер Вільям Джонс, читаючи книгу релігійних гімнів арійських завойовників Індії Рігведи, дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоєвропейських мов — санскриту, давньоперської, латини, давньогрецької, кельтської, готської. Цю справу продовжили лінгвісти. Глибоко досліджувалися як сучасні, так і мертві індоєвропейські мови (мал. 36). До найдавніших пам'яток індоєвропейської писемності належать священні гімни Ріг-

Мал. 36. Генетичне дерево індоевропейських мов

веди середини II тис. до н. е., записані пізніше санскритом, гімни Авести рубежу II—I тис. до н. е., протогрецька мова стародавніх Мікен XVI ст. до н. е., клинописи хетів Анатолії початку II тис. до н. е., тохарські священні тексти західного Китаю, готський переклад Біблії середини I тис. н. е.

Результатом столітніх зусиль лінгвістів була класифікація індоєвропейських мов наприкінці XIX ст. Індоєвропейська сім'я мов складається з 13 груп, куди входять як сучасні, так і мертві мови (мал. 36, 37):

1. Германська: норвезька, шведська, німецька, датська, англійська, ісландська, а також готська.

2. Балтійська: литовська, латиська, а також пруська.

3. Слов'янська: польська, чеська, словацька, російська, українська, білоруська, сербо-хорватська, болгарська, македонська.

4. Кельтська: ірландська, бретонська, гелльська, валлійська, а також галльська.

5. Романська: португальська, іспанська, французька, італійська, провансальська, румунська, а також латина, умбрійська, оскська.

6. Індійська: хінді, уруду, мертва мова санскрит.

7. Іранська: перська, афганська, таджицька, осетинська, мертві мови — давньоперська Авести, скіфська, сарматська, сакська.

8. Грецька: новогрецька, а також класична грецька та мікенська.

9. Фрігійська: мертві мови фракійська, гетська, дакійська та фрігійська, батьківщиною яких було Нижнє Подунав'я (на карті не позначено).

10. Іллірійська: албанська, мертва мова іллірійська.

11. Вірменська.

12. Тохарська.

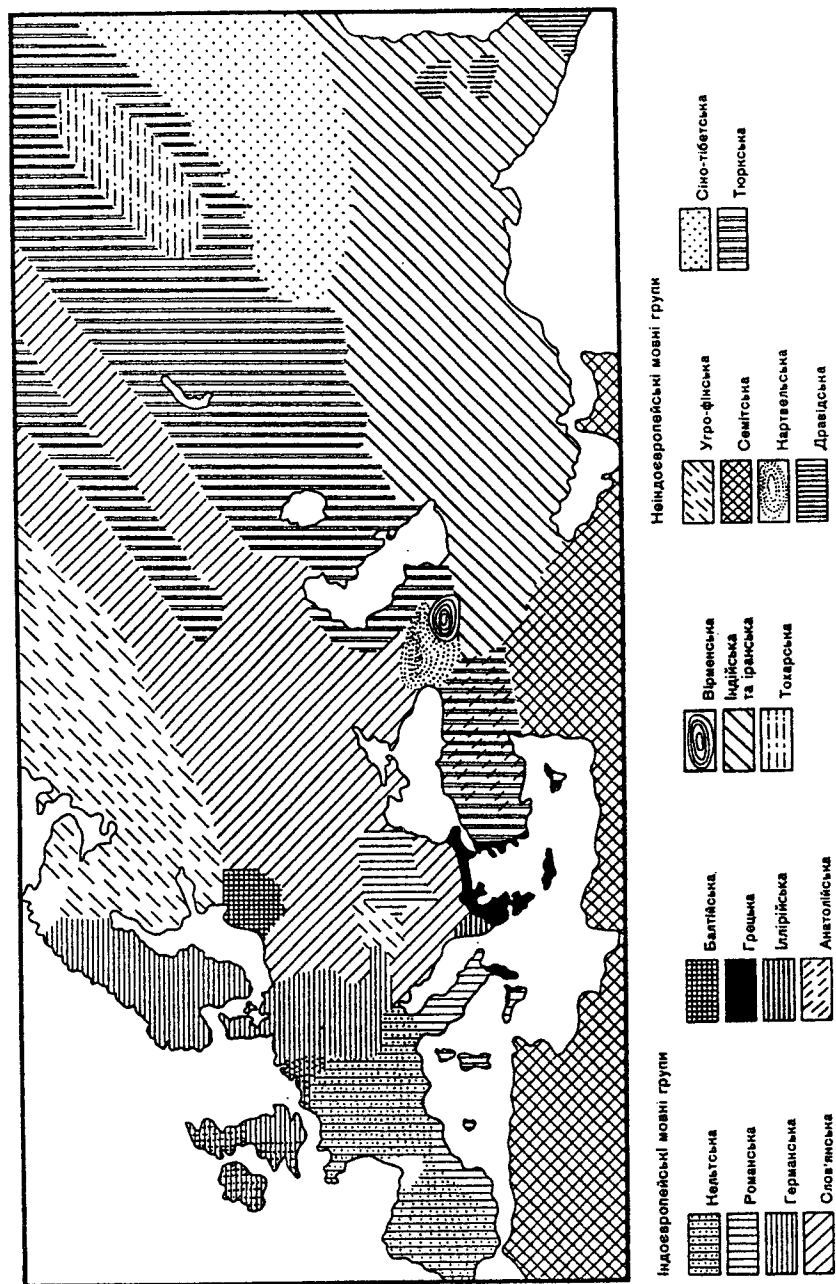
13. Анатолійська: мертві мови хетська, палайська, лувійська, лідійська.

Високий ступінь спорідненості індоєвропейських мов учені пояснюють єдиним генетичним корінням — індоєвропейською прамовою. Близько 6 тис. років тому в якомусь обмеженому регіоні Євразії проживав народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови. Перед наукою постало завдання відшукати цю прабатьківщину всіх індоєвропейських народів та прослідкувати шляхи їх розселення.

Індоєвропейською прабатьківщиною лінгвісти вважають регіон, який займали носії індоєвропейської прамови до її розпаду в IV тис. до н. е. Він повинен відповідати природно-географічним, соціально-економічним та культурно-історичним характеристикам, відтвореним з допомогою лінгвістичного аналізу найдавніших спільних елементів різних індоєвропейських мов.

Методом так званої лінгвістичної палеонтології ученим вдалося реконструювати етапи формування індоєвропейської прамови. Спираючись на розробки Ф. Сосюра та А. Мейє, М. Д. Андреев [7] висловив припущення про три послідовні стадії її формування: бореальну, ранньоіндоєвропейську та пізньоіндоєвропейську.

Бореальна прамова була генетичною основою як індоєвропейської, так і алтайської та уральської мовних сімей. Її базовий словник свідчить, що носії бореальної прамови проживали у помірній зоні серед хвойних лісів,

Мал. 37. Індоєвропейська мовна сім'я та її сусіди

річок та боліт; були знайомі як з гірською місцевістю, так і з рівнинами, відкритими степовою рослинністю; вели рухливе мисливське господарство, включаючи на тварин методами колективного загону та індивідуального вистежування; знали рибальство та збиральництво їстівних рослин.

Бореальну прабатьківщину М. Д. Андреев розміщує у широкій зоні Євразії, що тягнеться вздовж 50-ї паралелі від Рейну на заході до Алтаю на сході. Пізніше на бореальному субстраті між Рейном та Дніпром сформувалися індоєвропейці, між Дніпром та Уралом — народи уральської сім'ї мов (угро-фіни), між Уралом та Алтаєм — алтайська мовна сім'я (тюрки, монголи). Важко погодитися з датуванням М. Д. Андреевим бореальної спільноти пізнім палеолітом, оскільки як природно-кліматичні, так і культурно-господарські реалії відповідають мезоліту (VIII—VI тис. до н. е.).

Ранньоіндоєвропейська мова свідчить, що її носії проживали у помірній зоні з різкоконтинентальним кліматом — холодними зимами і теплим літом. Жили як у гірській, так і в рівнинній місцевості, серед рік, боліт та хвойних лісів. Полювання із собакою, рибальство, збиральництво відігравали важливу роль у забезпеченні продуктами харчування. Чітко простежуються ранні форми землеробства та скотарства. Серед домашніх тварин фігурували корова, бик, вівця, коза, свиня. Спочатку їх утримували у загороді, потім з'явилося відгонне скотарство. Зароджується мотично-підсічне землеробство. Вирощували зернові. Носії ранньоіндоєвропейської прамови жили відносно осіло, знали човен, волокушу і навіть глиняний посуд. Це дає підстави датувати цю епоху неолітом (VI—V тис. до н. е.), на відміну від М. Д. Андреева, що відносив її до більш раннього, мезолітичного часу.

Пізньоіндоєвропейську прамову на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н. е. на окремі мовні групи, реконструювали Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Иванов [32] на основі аналізу спільної індоєвропейської пралексики.

Економіка праіндоєвропейців на час розпаду спільноти мала виразний скотарсько-землеробський характер з переважанням скотарства м'ясо-молочного напрямку. Серед домашніх тварин фігурували кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака. Культ коня та бика посідав важливе місце в ідеології. Праіндоєвропейці володіли досконалими методами обробки продуктів тваринництва: шкіри, вовни, молока.

Досить високого рівня досягло землеробство. Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства, що характеризувало застосування рала чи сохи. Останню тягла пара волів. Вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Урожай збирали серпами, молотили. Зерно мололи зернотерками та жорнами. Пекли хліб. Знали садівництво (яблуня, вишня, виноград) та бджільництво. Праіндоєвропейці виготовляли різноманітний глиняний посуд. Були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль відігравав колісний транспорт. У візки запрягали коней та биків. Їм було відоме вершництво.

Значна роль скотарства зумовила специфіку суспільного устрою. Він характеризувався патріархальністю, домінуванням чоловіка у сім'ї, мілітарністю. У суспільстві вирізнялися три прошарки: жерці, військова аристок-

ратія та рядові общинники — пастухи, землероби, воїни. Мілітарний дух відбився у будівництві перших укріплених поселень — фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога-воїна та пастуха. Поклонялися зброї, коню, бойовій колісниці, сонцю-колесу (свастика), вогню.

Важливий елемент індоєвропейської міфології — світове дерево. Це свідчить, що їх прабатьківщина була лісистим краєм. Точніше локалізувати її допомагають назви рослин і тварин, відтворені лінгвістами у пізньоіндоєвропейській мові. Рослини: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох. Тварини: вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, бобер, миша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерев, дятел, гуска-лебідь, барс-леопард, лев, мавпа, слон. Останні чотири екзотичні тварини не типові для європейської фауни, хоча леви та барси проживали на Балканах ще 2 тис. років тому. Слова, які позначають барса, лева, мавпу та слона, до індоєвропейської прамови потрапили з Близького Сходу, ймовірно від афразійців [32, с. 506, 510].

Отже, рослинний і тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи. Це дало підстави переважній більшості сучасних дослідників розмішувати її між Рейном на заході, Нижньою Волгою на сході, Балтією на півночі та Дунаєм на півдні [213; 217; 221; 219; 225; 218; 230; 214; 237]. Із цим регіоном збігається архаїчна індоєвропейська гідронімія [32, с. 945]. Виняток становлять лише східні території між Дінцем та Волгою, де індоєвропейські гідроніми невідомі.

Точніше локалізувати прабатьківщину дають можливість виявлені в індоєвропейських мовах сліди контактів з фінно-уграми, картвелами та людністю Близького Сходу (прахаттами, прахуритами, прасемітами, шумерами, еламцями). Лінгвістичний аналіз свідчить, що фінно-угри до їхнього розпаду в II тис. до н. е. запозичили у індоєвропейців значну кількість сільськогосподарської термінології (свиня, поросся, коза, зерно, сіно, молотсокира, золото та ін.). Різноманітна індоєвропейська лексика присутня у картвельських мовах (грузинській, менгрельській, сванській) [32, с. 877]. Особливо важлива наявність у мовах індоєвропейців лексичних паралелей з мовами народів Близького Сходу.

Лінгвіст В. М. Ілліч-Світич [77] відзначав, що певна частина аграрної і тваринницької лексики була взята у прасемітів та шумерів. Як приклад таких запозичень із прасемітської дослідник називає слова: *tauro* — бик, *gait* — коза, *agno* — ягня, *bag* — зерно, крупа, *dehno* — хліб, зерно, *kern* — жорно, *medu* — мед, солодкий, *sekur* — сокира, *pahu* — посудина, корабель, *haster* — зірка, *septm* — сім, *klahu* — ключ та ін.

З мови шумерів індоєвропейці запозичили, за В. М. Іллічем-Світичем, слова: *kou* — корова, *geud* — руда, *avesk* — золото, *akro* — нива, *duer* — двері, *hkor* — гори та ін. [див.: 32, с. 272—276].

Однак особливо багато термінології тваринництва та землеробства, назв продуктів харчування, предметів побуту тощо індоєвропейці запозичили у

прахаттів та прахуритів, прабатьківщина яких розміщувалася в Анатолії та у верхів'ях Тигру та Єфрату. С. А. Старостін [177, с. 112—163] вважає, що наведені В. Іллічем-Світичем корені *klaḥu*, *medu*, *akro*, *bag* та деякі інші є не прасемітські чи шумерські, а хатто-хуритські. Крім того, він наводить численні приклади хатто-хуритської лексики в індоєвропейських мовах. Ось лише деякі з них: *ekuo* — кінь, *kago* — коза, *poroko* — порося, *hvelena* — вовна, *auig* — овес, *hag* — ягода, *rugḥia* — жито (рожь), *lipo* — льон, *kulo* — кол, спис, *guegan* — жорнов, *sel* — село, *dholo* — долина, *arho* — простір, ареал, *tueg* — сир м'який (творог), *sug* — сир, *bḥag* — ячмінь, *repkue* — п'ять та багато інших. Аналіз цих лінгвістичних запозичень свідчить, що відбулися вони в процесі безпосередніх контактів праіндоєвропейців з розвинутішими прахатто-хуритами не пізніше V тис. до н. е. [177, с. 112—113, 152—154].

Характер мовних паралелей між праіндоєвропейською, праугрофінською, пракартвельською та мовами народів Близького Сходу переконливо свідчить, що вони є результатом безпосередніх сусідських контактів праіндоєвропейської спільноти з прафінно-уграми лісостепів між Верхнім Дінцем та Уралом, пракартвелами Кавказу та вихідцями з Близького Сходу, тобто відшукувана прабатьківщина знаходилася десь між цими народами.

Пошуки індоєвропейської прабатьківщини мають драматичну двохсотрічну історію [154]. Відразу після відкриття Вільяма Джонса прабатьківщиною була проголошена Індія, а санскрит Рігведи — мало не батьком усіх мов. Вважалося, що завдяки м'якому клімату в Індії відбувалися демографічні вибухи, і індоєвропейське населення розселялося на захід до Європи та Західної Азії.

Однак незабаром виявилось, що мова іранської Авести не набагато молодша за санскрит, і пращури усіх індоєвропейців могли мешкати й у Ірані.

У 30—50-ті роки XIX ст. індоєвропейців виводили із Середньої Азії, яку тоді вважали "кузнею народів". Ця версія живилася історичними даними про міграційні хвилі, що періодично котилися із Центральної Азії до Європи протягом останніх двох тисяч років. Це сармати й тюрксько-монгольські племена гунів, болгар, аварів, хозарів, печенігів, половців, татар, калмиків та ін. До того ж у цей час зріс інтерес європейців до Центральної Азії, оскільки розпочалася її колонізація росіянами з півночі та англійцями з півдня.

Бурхливий розвиток лінгвістичної палеонтології у середині XIX ст. виявив невідповідність Азії природно-кліматичним реаліям прабатьківщини. Реконструйована індоєвропейська прамова свідчила, що прабатьківщина розміщувалася у регіоні з помірним кліматом з відповідною флорою (береза, осика, сосна, бук тощо) і фауною (тетерев, бобер, ведмідь та ін.). Крім того, виявилось, що переважна більшість індоєвропейських мов локалізувалася не в Азії, а в Європі. Між Рейном та Дніпром концентрувалася переважна більшість давніх індоєвропейських гідронімів.

Більшість дослідників з другої половини XIX ст. вважають, що батьківщина розміщувалася в Європі. Вибух німецького патріотизму у другій половині XIX ст., зумовлений об'єднанням Німеччини Бісмарком, не міг не

вплинути на долю індоєвропейстики, адже переважна більшість фахівців з цієї проблеми були на той час етнічними німцями.

Посилаючись на встановлений лінгвістами помірний клімат прабатьківщини, її починають локалізувати саме в Німеччині. Додатковими аргументами є північноєвропейська зовнішність найдавніших індоєвропейців. Світле волосся і блакитні очі — ознака аристократичності як у арійців, за Рігведою, так і у стародавніх греків. Крім того, німецькі археологи твердили про безперервний розвиток на території Німеччини — від археологічної культури лінійно-стрічкової кераміки V тис. до н. е. до сучасних німців.

Апогеєм цих досліджень стала книга німецького археолога Г. Косини “Походження і поширення германців у доісторичний та ранньоісторичний час”, що вийшла друком 1926 р. і була використана нацистами як наукове обґрунтування своєї експансії на схід. Автор називає індоєвропейців індогерманцями і простежує за археологічними матеріалами добу неоліту та бронзи “14 колоніальних походів мегалітичних індогерманців на схід через Середню Європу до Чорного моря”. Ця псевдонаукова, заполітизована версія розселення індоєвропейців зазнала краху разом з Третім Райхом.

Разом із центральноевропейською концепцією походження індоєвропейців народилася і південноруська. Прихильники цієї концепції вважали прабатьківщиною степи від Нижнього Дунаю до Волги. Її фундатором по праву вважають видатного німецького вченого О. Шрадера. Його численні праці, що вийшли друком між 1880 та 1920 р., називають “енциклопедією індоєвропейстики”. Заслуга дослідника полягає в тому, що він не лише узагальнив досягнення лінгвістів, а й проаналізував та розвинув їх із залученням нових археологічних матеріалів зі степових курганів Східної Європи. Лінгвістична реконструкція скотарського суспільства стародавніх індоєвропейців була блискуче підтверджена археологією. О. Шрадер вважав праіндоєвропейцями скотарів східноєвропейського степу III—II тис. до н. е. Оскільки індоєвропейські мови поширені в Європі та Західній Азії, тому, на думку О. Шрадера, прабатьківщина повинна була розміщуватися десь посередині, а саме — у степах Східної Європи.

Г. Чайлд у книзі “Арійці” [214] істотно розвинув концепцію О. Шрадера. На основі нових археологічних даних він переконливо показав, що найдавніші індоєвропейські скотарі з’явилися у східноєвропейських степах і саме звідси пішов імпульс до індоєвропейзації усієї Євразії. Пізніше його погляди розвивали Т. Сулемирський, М. Гімбутас, Д. Меларі та ін.

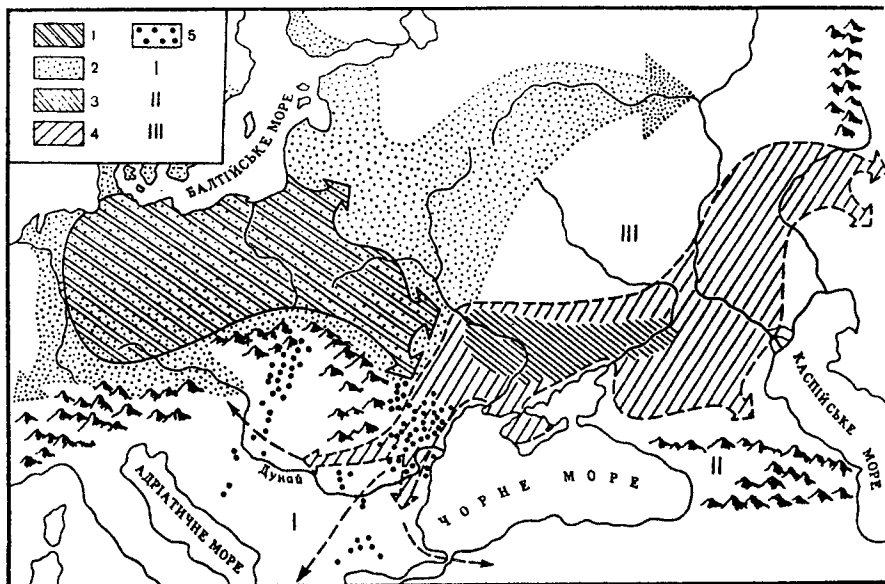
У наш час чотири регіони претендують на право називатися індоєвропейською прабатьківщиною: Центральна Європа між Рейном та Віслою (Є. Мейер, Г. Косина, П. Бош-Гімперо, Г. Девото), Близький Схід (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, К. Ренфрю), Балкани (І. Д’яконов) та лісостепова і степова зони між Дністром і Волгою (Г. Чайлд, Т. Сулемирський, В. Даниленко, М. Гімбутас, Д. Мелларі, Ю. Павленко, Л. Залізник). Частина дослідників об’єднують у прабатьківщину Центральну Європу зі східноєвропейськими степами до Волги на сході (А. Хейслер, В. Георгієв). Яка з цих версій вірогідніша?

Концепція походження індоєвропейців з Центральної Європи, а саме з територій між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм, набула особливого поширення в першій половині ХХ ст. серед націоналістично налаштованих німецьких учених. Важливу роль у цьому відіграв факт збігу основного регіону індоєвропейської гідронімії з територіями поширення кількох археологічних культур (лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки), що з V до початку II тис. до н. е. послідовно змінювали одна одну в Центральній Європі.

Індоєвропейський характер культур шнурової кераміки не викликає сумніву. Їх генетичними посередниками, за останніми даними, були культури лійчастого посуду та кулястих амфор. Однак ми не маємо підстав називати індоєвропейською культуру лінійно-стрічкової кераміки, оскільки в ній відсутні реконструйовані лінгвістами визначальні індоєвропейські риси: скотарський напрям економіки, домінування чоловіка в суспільстві та мілітарний характер його, наявність військової еліти, фортець, культу війни, поклоніння зброї, бойовій колісниці, коню, сонцю, вогню тощо. Носії традицій лінійно-стрічкової кераміки належали неолітичній протоцивілізації Балкан, неіндоєвропейський характер якої описано вище.

Розміщенню прабатьківщини у Центральній Європі суперечить наявність в індоєвропейській правовій слідів тісних лінгвістичних контактів з пракартвелами Кавказу. Більшість сучасних учених вважають Центральну Європу батьківщиною шнурових культур III—II тис. до н. е., що були пращурами північної гілки індоєвропейців: кельтів, германців, балтів, слов'ян. Однак батьківщиною всіх індоєвропейських народів цей регіон не може бути через те, що неможливо вивести від шнуровиків ні археологічно, ні лінгвістично індоєвропейців півдня (іллірійців, фракійців, греків, хетів, вірмен) та сходу (індоіранців). Шнуровики III тис. до н. е. не могли бути легендарними праіндоєвропейцями ще й тому, що у лісостепах та степах України індоєвропейці з'явилися раніше — наприкінці V тис. до н. е. (середньостогівська та ямна культури) (мал. 38).

Близький Схід не міг бути прабатьківщиною індоєвропейців, тому що був батьківщиною неіндоєвропейців — хуритів, шумерів та семітської сім'ї народів [32, с. 880]. Картографування індоєвропейських мов показує, що цей регіон був південною периферією їх поширення. Індоєвропейці (хети, лувійці, палайці, вірмени) з'являються тут досить пізно — близько 3 тис. років до н. е., тобто вже після розпаду праіндоєвропейської мови в IV тис. до н. е. На відміну від Європи тут майже відсутні індоєвропейська гідронімія, половина рослин і тварин, що фігурують у праіндоєвропейській мові (осика, граб, липа, верес, бобер, тетерев, рись та ін.). Водночас в останній немає типових представників близькосхідної фауни та флори (кипарис, кедр тощо). Що стосується лева, барса, мавпи та слона, то вони виявилися запозиченими з прасемітської. Якби ці тварини були типовими для індоєвропейської прабатьківщини, то навіщо було запозичувати їх назву у південних сусідів? Праіндоєвропейці не могли мешкати на Близькому Сході й тому, що сильний вплив їх мови простежено у праугро-фінів, а це

Мал. 38. Індоевропейці у III тис. до н. е.

Індоевропейські культури: 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостоговця; 4 — ямна; 5 — кургани зі степовим, надчорноморським поховальним обрядом у Подунайї
Неіндоевропейці: I — балканський неоліт; II — пракартвели; III — праугро-фіни

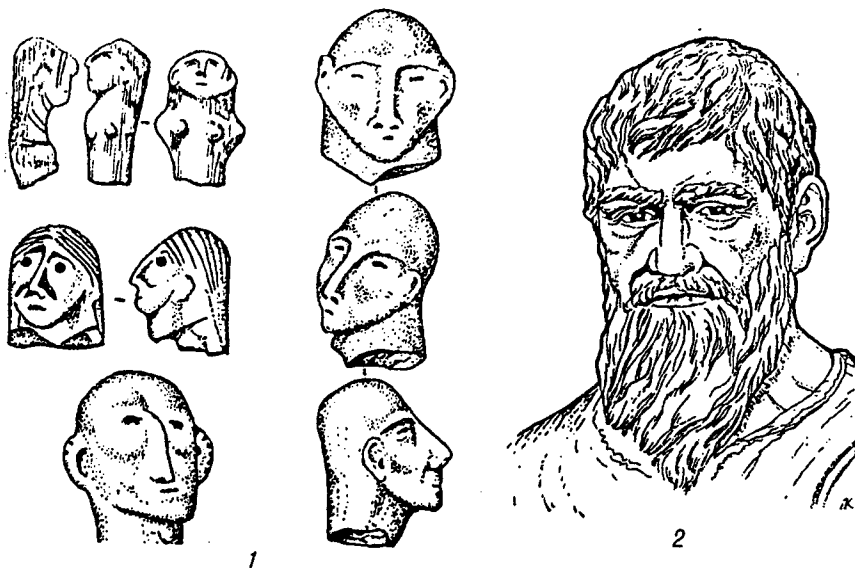
вимагало тісних сусідських контактів з прашурами угро-фінів, батьківщину яких учені впевнено розміщують у лісостепах між верхів'ями Дінця та Уралом.

Припустивши, що індоевропейці походять з Балкан, ми проігноруємо не лише їх лексичні зв'язки з угро-фінами, а й з картавелами Кавказу. Не можливо вивести з Балкан і східну гілку індоевропейців — індоіранців. Індоевропейські гідроніми відомі лише на півночі Балкан. Основна ж їх маса поширена за межами регіону, між Рейном та Дніпром. Походження їх від балканських неолітичних землеробів суперечить і той факт, що поява перших індоевропейців на історичній арені в IV—III тис. до н. е. збігається з аридизацією клімату, виділенням скотарства в окрему галузь та поширенням його на гігантських просторах Євразії і нарешті з колапсом самого землеробського неоліту Балкан. Що ж дає підстави деяким дослідникам вважати цей регіон прабатьківщиною індоевропейців?

Колін Ренфрю вважає, що грандіозному лінгвістичному феномену поширення індоевропейських мов повинен відповідати не менш масштабний соціально-економічний процес. На думку американського вченого, таким глобальним явищем у первісній історії континенту була неолітизація Європи. Мається на увазі розселення з Близького Сходу найдавніших землеробів та скотарів.

Факт міграції частини ранньоземлеробського населення з Близького Сходу на Балкани і далі в Європу не викликає заперечень. Однак чи було воно індоєвропейським, адже археологія свідчить, що з перших осередків на півдні Анатолії, у горах Загросу та в Палестині виростають не індоєвропейська, а хуритська, шумерська, еламська та прасемітська цивілізації. Саме в останніх мають прямі паралелі матеріальна та духовна культура, економіка неолітичних землеробів Балкан. Їх антропологічний тип близький до неолітичних жителів Близького Сходу і суттєво відрізняється від антропології достовірних індоєвропейців, що проживали в III тис. до н. е. у Центральній Європі (культури шнурової кераміки) та в лісостепах між Дністром і Волгою (середньостогівська та ямна культури). Якщо неолітичне населення Балкан та Близького Сходу належало до південноєвропейського, або середземноморського, антропологічного типу (тонкокісні, низькорослі європеїди), то згадані вище індоєвропейці були масивними, високими північними європеїдами. Глиняні статуетки з Балкан, як правило, зображають людей з великим носом специфічної форми (мал. 39), який є визначальною рисою східносередземноморського антропологічного типу, за В. П. Алексєєвим [2, с. 224—225].

Прямим нащадком неолітичної протоцивілізації Балкан була мінойська цивілізація, що склалася на Криті близько 2 тис. років до н. е. За М. Гімбутас, мінойське лінійне письмо А походить від лінійного письма неолітичних землеробів Балкан VI тис. до н. е. Дешифровка текстів мінойців показала,

Мал. 39. Зовнішність трипільських землеробів (1) та протоіндоєвропейця (2):
 1 — трипільські глиняні статуетки; 2 — реконструкція за черепом з поховання у могильнику V тис. до н. е. в Надпорожжі

що їх мова належала до групи семітських [219; 32, с. 912, 968; 234, с. 50]. Оскільки мінойці — нащадки балканського неоліту, тому останній ніяк не міг бути індоевропейським. Як археологи, так і лінгвісти дійшли висновку, що до появи перших індоевропейців у Греції в II тис. до н. е. тут проживали неіндоевропейські неолітичні племена.

Отже, культурно, лінгвістично, антропологічно та генетично балканський неоліт був тісно пов'язаний з неіндоевропейською неолітичною цивілізацією Близького Сходу. Схоже, що велика кількість сільськогосподарських термінів близькосхідного походження у праіндоевропейській мові пояснюється інтенсивними впливами балканських землеробів, генетично пов'язаних з Близьким Сходом, на сусідні мисливсько-рибальські племена праіндоевропейців.

Деякі наукові дані, насамперед археологічні, дають підстави впевненіше говорити про генетичні зв'язки балканського неоліту, зокрема його українського прояву — трипільської культури, з конкретними неолітичними спільнотами Близького Сходу. Однак для цього необхідно коротко зупинитися на складних етнокультурних процесах, які розвивалися на Близькому Сході у IX—IV тис. до н. е. В умовах тісних культурних контактів тут розвивалося кілька етноісторичних спільнот, які першими перейшли до відтворюючого господарства і принесли його в сусідні регіони Азії, Європи, Африки. Маються на увазі афразійська, хаттська, хуритська, еламо-дравідійська та інші етнічні спільноти [204, 80] (див. мал. 30).

Найдавніші афразійці археологічно фіксуються в X—IX тис. до н. е. по всьому Східному Середземномор'ю: на Синайському півострові, в Палестині, Сирії, середній течії Євфрату. Поряд з мисливством, розвиненим рибальством ці люди займалися ускладненим збиральництвом і почали вирощувати ячмінь, пшеницю та розводити кіз і овець. Ця людність відома з розкопок пам'яток натуфійської культури.

У VII—VI тис. до н. е. афразійці просуваються через Суецький перешийок до Північно-Східної Африки і започатковують берберську, чадську, єгипетську, кушитську групи народів. Від афразійців, що розселилися з Палестини на південь в Аравію, веде свій початок арабська гілка семітів. У цей час перші землероби та скотарі Сирії та Палестини мігрували на схід у Месопотамію та на захід на о. Кіпр [204, с. 67, 77]. Нашадками найдавніших афразійських фермерів були біблійні семітські племена (ханаани, аморитяни, моавітяни, амонітяни та ін.), аккадці, що завоювали 2370 р. до н. е. Шумер у Месопотамії, фінікійці, а також сучасні євреї та араби (див. мал. 30).

На схід від річки Тигріс у передгір'ях Загросу розміщувався ще один центр зародження відтворюючого господарства. На його базі постала еламо-дравідійська етнічна група. В VI—IV тис. до н. е. людність Загроських гір просунулася на схід. Вона заселила південь Середньої Азії, Іран та схід Індії [204, с. 99]. У басейні Інду ці прибульці із заходу започаткували Харапську цивілізацію. Їхніми далекими нащадками є носії дравідійських мов, зокрема тамільської Південно-Східної Індії.

У Закавказзі та у верхів'ях річки Тигріс розташований ще один центр доместикації тварин та рослин. На його ґрунті сформувалася хуритська група народів, відома з пам'яток халафської культури V тис. до н. е. та куро-аракського енеоліту Закавказзя IV—III тис. до н. е. Стародавнім хуритам належать урартійські старожитності початку I тис. до н. е. Нашадками хуритів є сучасні чеченці, інгуші, лезгини та деякі інші народи Північно-Східного Кавказу.

Автохтонами Центрального Кавказу є картвели, коріння яких, за археологічними даними, сягає IV тис. до н. е. До картвельської групи народів належать грузини, свани, менгрели, які населяють у наш час Центральний та Західний Кавказ.

Північно-Західний Кавказ населяють абхаз, адигейці, кабардинці, абазинці, які є далекими пращурами корінної людності Анатолії хаттів. Її переселення зі своєї батьківщини на схід у Кавказькі гори сталося досить пізно. Головною причиною був тиск на хаттів із заходу з боку войовничих індоєвропейських племен, які в III—II тис. до н. е. хвилями котилися з Балканського півострова до Малої Азії. Так, у III тис. до н. е. до Анатолії прийшли лувійці, потім палайці. У XVII ст. до н. е. хаттів підкорили хети. Хетську державу зруйнувала у XIII ст. до н. е. нова хвиля індоєвропейців з Балкан — вірмен. За ними із заходу йшли фіргійці, які у I тис. до н. е. створили в центрі Анатолії свою державу [79, с. 124]. Індоєвропейська експансія із заходу зумовила переселення частини хаттів на схід у район Кавказу.

Батьківщиною хаттів був південь Малої Азії, або Анатолії. Південноанатолійський центр зародження відтворюючого господарства відіграв провідну роль у неолітизації Європи (мал. 40). У попередньому розділі згадувалося про дві хвилі ранньонеолітичних мігрантів, які в VII—VI тис. до н. е. прокотилися з Малої Азії на захід островами та узбережжям Середземного моря до Гібралтару, несучи протонеолітичну техніку обробки кременю, кераміку з імпресо орнаментом, домestikованих кіз та овець. Пізніше, в

Мал. 40. Розселення найдавніших землеробів і тваринників у Європі в VII—V тис. до н. е.

про дві хвилі ранньонеолітичних мігрантів, які в VII—VI тис. до н. е. прокотилися з Малої Азії на захід островами та узбережжям Середземного моря до Гібралтару, несучи протонеолітичну техніку обробки кременю, кераміку з імпресо орнаментом, домestikованих кіз та овець. Пізніше, в

IV—II тис. до н. е., нащадки цих найдавніших переселенців з Південної Анатолії стали будівничими мегалітичних споруд Західного Середземномор'я та Атлантичного узбережжя Західної Європи. Серед мегалітів найпоширеніші дольмени, які відомі не лише у Західній Європі, а й на Північно-Західному Кавказі [119, с. 261—264, 292—294, 325].

До VI тис. до н. е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'я Євфрату та Закавказзя становили єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Мовна спорідненість сучасних басків та їхніх античних пращурів іберів Піренейського та етрусків Апеннінського півостровів з північнокавказькими нащадками хаттів та хуритів (абхазами, адигейцями, чеченцями, інгушами та ін.) є результатом походження усіх цих народів від спільних анатолійсько-кавказьких пращурів VIII—VII тис. до н. е. [72, с. 216] (див. мал. 30, 31).

Отже, внаслідок міграції з Південної Анатолії до Середземномор'я найдавніших землеробів і тваринників у Південній Європі склався споріднений із стародавньою анатолійсько-кавказькою спільнотою етномовний пласт. Ця людність була творцем мегалітичної культури Європи IV—II тис. до н. е. і зійшла з історичної арени внаслідок експансії кельтів (ібери Піренейського півострова) та латинян (етруски Апеннін) у I тис. до н. е. Однак нащадки іберів — баски збереглися у передгір'ях Піренеїв до наших часів.

Провідний фахівець із стародавньої історії Передньої Азії І. М. Д'яконов [57, с. 16] вважав археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібне до гірськопериферійних суспільств стародавнього Близького Сходу. Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі [190; 219; 154; 204; 127]. Про південноанатолійські генетичні корені Балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин [204], типологія найдавнішої балканської кераміки [190], деякі дані гідронімії.

Отже, генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і трипільської культури з південноанатолійським центром неолітизації дає підстави для припущення, що вищезгадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етномовному відношенні були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками пояснюється наявність у Балкано-Дунайському регіоні архаїчної малоазійської гідронімії, яку виявили Т. Гамкрелідзе та В. Іванов [32, с. 862—863]. Про це свідчать також сліди лінгвістичних контактів прайндоевропейців з прахаттами, які, на думку цих авторів, мали місце не пізніше IV тис. до н. е. Індоевропейці під впливом балканського неоліту отримали деякі сільськогосподарські хаттохуритські терміни [177, с. 152—154] разом з навичками землеробства і тваринництва.

Однак, як показав В. Ілліч-Світич [77, с. 3—12], у прайндоевропейській мові є значний пласт сільськогосподарської лексики й інших близькосхід-

них народів — прасемітів, шумерів, еламців. Ця близькосхідна термінологія перейшла до індоєвропейської прамови також із балкано-дунайського неоліту. Тому останній не був монолітно хаттським в етновному розумінні. Напевно, було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Останній, мабуть, був започаткований і розвивався під впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але, вірогідно, мали місце прахуритські, афразійські, шумерські, еламські впливи. Це певною мірою стосується й трипільської культури Правобережної України як крайнього північно-східного прояву балканської енеолітичної протоцивілізації. Під впливом останньої формувалися найдавніші праїндоєвропейці лісостепів Східної України (див. мал. 40).

Останнім часом дедалі більшого визнання у наукових колах отримують погляди О. Шрадера (1883) та Г. Чайлда (1926, 1950), які вважали, що перший імпульс до європеїзації Євразії пішов від найдавніших скотарів північнопричорноморських степів та лісостепів. Пізніше цю гіпотезу фундаментально обґрунтували та розвинули Т. Сулемірський [237], В. Даниленко [47], М. Гімбутас [219, 220], Д. Мелларі [230].

За цією версією, яка, на нашу думку, найбільш переконлива й аргументована, найдавніші індоєвропейці виникли на півдні України внаслідок складних історичних процесів, що привели до відокремлення скотарства в окрему галузь первісної економіки. У загальних рисах вони розглядалися у попередньому розділі. Там же показано, як внаслідок аграрної колонізації балканських землеробів були вичерпані резерви мотичного землеробства в Європі. Подальше поширення відтворюючої економіки у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства. Цьому сприяла прогресуюча аридизація клімату, що вела до кризи землеробської економіки Балкан.

Виокремлення скотарства із змішаної землеробсько-скотарської економіки у самостійну галузь сталося на півдні України на кордоні зайнятих мотичними землеробами родючих чорноземів Правобережжя Дніпра та євпропейських степів, що з цього часу стали домішкою рухливих і воєвничих скотарських народів. Отже, у IV тис. до н. е. територія України стала порубіжжям між осілими, миролюбними землеробами Європи та агресивними номадами євразійського степу. Це визначило її історичну долю на майбутні 5 тис. років — до XVIII ст.

Саме на півдні України землеробська протоцивілізація Балкан через свій північно-східний форпост — трипільську культуру — безпосередньо впливала на предків майбутніх скотарів — мисливців та рибалок лісостепових басейнів Дніпра та Дінця. Останні отримали від балканських нащадків найдавніших землеробів та скотарів Близького Сходу не лише навички відтворюючого господарства, а й близькосхідну сільськогосподарську термінологію, що простежена лінгвістами у мові праїндоєвропейців. Їх локалізація у степах та лісостепах між Дністром та Нижнім Доном добре узгоджується з трьома головними напрямками праїндоєвропейських лінгвістичних кон-

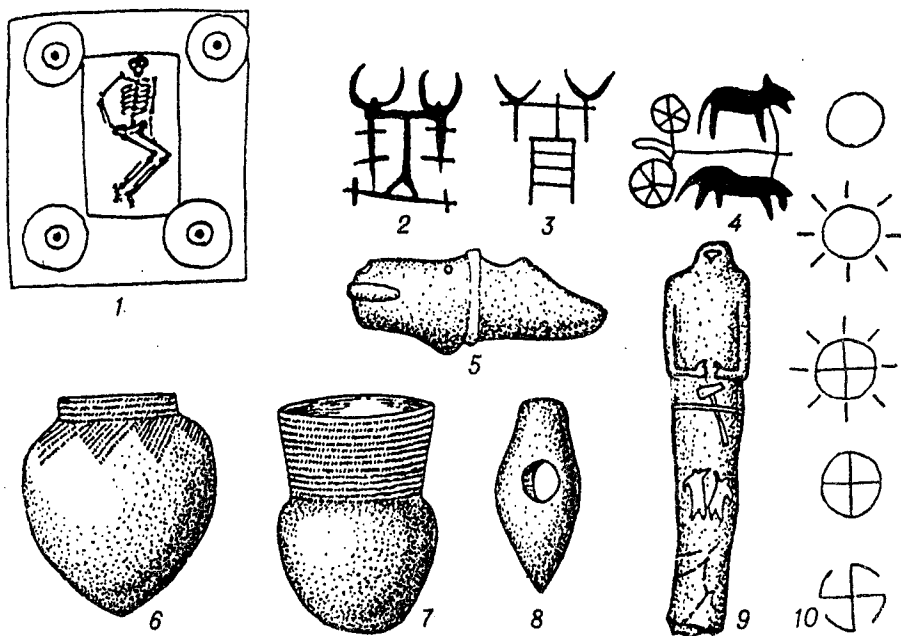
тактів. На заході вони безпосередньо межували з носіями близькосхідної лексики, на північному сході — угро-фінської, а на південному сході — картвельської (див. мал. 35, 38).

М. Гімбутас розміщує прабатьківщину скотарства та його інодоєвропейських носіїв у Середньому Поволжі, з чим важко погодитись, адже скотарство народилося від землеробства в процесі виокремлення в самостійну галузь первісної економіки, тобто це могло статися тільки в умовах безпосередніх і тісних контактів з великими землеробськими спільнотами, такими як Балканський ранньоземлеробський центр близькосхідної цивілізації. Нічого подібного в Поволжі немає. Найближчий центр землеробства знаходився за 800 км на південь від Середнього Поволжя, за великим Кавказьким хребтом у басейнах Кури та Араксу. Якби перші скотарі запозичили відтворююче господарство разом із сільськогосподарською термінологією звідси, то остання була б картвельською. Однак значна кількість загальноіндоєвропейських скотарсько-землеробських термінів не кавказького, а близькосхідного походження, тобто вони були запозичені праіндоєвропейцями у безпосередніх нащадків близькосхідних землеробів — неолітичного населення Балкан, зокрема трипільців.

Отримані від трипільців скотарські навички прижилися і швидко розвинулися у сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та овець пересувалися у пошуках пасовиськ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя. Це стимулювало швидке поширення колісного транспорту, а також приручення у IV тис. до н. е. коня. Постійні переходи у пошуках пасовиськ призводили до військових сутичок із сусідами та мілітаризації суспільства. У скотарів на відміну від землеробів не жінка, а чоловік є головною фігурою в сім'ї та роді, оскільки все життєзабезпечення лежить на пастухах та воїнах. Можливість накопичення худоби в одних руках створила умови для майнового розшарування суспільства. З'являється військова еліта. Мілітаризація зумовила будівництво найдавніших фортець, поширення культів верховного бога-воїна та пастуха, бойової колісничі, зброї, коня, сонця-колеса, вогню.

Ці ранні напівкочові скотарі залишили мало поселень, але величезну кількість могил. Археологи пізнають їх за так званим поховальним степовим комплексом (мал. 41). Найважливішими елементами такого комплексу є курганный насип, покладення небіжчика на спині з підгнутими ногами, посипання його червоною вохрою. В могили нерідко клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави, грубі глиняні горщики, орнаментовані наколами та відбитками шнура, кам'яні антропоморфні стели). Нерідко в кутках могильної ями знаходять колеса, які символізували поховальний віз.

Найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські племена конярів, що проживали у IV тис. до н. е. між Дніпром та Доном [186]. Від них походить явна археологічна культура, носії якої просунулися з Північного Причорномор'я по степовій зоні на захід у Подунав'я, на південь у Передкавказзя та на схід у Поволжя, північний Казахстан і навіть далі до Алтаю (див. мал. 38).

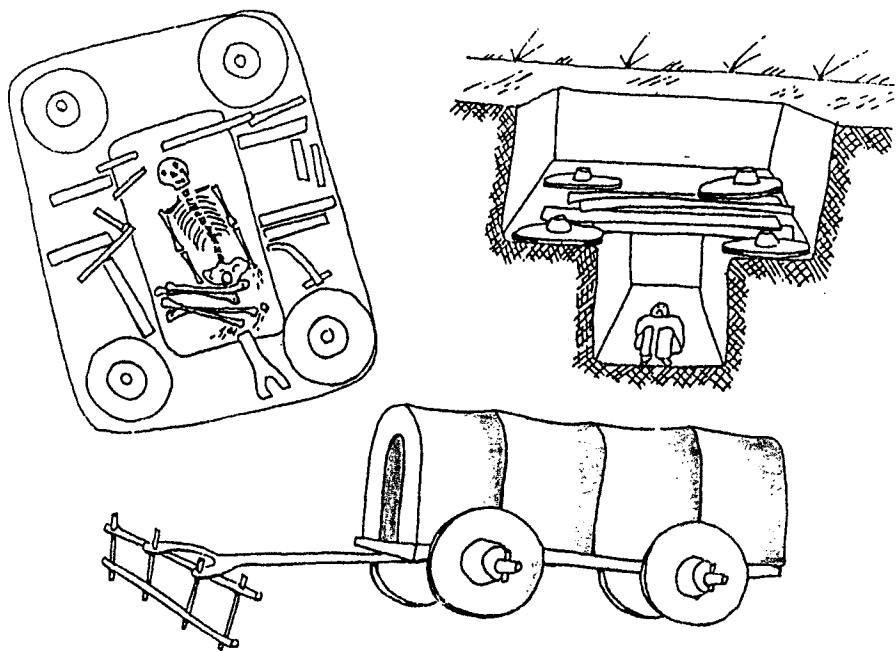
Мал. 41. Культура індоєвропейців IV—III тис. до н. е.:

1 — підкурганне поховання ямної культури з дерев'яними колесами; 2—4 — зображення возів та колісниць; 5 — навершя конеголового скипетру; 6—7 — посуд культур ямної та шнурової кераміки; 8 — кам'яний бойовий молот; 9 — надмогильна стела; 10 — солярні знаки — символи сонця-колеса

Небувале за розмахом розселення споріднених етносів на безкраїх степових обширах пояснюється їх рухливою скотарською економікою та наявністю колісного транспорту, тяглових тварин (кінь, бик), вершництва (мал. 42). Східна гілка ямників з часом трансформувалася в інші степові культури. Поступово поширюючись на південний схід, вони зайняли Середню Азію, під іменем аріїв вдерлися в середині II тис. до н. е. до Індії та Ірану (або Айріян, що означає "країна аріїв"). Тут їх священні гімни були записані у найдавніших у світі книгах Рігведі та Авесті, з вивчення яких 200 років тому почалося дослідження індоєвропейської проблеми [61].

Аридизація клімату та навала причорноморських скотарів наприкінці V—IV тис. до н. е. зумовили колапс землеробського неоліту Балкан. Він стояв на порозі цивілізації і характеризувався домінуванням землеробства, осілістю, немілітарним матрілінійним суспільством з високорозвиненою матеріальною та духовною культурою, що дістало відображення у досконалій та вишуканій кераміці та пластиці. Типовий приклад цієї високорозвиненої культури дають трипільські пам'ятки Правобережної України.

У IV тис. до н. е. на зміну миролюбним землеробам північних Балкан з Надчорномор'я приходять войовничі та рухливі племена скотарів з патри-

Мал. 42. Поховання степовика ямної культури III тис. до н. е. з возом

лінійним суспільством та відносно примітивною культурою [187]. У Подунав'ї археологи знаходять типові степові підкурғанні поховання зі скорченими і посипаними вохрою кістками. Антропологічні дослідження свідчать, що кочовики, які прийшли зі сходу, були високими на зріст, масивними північними європеоїдами. Антропологічно вони були споріднені з північно-надчорноморськими степовиками і в середньому на 10 см були вищі від місцевих південних європеоїдів Подунав'я [230, с. 240]. Осіле населення ховається за стінами фортець.

В результаті контактів місцевих розвинених землеробів з войовничими кочовиками у Подунав'ї виникла синкретична культура зі значною роллю скотарства в економіці й відносно примітивною культурою войовничих кочовиків (культури Баден, Усатове, Коцопені, Єзеро, Троя). З Подунав'я це населення просувалося у трьох основних напрямках: по Дунаю на захід рушили пращури кельтів, іллірійців, італіків, германців, балтів, слов'ян, на південь Балкан — предки греків, на південний схід в Малу Азію — палайці, лувійці, хети (див. мал. 38). Процесам розселення праїндоевропейців з Південної України з IV—II тис. до н. е. присвячений наступний розділ.

Однак обмеження індоєвропейської прабатьківщини лише лісостепами України не дає пояснення, чому основний масив індоєвропейської гідронімії лежить у Центральній Європі та між Віслою і Середнім Дніпром. Не в'яжуться з Південною Україною і такі реалії прабатьківщини, як наявність, крім

лісів та степів, гір і боліт, поширення осики, буку, тису, вересу, тетеруків та бобрів. Ці елементи природи властиві прохолоднішим і вологішим регіонам Європи.

Позбутися цих суперечностей дає змогу припущення, що Україна була східним крилом індоєвропейської батьківщини. Напевно, найдавніші індоєвропейці сформувалися в IV тис. до н. е. у лісостеповому Подніпров'ї на основі культурної спільноти, що, судячи з поширення гідронімії, охоплювала помірну зону Європи від Дніпра до Рейну. Про виникнення такої єдності у V тис. до н. е. внаслідок міграції північних європеоїдів із Західної Балтії через Німецьку, Польську, Поліську низини до Лівобережжя Дніпра свідчать дані археології (див. попередній розділ).

До цього північноєвропейського антропологічного типу належать найдавніші індоєвропейці IV—III тис. до н. е., що на сході виростають з дніпро-донецької культури (середньостогівці, ямники), а на заході — з культури Ертебеле (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки). Однак у останніх так само, як і у середньостогівців та ямників, простежується деяка грацілізація кістяка (потоншення кісток) порівняно зі своїми неолітичними прашурами. Це свідчить про формування найдавніших індоєвропейців з місцевої мисливсько-рибальської людності VI—V тис. до н. е. в умовах культурних впливів та деякого припливу більш граціального неіндоєвропейського населення із землеробських центрів Нижнього та Середнього Подунав'я.

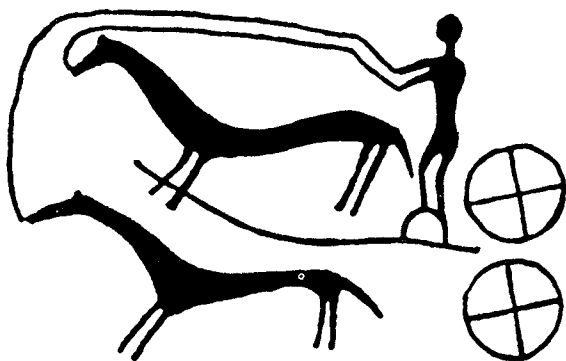
Археологічні дані про північноєвропеоїдний антропологічний тип ранніх індоєвропейців доповнюють письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, у Рігведі арійці характеризуються епітетом “Svitnya”, що означає “світлий, білошкірий”. Герої арійського епосу “Махабхарати”, як правило, мають очі кольору “синього лотосу”. За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся й сірі очі. В “Іліаді” Гомера усі ахейці золотоволосі (Ахілес, Менелай). Ахейські жінки і навіть богиня Гера світловолосі. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420—1411 рр. до н. е.) хетські колісничі (маріану) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. до перського двору з Індії приходили світловолосі нащадки аріїв [105, с. 33].

Отже, можна припустити, що прабатьківщиною індоєвропейців були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. У VI—V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеоїдами з Прибалтики. В V тис. до н. е. на генетичній основі їх формується група споріднених неолітичних культур, що перебували під сильним впливом землеробської протоцивілізації Балкан, генетично пов'язаної з Близьким Сходом. Наслідком контактів з такою цивілізацією стала трансформація праіндоєвропейців у ранньоскотарське рухливе мілітаризоване суспільство. Виокремлення скотарства у самостійну галузь спочатку відбулося на південно-східному крилі праіндоєвропейців, тобто в лісостепах та степах України. Тому перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії походить саме звідси.

Мал. 43. Кам'яні антропоморфні стели індоевропейських скотарів III тис. до н. е.
Степи Північного Надчорномор'я

Рухливі скотарі мігрують по степовій зоні як на схід до Азії, так і на захід на Балкани і в Центральну Європу (див. мал. 38). Разом з ними поширюється не лише праїндоевропейська мова, а й весь ранньоскотарський культурний комплекс: відгонний тип скотарського господарства м'ясо-молочного напрямку, колісний транспорт, тяглові тварини, вершництво, патрілінійний мілітаризований суспільний устрій, військова еліта, відповідні культи, степовий поховальний обряд, антропоморфні стели тощо (мал. 43, 44).

Мал. 44. Зображення бойової індоевропейської колісниці на могильній плиті II тис. до н. е., Швеція

Однак цей процес не можна ототожнювати з прямим завоюванням північнонадчорноморськими скотарями степової зони Євразії і народів, що проживали там. З проникненням на територію сусідів агресивні номади змішувалися з місцевим населенням. Так, для середньодунайських курганів характерний степовий обряд поховань, однак знайдена у них кераміка істотно відрізняється від посуду з курганів півдня України. Відомо, що горщики ліпили жінки, тобто жіноча частина суспільства степовиків, що прийшли, дуже швидко поповнювалася місцевими представницями прекрасної статі. Це змінювало антропологічний тип, хоча мова та культура населення, що прийшло, залишалися панівними.

Ранньоскотарський культурний комплекс поширюється у Центральній Європі дещо пізніше, ніж у Північному Надчорномор'ї. Це дає підстави припускати можливість стимуляції процесу індоевропеїзації Центральної Європи і формування культур шнурової кераміки певним імпульсом, що надійшов через Подунав'я з Північного Надчорномор'я. Справа polegшувалася спорідненістю північнонадчорноморських номадів з праїндоевропейцями території Німеччини, оскільки генетичною основою обох значною мірою була єдина культурно-антропологічна постмаглемезька спільнота V тис. до н. е.

Особливо велику роль відіграли північнонадчорноморські номади IV—III тис. до н. е. у формуванні східної гілки індоєвропейців — індоіранців. Дещо менше вони вплинули на генезу південних індоєвропейців (греків, іллірійців, албанців, хетів, вірмен), ще меншою мірою вони взяли участь у формуванні північних індоєвропейців (кельтів, германців, балтів, слов'ян).

За К. Ренфрю [234, с. 148—150], в результаті розселення мотичних землеробів з Балкан на зайнятих ними теренах автохтонне мисливське населення зникало практично безслідно. Це пояснюється вищим рівнем розвитку прибульців порівняно з аборигенами Європи, щільність яких була в 100 разів нижча. Тому регіони поширення близькосхідного за етнокультурними характеристиками балкано-дунайського неоліту слід виключити з територій зародження індоєвропейців. Останні мають глибоке європейське коріння, яке сягає мезоліту середньоєвропейських низин. За М. Д. Андрєєвим [7], цьому періоду формування праіндоєвропейців відповідає бореальна стадія розвитку праіндоєвропейської мови. На середньоєвропейських низинах історичний розвиток аборигенів Європи ніколи не переривався вторгненням неолітичних мігрантів з Балкан та Подунав'я.

Стосунки між неолітичною протоцивілізацією Балкан та аборигенами-мисливцями середньоєвропейських низин дещо нагадували відносини між розвиненою греко-римською цивілізацією та її варварською периферією. Аборигени розвивалися під потужним впливом цивілізації. Пізніше варвари захопили її терени, змішалися з її прямими нащадками, створюючи синкретичні культури та етноси.

Інакше кажучи, індоєвропейізація Карпатського басейну, Подунав'я, Балканського півострова в IV—II тис. до н. е. дещо нагадувала своєрідну реконкісту: витіснення автохтонами Європи балканських колоністів, які були нащадками близькосхідної неолітичної протоцивілізації. Згодом вони відіграли роль етнокультурного субстрату, на якому формувалися за участю індоєвропейських прибульців з півночі прашури греків, фракійців, іллірійців та інших народів Південної Європи.

Отже, праіндоєвропейці сформувалися на основі корінної північноєвропейської мисливсько-рибальської людності в умовах тісних культурно-генетичних контактів з північно-західною периферією близькосхідної цивілізації — неолітом Балкан. Колапс землеробської економіки стимулював небувале за розмахом поширення відгонних форм скотарства разом з індоєвропейською культурою їх перших носіїв.

Проблема індоєвропейської батьківщини далека від остаточного вирішення. Зазначене вище є, на нашу думку, найбільш аргументованою, але не єдиною сучасною науковою версією походження індоєвропейської сім'ї народів. Окремі позиції запропонованої концепції уточнюватимуться та змінюватимуться при надходженні нових фактів та залученні даних нових наукових дисциплін та методик.

Розділ 8

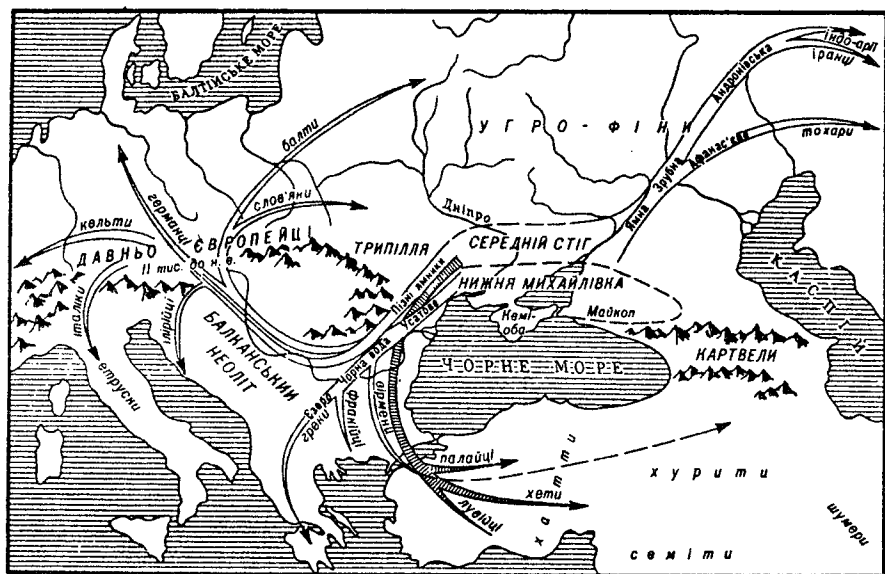
НАЩАДКИ СКОТАРІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я, НА БАЛКАНАХ, У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ІНДІЇ

Називаючи людність середньостогівської культури V—IV тис. до н. е. найдавнішими індоєвропейцями, ми дещо спрощували справжню історичну картину. Поряд із середньостогівцями на півдні України 6 тис. років тому існували інші групи індоєвропейських скотарів. Найбільша з них — так звана азово-чорноморська лінія розвитку мідного віку України, за В. М. Даниленком (48, с. 87). Маються на увазі нижньоміхайлівська, кеміобинська, майкопська культури, що між 4000 та 2000 р. до н. е. розвивалися у степах Північного Надчорномор'я, Приазов'я, Криму, Кубані, Передкавказзя. На їхнє формування, крім Трипілля, вплинули культури Кавказу. Якщо середньостогівці лісостепу розводили велику рогату худобу та коней, то згадані вище степові скотарі випасали насамперед овець. Їх матеріальна культура відрізнялася від середньостогівської плоскодонним, округлотілим посудом з темною прилощеною поверхнею та домішкою товченої мушлі в глині, похованнями у кам'яних скринях, антропоморфними кам'яними стелами, слідами культу вогню тощо (мал. 45).

Археологічні матеріали підтверджують висновок лінгвістів, що в давнину була група споріднених індоєвропейських діалектів, а не єдина правова.

З двома археологічними зонами праіндоєвропейців IV тис. до н. е. перегаються дві групи індоєвропейських діалектів, виділених лінгвістами [32, с. 263, 895]. Палеолінгвістичний аналіз встановив основні етапи розпаду на окремі діалекти індоєвропейської правови. Остання в IV тис. до н. е. складалася з двох згаданих вище діалектних масивів: північного анатолійсько-тохаро-кельтсько-італійського та південного арійсько-греко-вірменно-германо-балто-слов'янського. Археологи простежили шляхи розселення найдавніших індоєвропейців з півдня України в епоху міді-бронзи. Останнім часом зроблено кілька спроб порівняти дані археології з реконструйованою мовознавцями схемою розпаду індоєвропейської мовної спільноти [67; 126].

Розселення найдавніших індоєвропейців з півдня України у V—III тис. до н. е. відбувалося трьома головними шляхами: південно-західним —

Мал. 45. Розселення індоєвропейців у IV—II тис. до н. е.

через Нижнє Подунав'я на Балкани та в Малу Азію, західним — долиною Дунаю до Центральної Європи та східним — лісостепами та степами Євразії до Монголії, Індії, Ірану. Простежені археологами хвилі індоєвропейської експансії з українського лісостепу узгоджуються із згаданими вище міркуваннями лінгвістів щодо послідовності розпаду індоєвропейської прамови.

Безкраї євразійські степи, починаючись на сході від Тихого океану, клином врізаються в Європейський материк. Український степ Північного Надчорномор'я — їх західний форпост. Однак вузька смуга степових ландшафтів тягнеться і далі в Європу басейном Нижнього та Середнього Дунаю. Цим степовим коридором хвилі кочовиків котилися на захід, починаючи з формування скотарства як окремої галузі первісної економіки, аж до пізнього середньовіччя включно. Оскільки першими носіями найдавнішої відгонної форми скотарства були індоєвропейські племена півдня України, саме їх міграція по Дунаю на захід принесла на Балкани не лише степову скотарську економіку, а й індоєвропейські культуру та мову.

Дані археології, антропології, лінгвістики, писемні джерела свідчать, що мінімум вісім хвиль індоєвропейських скотарів з Північного Надчорномор'я та Нижнього Подунав'я прокотилися Балканським півостровом та Анатолією в енеоліті та в епоху бронзи (кінець V—II тис. до н. е.). Пізніше зі сходу до Подунав'я просувалися не лише індоєвропейські (кімерійці, скіфи, сармати, готи), а й тюркські (гуни, авари, болгари, печеніги, торки, половці, татари) номади. Остання хвиля монгольських скотарів зі Сходу — калмики — дійшли у XVIII ст. лише до північно-західного Прикаспію.

Перші міграції надчорноморських скотарів на Дунай та на північ Балканського півострова сталися в часи виокремлення скотарства у самостійну галузь первісної економіки в енеоліті. Найдавніші скотарські племена принесли сюди так званий степовий, або праіндоевропейський, культурно-господарський комплекс, в основі якого — відгонний тип скотарства.

Духовна культура визначалася наявністю верховного бога — пастуха та воїна, культом війни, зброї, колісниці, коня, сонця-коlesa (свастики), вогню. Археологи розрізняють ці народи за так званим степовим поховальним обрядом, описаним вище (див. мал. 41).

Найпершими індоевропейськими скотарями, які наприкінці V тис. до н. е. просунулися у Нижнє Подунав'я зі сходу, були середньостогівська та новоданилівська людності з лісостепоного Подніпров'я [187, с. 11—16]. Болгарські вчені висловлюють припущення, що найдавніших скотарів приваблювала дорогоцінна балканська мідь, яку вони вимінювали на знаряддя праці з високоякісного донецького кременю. Балкани у цей час займали нащадки вихідців з Близького Сходу, які створили тут високорозвинену землеробську протоцивілізацію. Просування в їх середовище перших племен індоевропейських скотарів найкраще фіксується поширенням у Нижньому Подунав'ї характерної для Північного Надчорномор'я грубої сірої кераміки з домішками товчених панцирів черепашок, а пізніше шнурового орнаменту на глиняному посуді. Вони ж принесли сюди курганний поховальний обряд, бойові булави, конеголові кам'яні навершя скіпетрів. Ця найдавніша у Подунав'ї індоевропейська людність, на думку Ю. В. Павленка [126, с. 72], була прашуrom анатолійців (палайців, лувійців, хеттів), яких пізніше витіснили з Балкан на схід до Малої Азії (Анатолії) наступні хвилі надчорноморських індоевропейців.

Після 4000 р. до н. е. зі степового Надчорномор'я на Нижній Дунай рушили скотарі, які залишили на півдні України поселення нижньомихайлівського типу. Вони принесли із собою своєрідну кераміку з темною, прилощеною поверхнею, домішками товченої мушлі в глині та шнуровим орнаментом.

У другій половині IV тис. до н. е. з Північно-Західного Надчорномор'я до нижньодунайських степів просунулися племена усатівської культури. В цей час курганні поховання в Подунав'ї стають масовими, поширюються кам'яні стели надчорноморських типів (див. мал. 43). Розселення войовничих скотарів зумовило будівництво перших фортець, де під час нападів ховалися осілі землероби та ремісники (Єзеро в Болгарії, Троя на азійському узбережжі Дарданел).

Друга нижньомихайлівська і третя усатівська хвилі степовиків у Подунав'ї зародилися в середовищі південної, азово-чорноморської груп індоевропейських скотарів півдня України. Внаслідок змішування прибульців з місцевими землеробами виникли синкретичні культури Чорнавода, Фолтешти, Єзеро тощо, людність яких, очевидно, була прашуrom фракійців, греків та вірмен.

Наприкінці IV тис. до н. е. починається масова інвазія племен ямної культури з Північно-Західного Надчорномор'я на Нижній та Середній Ду-

най [187, с. 6—17]. Лише на річці Тисі в Угорщині нині налічують близько 3000 курганів з пізньоямним степовим поховальним обрядом. У них були поховані високі люди з масивними кістками і досить широкими обличчями (північний європеоїдний антропологічний тип). Місцеві мешканці були далекими нащадками вихідців з Близького Сходу, мали зріст на 10 см менший, ніж степовики зі сходу і тендітнішу будову тіла (південні європеоїди східносередземноморського антропологічного типу) [230, с. 240].

Ця масова навала скотарів пізньоямної культури з Північного Надчорномор'я збіглася з аридизацією клімату і призвела до остаточного колапсу балканського неоліту. Носії традицій пізнього етапу ямної культури Надчорномор'я поширюються далеко за межі Подунав'я. Кургани зі степовим поховальним обрядом з'являються не лише на Нижньому, а й на Середньому Дунаї, на території сучасних Болгарії, Югославії. За участю ямників на Середньому Дунаї виникає баденська культура з виразними степовими рисами. У Подунав'ї починається доба бронзи.

Під тиском нових степовиків зі сходу нащадки другої і третьої хвиль індоєвропейців (прашури фракійців, греків, вірмен) просуваються далі на південь Балканського півострова, зайнятого нащадками близькосхідного за походженням балканського неоліту. Людність першої хвилі скотарів з Надчорномор'я (праанатолійці) була витіснена на південь до Греції (пеласги*) та на схід до Малої Азії. Так, на початку III тис. до н. е. в Анатолії з'явилися перші індоєвропейці — палайці, лувійці, хеті (див. мал. 45). Невдовзі вони заснували легендарну Трою, яка контролювала торговельні та міграційні шляхи між Балканами і Малою Азією.

Періодичне спалення Трої новими хвилями войовничих індоєвропейців з Балкан дало підстави археологам вважати, що в епоху бронзи в III—II тис. до н. е. було як мінімум чотири таких навали на Малу Азію [119, с. 29, 30], які зумовили розселення тут лувійців, палайців, хетів, вірмен, іонійців, дорійців, фрігійців.

Уперше індоєвропейці з'являються у Трої близько 3000 р. до н. е. Перший та другий шари міста, за М. Я. Мерпертом, уже індоєвропейські. Про це свідчать темна кераміка з накольчастим або прокресленим орнаментом, характерні шліфовані бойові молоти та булави з каменю, будівлі так званого мегаронного типу, імпорту олова з Чехії з метою виплавки бронзи [119, с. 29].

Спалення Трої II близько 2300 р. до н. е. свідчить про нову хвилю мігрантів з Подунав'я — лувійців. Приблизно у цей самий час перша індоєвропейська догрецька людність приходить з півночі Балкан до Греції (пеласги).

Прихід до Анатолії носіїв іонійського діалекту грецької мови стався близько 2000—1900 р. до н. е., що фіксується VI шаром Трої. Посуд тут дуже нагадує кераміку материкової Греції початку II тис. до н. е.

* *Пеласги* — найдавніші індоєвропейці півдня Балканського півострова. Згадуються в давньогрецьких міфах.

Троя VIIa, мабуть, була тим містом, яке зруйнували прашури греків у Троянській війні близько 1200 р. до н. е. В єгипетських та близькосхідних письмових джерелах ця хвиля індоєвропейців з півночі зветься “навалою народів моря”. Вона дуже виразно простежується на археологічному матеріалі.

Якщо у Подунав’ї перші індоєвропейські скотарі, за даними археології, з’являються наприкінці V—IV тис. до н. е., у Трої — на початку III тис. до н. е., то південніше, у материковій Греції — у першій половині III тис. до н. е. До цього часу на Балканах проживали далекі нащадки близькосхідної землеробської протоцивілізації. Як згадувалось вище, у VI—IV тис. до н. е. ця людність займала не лише весь Балканський півострів, а й лісостепову смугу України до Дніпра (Трипільля). Однак під тиском найдавніших скотарів — праіндоєвропейців з півдня України — нащадки близькосхідного неоліту поступово відступили на південь Балкан, у Пелопонес. Близько 2000 р. до н. е. вони започатковують блискучу мінойську цивілізацію на о. Крит (мал. 46). З приходом індоєвропейців на Балканах починається епоха бронзи. Відбувся різкий перелом у культурі. З’явилася бронза, ліпна, чорна, лощена кераміка, яка дещо нагадує посуд нижніх шарів Трої. Перші індоєвропейці просунулися в Грецію внаслідок навали пізніх ямників на Дунай після 3000 р. до н. е.

Мал. 46. Глиняний посуд мінойської (1) та трипільської (2) культури

Більш упевнено можна говорити про прихід з півночі носіїв найдавнішого грецького діалекту — іонійського, що стався близько 2000 р. до н. е. Найяскравішим елементом матеріальної культури найдавніших індоєвропейців у Греції були будівлі мегаронного типу, поховання у кам’яних ящиках з кам’яними стелами над ними. З’явилася так звана кераміка мінійського типу — сірий гончарний посуд, що нагадує кераміку з VI шару Трої.

Наступний період в історії Греції називається мікенським. Почався він близько 1500 р. до н. е. завоюванням греками-ахейцями останнього оплоту неіндоевропейського населення Балкан — мінойського царства на о. Крит. Серед дослідників поширена думка, що мінойська цивілізація була зруйнована в результаті вибуху вулкана на о. Санторін (Кікладські острови). Не виключено, що ця катастрофа стала основою легенди про загибель Атлантиди. Лише після цього близько 1450 р. до н. е. вдалося завоювати о. Крит. З цього часу досягнення мінойської цивілізації поширилися на всю Грецію. Шедевр мінойської кераміки, з'явилася найдавніша грецька писемність — мікенське лінійне письмо Б.

Грецький етнос формувався у другій половині II тис. до н. е. у мікенські часи в процесі змішування індоевропейської людності, що прийшла з півночі, з місцевими нащадками найдавніших близькосхідних землеробів. Археологи виявили у шахтних гробницях Мікен XVI ст. до н. е. рештки високих, масивних північних європеоїдів, які зовнішньо відрізнялися від місцевої людності грацильного східносередземноморського антропологічного типу [19, с. 243, 244]. Культурні та мовні традиції останніх значною мірою були успадковані прасурами греків у ахейський час.

Розквіт стародавньої Греції, яка була фундаментом усієї європейської цивілізації, пояснюється тим, що ще у мікенські часи грецька культура ввібрала від мінойського Криту досягнення передової цивілізації Східного Середземномор'я. Високий розвиток останньої пояснюється її глибокими історичними коренями. Зародилася вона близько 10 тис. років тому на Близькому Сході внаслідок винайдення відтворюючих форм економіки — землеробства і тваринництва.

Кінець ахейському пануванню в Греції поклала навала дорійців з півночі близько 1200 р. до н. е. Відтоді тут почалася ранньозалізна доба. Відповідно до хвиль індоевропейців з півночі бронзова доба Греції поділяється на три головні періоди: ранньоелладський, або догрецький, — 2600—2000 рр. до н. е.; середньоелладський, або іонійський, — 2000—1500 рр. до н. е.; пізньюелладський, або ахейський, — 1500—1100 рр. до н. е.

Дослідники не мають єдиної думки щодо причин завоювання дорійцями мікенської Греції, однак визнають участь у цих процесах індоевропейських племен з Подунав'я. А. Бартонек [19, с. 261] пояснює прихід дорійців на південь Балкан колапсом мікенської цивілізації. Основою її економіки була морська торгівля, яка нерідко межувала з піратством. У XIV—XIII ст. морські походи ахейців за здобиччю набули масового характеру. Результатом саме такого грабіжницького походу було зруйнування Трої близько 1200 р. до н. е., описане Гомером у VIII ст. до н. е.

У цей час численні військові конфлікти сталися і всередині мікенського світу між окремими ахейськими центрами, тому ахейські міста XIV—XIII ст. оточені потужними фортечними мурами. Усі ці потрясіння зумовили колапс високорозвиненої мікенської цивілізації. Як наслідок племена дорійців, що проживали на північно-західній периферії мікенського світу, близько 1200 р. до н. е. заселили Центральну та Південну Грецію. На південь дорійців посунула нова хвиля індоевропейців з Подунав'я.

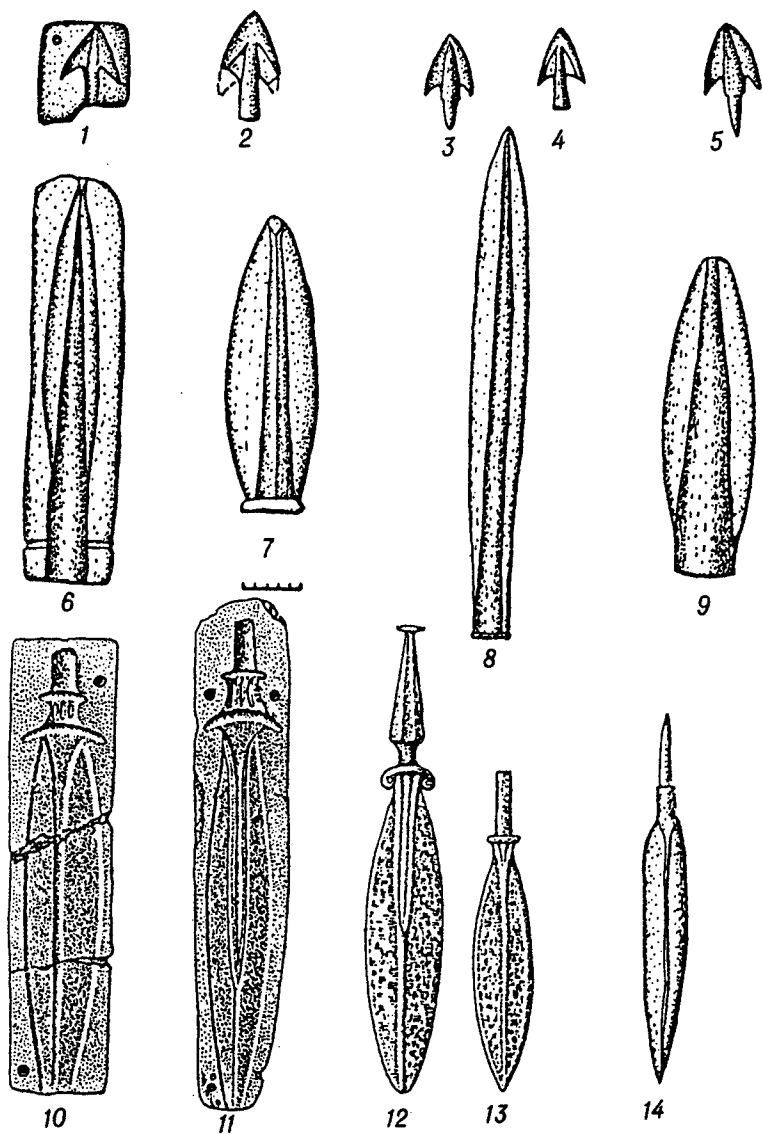
Археологам вдалося відшукати докази міграції первісної людності Центральної Європи на південний схід, яка і підштовхнула племена дорійців рушити на південь. Останнім часом археологічно простежені також шляхи міграції індоєвропейських племен Нижнього Подунав'я та Північно-Західного Надчорномор'я на південь. Частина дослідників вважає вищезгадану “навалу народів моря” масовою міграцією войовничих індоєвропейських племен на південь у Грецію, Малу Азію, Палестину, на острови Середземного моря. Дорійці, що зайняли майже всю Грецію, були лише одним з багатьох учасників широкого міграційного потоку індоєвропейців у Середземномор'я.

У цей самий час до Малої Азії з Балкан просунулися правірмени, які, на думку І. М. Д'яконова, зруйнували гомерівську Трою та Хетське царство [81, ч. 2, с. 194, 195]. Інші племена прокотилися східним узбережжям Середземного моря, захопивши Кіпр та Палестину (біблійні філістимляни). З великими труднощами фараону Рамзесу III вдалося зупинити навалу на кордоні Єгипту. Рештка “народів моря з півночі” розселилася по середземноморських островах до Сицилії та Корсики включно.

Результатом цієї навали були загибель Мікенської та Хетської цивілізацій і певний регрес суспільства. На зміну розвиненим, так званим палацовим цивілізаціям, що увібрали надбання стародавньої культури Близького Сходу, до Греції та Малої Азії повернулися елементи первісного, патріархально-общинного ладу з досить примітивною, варварською культурою. Почалися “темні віки” грецької історії, які завершилися у VIII ст. до н. е. новим сплеском цивілізації у Греції.

Переконали археологічні докази участі населення Північно-Західного Надчорномор'я у “навалі народів моря” на Грецію, Крит, Малу Азію, Сирію зібрав В. І. Ключко [88, с. 10—17]. Мається на увазі населення сабатинівської культури, яке в XIV—XII ст. до н. е. проживало у степах між Нижнім Дніпром та Дунаєм. Властиві пам'яткам Надчорномор'я наконечники списів дрімалівського типу, kindжали красномаяцького типу, дволопасні наконечники стріл, рештки круглих дерев'яних щитів, наконечники списів характерної форми знайдено в археологічних шарах, пов'язаних з індоєвропейською навалою у Малій Азії (Троя), Сирії (Угарит), на Криті, Родосі, Кіпрі, в материковій Греції (мал. 47). З аналогічними круглими щитами, списками і короткими мечами зображені воїни “народів моря” на рельєфах з Луксору (Єгипет) (мал. 48). Ця зброя не має аналогій серед зброї Близького Сходу, але дуже типова для Північного Надчорномор'я кінця II тис. до н. е. Тут знайдено не лише готові вироби, а й значна кількість ливарних форм для їх виготовлення. Короткі дволезові мечі красномаяцького типу мають дуже давню історію у Північному Надчорномор'ї. Їх прототиби знайдено в похованнях надчорноморських скотарів першої половини II тис. до н. е.

У результаті грандіозної міграції “народів моря” зброя північно-надчорноморських типів опинилася на острові Сардинія. Тут знайдено бронзові статуетки воїнів з круглими щитами та короткими дволезовими мечами, аналогічні відкритим у похованні біля с. Борисівки на Одещині [88, с. 16] (мал. 49).

Мал. 47. Бронзова зброя "народів моря" та форми для їх виготовлення з Північного Надчорномор'я (1, 2, 6, 7, 10—13) та Середземномор'я (3—5, 8, 9, 14), за В. І. Клочко

Мал. 48. Давньоєгипетські рельєфи із зображенням воїнів “народів моря”, озброєних мечами краснояцького типу, списами та круглими щитами з Луксеру (1) та з Міднет Хабу (2)

Отже, маємо всі підстави твердити, що у дорійській навалі на Грецію, Малу Азію та інші регіони Середземномор'я взяли участь племена сабати-нівської культури Північного Надчорномор'я.

Міграція індоєвропейських номадів з українських степів та лісостепів на захід тривала і в ранньозалізну добу. Це засвідчують археологічні дані щодо просування у Подунав'я та Центральну Європу в I тис. до н. е. кімерійців, скіфів, а у перших століттях нашої ери — сарматів та готів.

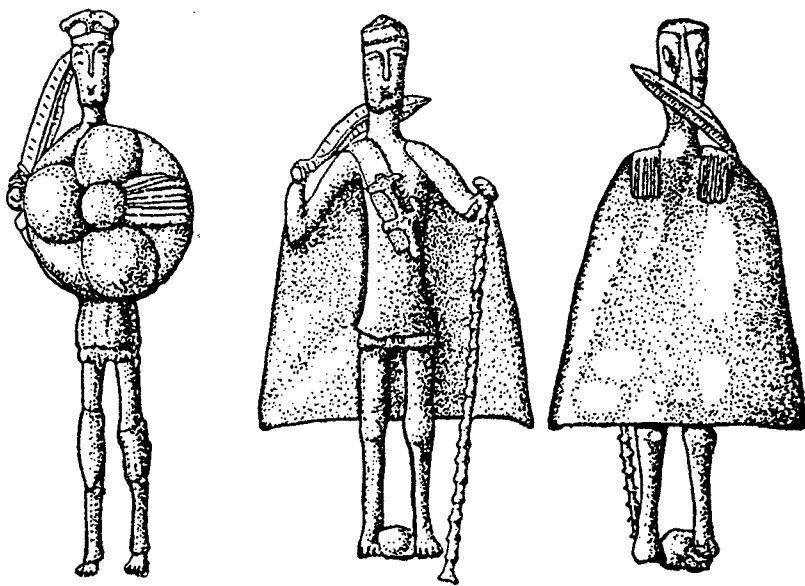
Західний шлях розселення індоєвропейців проходив з Північного Надчорномор'я долиною Дунаю на захід до Центральної Європи. Саме так у IV—III тис. до н. е. в Європу зі сходу потрапили далекі прашури кельтів, італіків (пралатинян), германців, балтів, слов'ян. Однак цей шлях порівняно з вищеописаними південно-західними археологічними методами простежується гірше. На його верхньодунайському відтинку поки що невідомі достовірні пам'ятки індоєвропейських степовиків зі сходу. І це незважаючи на те, що на Середньому Дунаї у басейні Тиси відомо близько 3000 могил зі степовим поховальним обрядом, аналогічним пізньоямному Північного Надчорномор'я.

Однак за 400 км на захід від Тиси в Південній Німеччині, у так званій баальберзькій культурі, яка брала участь у формуванні індоєвропейської куль-

тури шнурової кераміки, знову з'являються певні степові риси [230, с. 249], тобто ймовірно, що нащадки північнонадчорноморських номадів, просуваючись на захід долиною Дунаю, досягли його верхів'їв і вплинули на формування культур з керамікою зі шнуровим орнаментом (шнуровиків), далекими нащадками яких були кельти, італіки, германці, балти, слов'яни, тим більше, що скручений мотузок чи шнур як необхідний атрибут скотарства та посуд з його відбитками з'явилися у середньостогівських племен півдня України на 500 років раніше, ніж у шнуровиків та їхніх попередників Німеччини.

Переважає більшість сучасних учених вважають найдавнішими індоєвропейськими культурами Центральної та Західної Європи не шнуровиків (3000—1800 р. до н. е.), а їхніх генетичних попередників: культуру лійчастого посуду (4000—2800 р. до н. е.) та кулястих амфор (3500—2500 р. до н. е.). Ці генетично споріднені спільноти розвивалися між 4000 та 1800 р. до н. е., послідовно змінюючи одна одну на теренах між Рейном і Середнім Дніпром.

Маємо деякі археологічні дані про вплив південноукраїнських номадів на ранні індоєвропейські культури Центральної Європи задовго до початку формування шнурових культур наприкінці III тис. до н. е. Можливо, цей вплив почався ще наприкінці V тис. до н. е., коли в Подунав'я зі сходу просунулася людність середньостогівської культури (перша хвиля індоєвропейізації Балкан), а у Центральній Європі формувалася культура лійчастого посуду. Давно помічені виразні паралелі між нижньомихайлівськими

Мал. 49. Бронзові статуетки з о. Сардинія. Воїни "народів моря" зі щитами та мечами, аналогічними знайденим поблизу с. Борисівки на Одещині

племенами Надчорномор'я та культурою кулястих амфор Середньої Європи. Маються на увазі плоскодонний, округлотілий посуд з домішкою товченої мушлі в глині й темною приложеною поверхнею, поховання у кам'яних скринях, сліди культури вогню тощо.

Оскільки нижньомихайлівські пам'ятки на кілька століть старші від найдавніших решток культури кулястих амфор, тому вона формувалася в умовах впливу азово-чорноморської зони індоєвропейських степовиків, а не навпаки. Цей вплив, вірогідно, здійснювався шляхом міграції нижньомихайлівців, кеміобинців, усатівців з Північного Надчорномор'я долиною Дунаю далеко на захід, тобто згадані вище друга і третя хвилі індоєвропейців у Нижньому Подунав'ї між 4000 та 3500 р. до н. е. докотилися до Центральної Європи і вплинули на формування культури кулястих амфор. Ця культура була головним генетичним підґрунтям індоєвропейської культури шнурової кераміки, яка зароджувалася наприкінці IV тис. до н. е. у Центральній Європі. Не виключено, що на формування шнуровиків також впливала нова навала індоєвропейських номадів з Надчорномор'я на Верхній Дунай. Мається на увазі вищезгадана міграція у Подунав'я пізніх ямників близько 3000 р. до н. е. (четверта хвиля індоєвропейців на Дунаї). Виразні елементи степового культурного комплексу (кінь, віз, шнуровий орнамент, степовий поховальний обряд тощо) дали підстави віднести шнуровиків до найдавніших індоєвропейців Західної Європи.

Незважаючи на складність проблеми, маємо достатньо даних припускати, що шнуровики Центральної Європи початку II тис. до н. е. були далекими пращурами кельтів, італіків, іллірійців, германців, балтів, слов'ян. Німецький лінгвіст Г. Крає, вивчаючи лексику цих народів та європейську гідронімію, дійшов висновку, що у II тис. до н. е. у Центральній Європі існувала етнолінгвістична спільнота, яка була спільним прашуrom вищезгаданих індоєвропейських етносів.

В. В. Седов [157, с. 18—36] ототожнює її з областю археологічних культур полів поховальних урн, яка в XIII—VIII ст. до н. е. існувала між Тисою та Рейном (див. мал. 45). Ця спільнота постала на більш давній культурі курганних поховань, поширеній на тих самих територіях у XV—XII ст. до н. е. Остання через так звану унетицьку культуру (XVIII—XV ст. до н. е.) була генетично пов'язана зі шнуровиками Центральної Європи.

Носії культури полів поховальних урн (давньоєвропейці, за Г. Крає) здійснили експансію у різних напрямках — на північ Піренейського півострова, на атлантичне узбережжя, в пониззя Лаби, Подунав'я, на Апенніни. Висловлено припущення, що це населення взяло участь у так званій навалі “народів моря” наприкінці II тис. до н. е. на Єгипту та Близький Схід [119, с. 65].

Культура полів поховальних урн поступово трансформувалася у Гальштат (VIII—V ст. до н. е.). Західний Гальштат, що займав території від Верхнього Дунаю до півночі Піренейського півострова включно, переважна більшість учених вважає пракельтами. Безпосередньо на його основі постає Латен (V—I ст. до н. е.), який був культурою історичних кельтів. Володіння залізною зброєю стимулювало експансію войовничих кельтсь-

ких племен в усіх напрямках. У V—III ст. до н. е. вони інтенсивно просуваються на Піренейський півострів, заселений вихідцями з Північної Африки іберами, рухаються через Альпи на північ Апеннінського півострова, на Британські острови, в Ірландію, Ютландію, на схід до Дунаю, Балкани і навіть до Малої Азії [119, с. 243].

Східний Гальштат, що у VIII—V ст. до н. е. був поширений на Середньому Дунаї та на заході Балканського півострова, є культурою, залишеною іншим індоєвропейським народом — іллірійцями [119, с. 202]. У III—I ст. до н. е. вони були романізовані римлянами. Нашадками іллірійців є сучасні албанці. На схід від іллірійців у Трансильванії, на Нижньому Дунаї жила інша індоєвропейська людність — фракійці. По Дністру вони межували зі скіфами.

Найдавнішою германською культурою вчені вважають ястрофську, яка у VI—IV ст. до н. е. існувала в Данії та Північній Німеччині. Постаła вона в процесі інфільтрації на північ вищезгаданих давньоєвропейців культури полів поховальних урн та гальштатських впливів. У результаті впливу давньоєвропейців на місцевих пращурів шнурової культури наприкінці I тис. до н. е. сформувався балтський етнос [119, с. 337, 366]. На думку В. В. Седова [157, с. 31], слов'яни теж генетично пов'язані з давньоєвропейцями через підкльошову культуру території Польщі. Її залишили нащадки лужицької культури Польщі, яка була північно-східним варіантом археологічної спільноти полів поховальних урн Центральної Європи.

Досить популярна серед дослідників ще одна версія генетичного зв'язку слов'ян з давньоєвропейцями, що залишили культуру полів поховальних урн. Вона вказує на генетичний зв'язок від останньої через тшинецько-комарівську, білогрудівську, чорноліську, підгірцівську культури Північно-Західної України до праслов'янської зарубинецької культури Подніпров'я.

Безкраї степи та лісостепи, що простяглися від Північного Надчорномор'я на схід до Тихого океану, створили сприятливі умови для міграції індоєвропейських скотарів у східному напрямку. Ще у IV тис. до н. е. середньостогівські племена лісостепоного Лівобережжя Дніпра просунулися на Дон та Волгу. Ямна культура, яка постола на їхньому ґрунті у III тис. до н. е., поширилася в Заволжі, Північному Казахстані й досягла Алтаю. В алтайських степах та в Мінусинській котловині сформувалася так звана афанасіївська культура. За антропологічним складом населення, матеріальною культурою це були індоєвропейські скотарі-ямники, але з деякою місцевою господарською та культурною специфікою. На думку українського археолога В. М. Даниленка [47, с. 234], тохари Східного Туркестану були нащадками афанасіївських племен III тис. до н. е. (див. мал. 45).

У II тис. до н. е. у лісостепах та степах Євразії від Дніпра до Алтаю постола зрубно-андронівська індоєвропейська спільнота. На думку переважної більшості дослідників, ці напівкочові скотарські племена були пращурами східної, іранської гілки індоєвропейців [12, т. 1, с. 473]. Поширюючи скотарський тип господарства, андронівська людність просунулася з Північного Казахстану на південь і заселила Середню Азію. Саме це населення було тими легендарними

аріями, які в середині II тис. до н. е. зайняли Іран, перейшли хребти Гіндукушу та гори Афганістану і вдерлися до долини Інду [99].

На той час Індію населяли негроїдні племена дравідів, які створили в сточищі Інду розвинену Харапську цивілізацію з великими містами, фортецями, зрошувальними каналами. Напівдикі кочові скотарі, що називали себе аріями (благородними), мали військову перевагу над миролюбними осілими рільниками. Бойові колісники та філософія війни робили їх непереможними. Харапську цивілізацію було зруйновано, а її носіїв перетворено на найпригнобленішу частину суспільства — касту шудр (недоторканих). Цікаво, що за ведійською традицією бог аріїв Індра виступає як руйнівник фортець (пірамадар) місцевого чорношкірого племені дасью.

Згодом священні гімни аріїв — веди — були записані їхньою мовою — санскритом у кількох книжках. Найдавніша з них Рігведа датується другою половиною II тис. до н. е. Ці релігійні тексти лягли в основу індійського письменства, філософії, релігії індуїзму [148]. На початку I тис. до н. е. записана Авеста — збірник гімнів арійців Ірану.

За Рігведою, арії заселили басейн Інду. Вони були досить рухливими скотарями і все життя проводили на колесах. Проживали у легких, розбірних, портативних житлах. Основою благополуччя аріїв була велика рогата худоба. Особлива увага приділялася конярству. Серед домашніх тварин були відомі вівці, коні, осли, собаки. У великі сімейні вози запрягали биків. Поклонялися коню та корові.

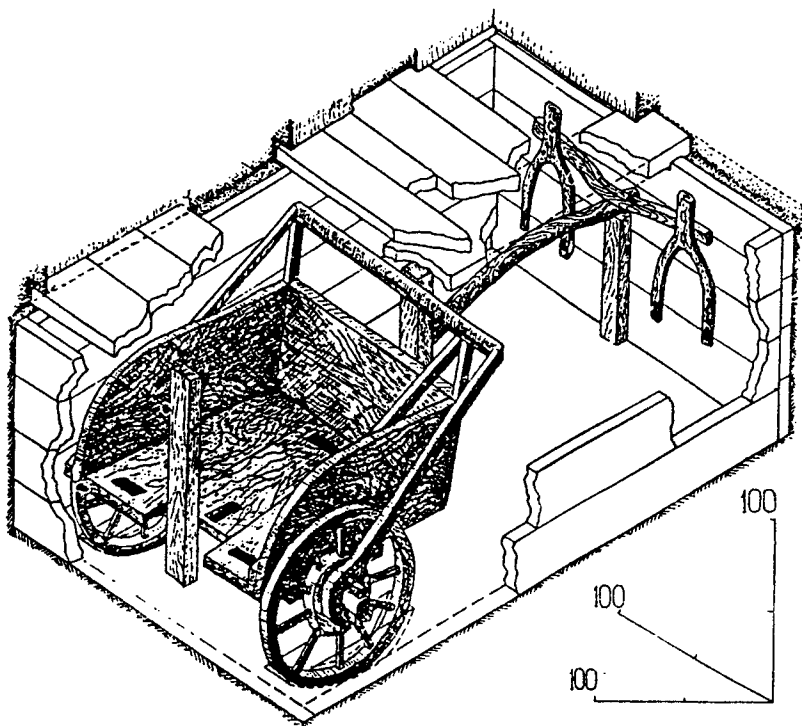
Головною ударною силою війська аріїв була двоколісна бойова колісниця, яку тягли двоє коней (мал. 50). Знали вершництво, але кіннота в бою не використовувалася. Піхота була допоміжним родом військ в горах. Головна зброя аріїв — лук та стріли [148, с. 44].

Харчувалися здебільшого молоком та ячмінною кашею. Пшениці, рису не знали. М'ясо їли рідко, головним чином під час релігійних свят. З овини та рослинних волокон ткали одяг. Знали металургію міді, золота, срібла. Посуд ліпили з глини. Горшки, зроблені на гончарному колі, вважали породженням демонів. Священні чаші були дерев'яними. Такі чаші відомі також у праарійських похованнях культур степової бронзи III—II тис. до н. е. від Дніпра до Північного Казахстану (мал. 51). Неодноразово їх знаходили в курганах скіфів, які були безпосередніми нащадками аріїв і проживали на півдні України у I тис. до н. е.

Вірогідно, саме з таких чаш пили загадковий священний напій соому, або хаому. Ця галюценогенна рідина містила сік якоїсь гірської рослини, змішаний з молоком чи медом. Останнім часом висловлена здогадка, що соому готували з гриба-мухомора [148, с. 445].

/ Головні боги аріїв — Індра, Сурья, Агні, Яма. Індра — це божество бурі, грому, блискавки, війни; Сурья — сонця, Агні — вогню, Яма — підземного царства мертвих.

Арії були вогнепоклонниками і спалювали померлих. У Рігведі описано складний поховальний ритуал, в якому відбилися їх релігійні уявлення і поєднувалися елементи поклоніння вогню, сонцю, священній бойовій колісниці, коню, зброї, священній корові тощо. Цей обряд був детально

Мал. 50. Арієська бойова колісниця XVII—XVI ст. до н. е., за В. Ф. Генінгом. Синташта, Південний Урал

досліджений археологами не в Індії, а на Південному Уралі. Тут розкопано могильник та поселення аріїв Синташта, які датуються XVII—XVI ст. до н. е., тобто часом, що безпосередньо передував їх вторгненню до Індії [34]. Поховальний обряд могильника Синташта є живою ілюстрацією до арієських ритуалів, докладно змальованих у Рігведі та Авесті (мал. 52). Синташта — ще один неспростовний доказ приходу аріїв до Індії та Ірану саме з євразійських степів, а не з Близького Сходу, як вважають деякі дослідники.

На час завоювання Північно-Західної Індії в середині II тис. до н. е. арії являли собою групу невеликих племен, які гуртувалися у нестійкі союзні об'єднання. Основою їх суспільства була патріархальна сім'я на чолі із старшим чоловіком. Кілька споріднених сімей утворювали граму, що із санскриту перекладається як "селище", "община". Саме від цього кореня походить українська "громада".

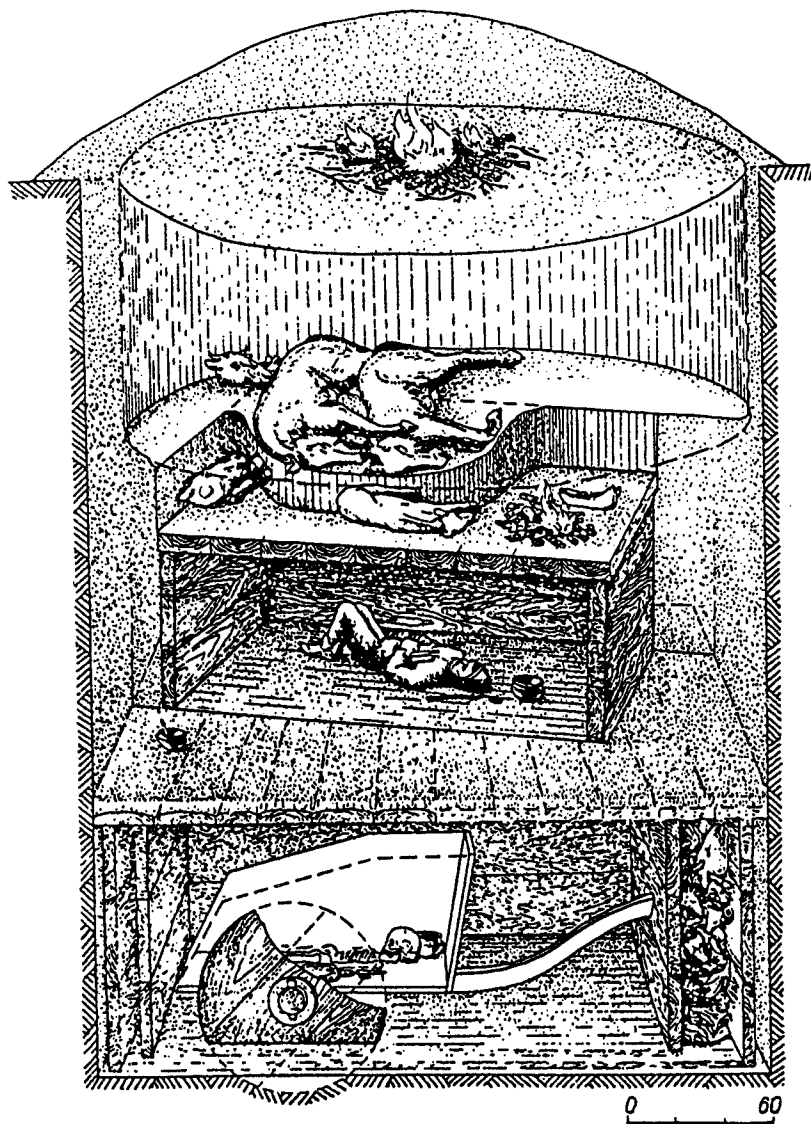
Общини аріїв рухалися зі своїм скотом та багажем на возах у пошуках пасовиськ та угідь для вирощування ячменю. На одному місці затримувались не більш як на півроку, щоб зібрати врожай. Грами нерідко ворогували між собою за пасовиська та джерела води. Тому словом "грама" позначав-

Мал. 51. Поховання праарійця у кам'яній скрині з глиняним горщиком та дерев'яною ритуальною чашею з Надпорожжя

ся також військовий загін. Війна була звичайною, повсякденною справою аріїв. Позначалася вона буденним словом, що перекладалося із санскриту як "боротьба за корів".

Кілька сусідніх общин утворювали плем'я (віс), яке очолював цар (раджа). До його функцій входили організація племені, захист та розширення меж племінної території, магичні офірування. Найближчою до раджі особою був його домашній жрець (пурохіта). Влада царя обмежувалася народними зборами (саміті), що буквально означає "сходка". Поганого царя могли скинути на таких зборах і обрати іншого [148].

Мал. 52. Реконструкція арійського поховального обряду, за В. Ф. Генінгом.
Синташта, Південний Урал

За Рігведою, крім шудр (завойованого населення), в Індії було ще три варни, або касты, на які поділялися завойовники-арії: брахмани, кшатрії та вайші. Брахмани — це жерці; кшатрії — воїни, правителі; вайші — общинники, пастухи, хлібороби, ремісники. Символом брахмана була дерев'яна чаша для офірувань; кшатрія — колісниця та зброя (лук, стріли, панцир, сокира), вайшів — ярмо та плуг.

Скіфи, що прийшли в українські степи з Ірану близько 2700 р. тому, були безпосередніми нащадками аріїв. За легендою, вони походили від трьох царів (Ліпоксая, Арпоксая та Колоксая), що поділили між собою золоті плуг, ярмо, сокиру та чашу, які нібито впали з неба. Можливо, частка “ксай” в іменах легендарних скіфських царів походить від слова “кшатра”, що у перекладі із санскриту означає “влада”. Звідси пізніші “кесар”, “кайзер”, “цар”. Ця легенда, як і розкопки скіфських курганів, свідчить, що суспільство скіфів, як і аріїв Стародавньої Індії, поділялося на три класи-варни.

Цей кастовий поділ зародився у далеких предків аріїв та скіфів у степах України ще 5000—4000 р. тому. У курганах III—II тис. до н. е. серед бідних поховань рядових общинників трапляються багаті — складної конструкції, засипані червоною вохрою, де знаходять зброю (бойові сокири-молоти, булави, наконечники стріл) та колеса возів. Відомі могили жерців, в яких знайдено культові речі, в тому числі дерев'яні чаші для офірувань.

С. Наливайко бачить сліди кастового поділу суспільства стародавніх індоаріїв у фольклорі українців. Згадка про жерців-брахманів збереглася у виразах “рахманна земля”, “рахманний кінь”, “постимося як рахмани”, “рахманський Великдень”. Назва вайші походить від санскритського “віс” (слов'янське “весь”) — сільська громада з її землею. Вже згадувалося, що у санскриті є і прямий аналог слову громада — “грама”, тобто сільська община. На думку С. Наливайка, українські прізвища Цар, Царук, Царенко, Сай, Сайко, Саєнко однокореневі з “кшатрій”, а Шудря — з “шудра”.

Рігведа та Авеста, як найдавніші великі писемні джерела індоєвропейської культури, дають змогу реконструювати культурний комплекс, який властивий усім народам індоєвропейської мовної спільноти, а не лише їх східній індоіранській гілці. Крім згаданого вище тричленного поділу суспільства, до нього належать своєрідна організація професійних воїнів, культ воїна-вовка, бойовий пояс, червоний колір як символ війни, військової верстви та жалю, міфологія, пантеон богів тощо. Докладніше деякі з цих елементів розглядатимуться у наступних розділах.

Через фрагментарність археологічних даних описана вище історія просування індоєвропейців на Балкани, в Анатолію, Індію та Іран поки що у багатьох аспектах дискусійна. Остаточне їх висвітлення — справа майбутнього. Розселення індоєвропейських скотарських племен не слід розуміти як серію переможних завойовницьких походів чи короткочасних масових міграцій. Не виключаючи цих акцій, більшість дослідників вважають, що індоєвропейська експансія відбулася насамперед у формі поступової інфільтрації скотарів у середовище сусідніх племен.

Розділ 9

ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ У КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Наявність архаїчних елементів у традиційній українській культурі відзначали багато дослідників. Ми обмежимося розглядом деяких аспектів козацького культурного комплексу, що перегукуються з праїндевропейською традицією, вперше письмово зафіксованою в Рігведі. Спробуємо відшукати генетичні корені таких елементів українського козацтва, як кобзарство, “оселедець”, червона китайка, малиновий прапор, бойовий пояс, козак-характерник.

Кобзарство відіграло величезну роль у формуванні національної самосвідомості українців. Його головна функція — прославлення козацького війська та його ватажків, виховання молоді, збереження традиції. За змістом та формою це явище має прямі паралелі в європейській лицарській культурі [61, с. 163—180]. Лицарські ватаги у середньовічній Європі супроводжували поети-співці: барди, скальди, трувери, менестрелі, трубадури. Безпосередній прашчур кобзарів у Київській Русі — дружинний співець Боян, “що свої віщі персти на живії струни накладав, — вони вже самі князю славу рокотали”. Билини мають прямі паралелі як у козацьких думах, так і в сагах скандинавських вікінгів, лицарських баладах часів Короля Артура, Карла Великого та хрестових походів [73].

Поети-співці лицарської слави — невід’ємний елемент військового культурного комплексу більшості індоєвропейських народів у середні віки. Так, ядром середньовічної армії іранців були воїни-гурки (тобто вовки). На бій їх надихав поет, читаючи перед строєм поему Фірдоусі “Шах-наме”.

Безпосереднім прашчуром бардів, скальдів, труверів, кобзарів був Гомер з безсмертними епосами Іліадою та Одиссеєю, що описують події кінця II тис. до н. е. Епос Гомера типологічно, стилістично, жанрово є підмурком військово-лицарської поезії середньовічної Європи, в тому числі кобзарських дум.

Традиція індоєвропейської військової поезії своїм корінням сягає арійських гімнів Рігведи. У аріїв існував культ слова, яке вони наділяли фізичною силою. Сила вождя і його війська прямо залежала від кількості священних

гімнів, складених і прочитаних поетом-жерцем цього вождя. Крім того, вважалося, що боги відкривають істину поетам-брахманам (ріші). Стародавні арії вірили, що ріші самі не створюють поетичних картин, а лише переливають у слова істину, що відкривають їм боги в момент божественного натхнення. Поет-брахман впадав у натхненний стан теж з волі богів і з допомогою священного наркотичного напою сооми. Тому військові поети ріші у Рігведі виступають як посередники між богами та людьми [148, с. 479—482].

Віра у божественне походження поетичного таланту та натхнення — один із найбільш стійких стереотипів європейської поезії. Скальди стародавніх вікінгів склали величезну кількість віс — віршів на славу варязьких конунгів. Вважалося, що віс збільшував не лише славу, а й фізичну силу вождя та його війська. Конунги винагороджували скальдів сріблом та золотом, що, як і слово, мали магичну силу. Відбувалося своєрідне передавання частини сили та удачі вождя скальду-дружиннику. Щоб зберегти силу та щастя, так би мовити, у матеріалізованому вигляді, нерідко скарб закопували у землю або ж просто топили в болоті чи морі [45, с. 146—150].

Корені таких стосунків між військовим вождем та скальдом простежуються у Рігведі. Арії вірили, що ріші без достойної винагороди вождя не лише збідніє, а й втратить свій божественний поетичний дар. Навіть в сучасній Індії брахмани, працюючи вчителями, лікарями, юристами чи науковцями, отримують не платню, а винагороду [99, с. 97]. Тому гроші, що давали кобзарям за виконання дум, слід розцінювати не як платню чи милостиню, а винагороду за виконання містичних гімнів. Принаймні так було у давнину.

Не менш архаїчним елементом культури українського козацтва був "оселедець". Подібну зачіску мали стародавні вірмени, осетини, скандинавські вікінги, руський князь Святослав, кельти Західної Європи. Кольоровий гребінь сучасних панків наслідує стародавній кельтський "оселедець". Два пасма волосся бачимо на голові хетського воїна, зображеного на гробниці фараона Хоремхеба, що правив у Єгипті 3400 років тому (мал. 53). До п'яти "оселедців" носили на голові представники різних релігійних груп Індії. Пригадаймо зачіски кришнаїтів на вулицях сучасного Києва.

"Оселедець" був поширений і у східних сусідів індоєвропейців — народів алтайської мовної сім'ї. Наприклад, хухоль носили монголи у XIII ст.

Мал. 53. Зображення хетського воїна на стіні гробниці фараона Хоремхеба, близько 3400 років тому

Ще недавно казахські хлопчики мали на голові пасмо волосся, що нібито єднало дитину з богом. Не виключено, що цю зачіску перейняли народи уральської мовної сім'ї у процесі її формування у II тис. до н. е. від індоєвропейців казахських степів. Про запозичення окремих елементів індоєвропейського культурного комплексу тюрками свідчить археологія [99].

Червона китайка та малиновий козацький прапор теж мають дуже давню історію. Рештки червоного поховального покриву археологічно зафіксовані в могилі отамана Івана Сірка, що помер 1680 р. Під червону китайкою ховали в Україні навіть у XVIII ст., але тільки козаків.

Безпосередні пращури козаків дружинники Київської Русі теж любили червоне. Це колір переважної більшості стягів, корогв та значків княжої дружини на мініатюрах давньоруських літописів. І у літописах, і в "Слові о полку Ігоревім" безліч згадок про червені щити, корогви, стяги, княже крзно, і це загальноіндоєвропейська військова традиція. Червоний бойовий одяг носили спартанці та воїни Риму. У плащах такого кольору йшли на бій кельти та стародавні перси. Археологічні рештки свідчать, що скіфи та сармати теж фарбували бойовий панцир та зброю в червоне.

Стародавні арії були, як зазначалося, вогнепоклонниками. Червоне полотнище символізувало бога вогню Агні. Беручи червоний прапор у бій, арії вірили, що на їхньому боці воює сам Агні та інші боги. Бойовий клич "З нами бог" був не абстрактною формулою. Оскільки арії спаливали померлих, то червоний колір був також кольором жалоби. Тому перед спаленням воїна вкривали червоним [148, с. 452—457; 99, с. 96, 70—77]. В одяг такого кольору людину вдягали перед стратою. Міфологія зображує бога потойбічного світу Яму в червоному одязі. Кольором військової верстви кшатріїв був саме червоний.

В індоарійській культурній традиції відродження також символізується червоним кольором. Досі перед весіллям або народженням дитини в Індії люди фарбують у червоний колір стопи ніг, кисті рук, голову.

У багатьох похованнях так званої катакомбної культури півдня України кистки стопи, кистей рук, черепи похованих нерідко бувають густо посипані червону вохрою. Взагалі на півдні України під курганами розкопано тисячі поховань IV—II тис. до н. е. Померлих клали в могилу в скорченій позі й густо посипали червону вохрою — прообразом козацької китайки. Все це стає зрозумілим, якщо вважати цей регіон прабатьківщиною індоєвропейських народів, у тому числі індоаріїв. Численні підкурганні поховання степової та лісостепової України мідно-бронзової доби, що належать людності середньостогівської, ямної, катакомбної, зрубної культур, залишені найдавнішими індоєвропейцями та їхньою східною гілкою — індоіранцями.

Отже, червоний колір в індоєвропейській традиції є символом війни, воїнів, військової аристократії, а також жалоби та відродження. Його культурно-історичні корені простежуються археологічно з IV тис. до н. е. в українських степах, які були індоєвропейською та індоіранською прабать-

ківщиною. Тому немає підстав виводити малиновий (червоний) козацький прапор від кольору польського прапора, нібито дарованого запорожцям королем Стефаном Баторієм наприкінці XVI ст. Водночас нелогічно вважати малиновий (червоний) прапор національним стягом Української держави, адже червоне знамено було військовим символом усіх індоєвропейських народів.

Загадковим було те, що пращури індоаріїв IV—II тис. до н. е. на півдні України клали померлих у могилу в скорченій позі з підігнутими руками та ногами. Пояснення знаходимо у Рігведі. Арії вірили, що при похованні покійний повинен лежати, як дитина в лоні матері, й чекати свого нового народження. Щоб надати тілу померлого відповідної пози, його зв'язували. Тому бога підземного царства Яму арії звали “тим, хто зв'язує померлих”, і зображували з мотузкою в руці.

Головним божеством аріїв, за Рігведою, був Індра, озброєний палицею-ваджрою. Що це за зброя — невідомо. Однак у індоаріїв її запозичили північні сусіди — угро-фіни. Вони називали палицю Індри васара, або вечер, маючи на увазі молот чи сокиру. Індра був богом-громовиком, прообразом богів-громовиків багатьох індоєвропейських народів: Зевса — греків, Юпітера — римлян, Тора — германців, Перуна — слов'ян, Перкуна — балтів та ін. Усі ці боги були нібито озброєні кам'яними молотами-сокирами, які у балтів та слов'ян ще недавно називалися “перуновими стрілами”, або “перуновими молотками”. Саме так литовські та російські селяни XIX ст. називали кам'яні сокири-молоти доби бронзи, коли випадково знаходили їх на своїх полях. Ці молоти з просвердленим отвором є типовим елементом культури праіндоаріїв, що лишили на півдні України величезну кількість курганів III—II тис. до н. е.

За арійською міфологією, Індра вбив молотом-ваджрою змія Врітру, який не давав текти рікам. Через труп Врітри протекла ріка Дану. Врітра у перекладі з праіранської означає “запруда”, а Дніпро в давнину називали Данапром. Оскільки пращури індоаріїв походять з півдня України, чи не міг міф про Врітру виникнути як пояснення походження Дніпрових порогів?

Ще одним стійким елементом військової культури індоєвропейських народів був обряд побратимства. Відправляли його по-різному. Кров тварин наливали у посудину, куди побратими занурювали руки, змішували власну кров із землею, притулялися ранами один до одного, обмінюючись цінними дарами, найчастіше зброєю. М. І. Костомаров вважав побратимство характерною рисою української історії від Київської Русі до козацьких часів. На Січі цей обряд набув більш цивілізованого вигляду. Два козаки йшли до церкви і священик освячував їх побратимство. Рівні козаки зверталися один до одного “братчику, брате”, січовиків називали “козацьке братство”.

Побратимство воїнів — архайчна загальноіндоєвропейська традиція. Принаймні Геродот уже 2500 років тому так описує цей обряд у скіфів, прямих нащадків аріїв Ірану: “До великої посудини вливають вина і змі-

шують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколовши шилом або дряпнувши шкіру ножом. По тому занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і спис. Як це зроблять, промовляють довгу молитву, а потім п'ють з чаші" (мал. 54).

У козацькій міфології добре відомий образ воїна-вовка [68, 61]. Це козак-чарівник, який обертається вовком-сіромахою, якого не беруть ні кулі, ні холодна зброя.

Слова "сіромаха", "сірома", "Сірко" мають виразну "вовчу" етимологію. Те саме можна сказати й про імена Вовк, Вовчик, які пізніше стали побутовою формою давньоруського імені Володимир. Поширення цих імен в українців, як і в інших індоєвропейських народів, свідчить, що воїн-вовк був звичним, не ворожим персонажем стародавнього суспільства. Так, вовчу етимологію мають іранські імена Ishrakaja, Warkhag; німецькі Volf, Beovolf, Vervolf; сербсько-хорватські Vuko brat, Vukiomil, Vukomir, Vukovoi (воїн-вовк), Bjelovuk, Dobrovuk, Milovuk та багато інших.

У міфології стародавніх римлян вовк фігурує як священна тварина бога війни Марса [8, с. 95].

О. Н. Трубаčov [193, с. 41—45] відзначав культ воїна-вовка у кельтів Західної

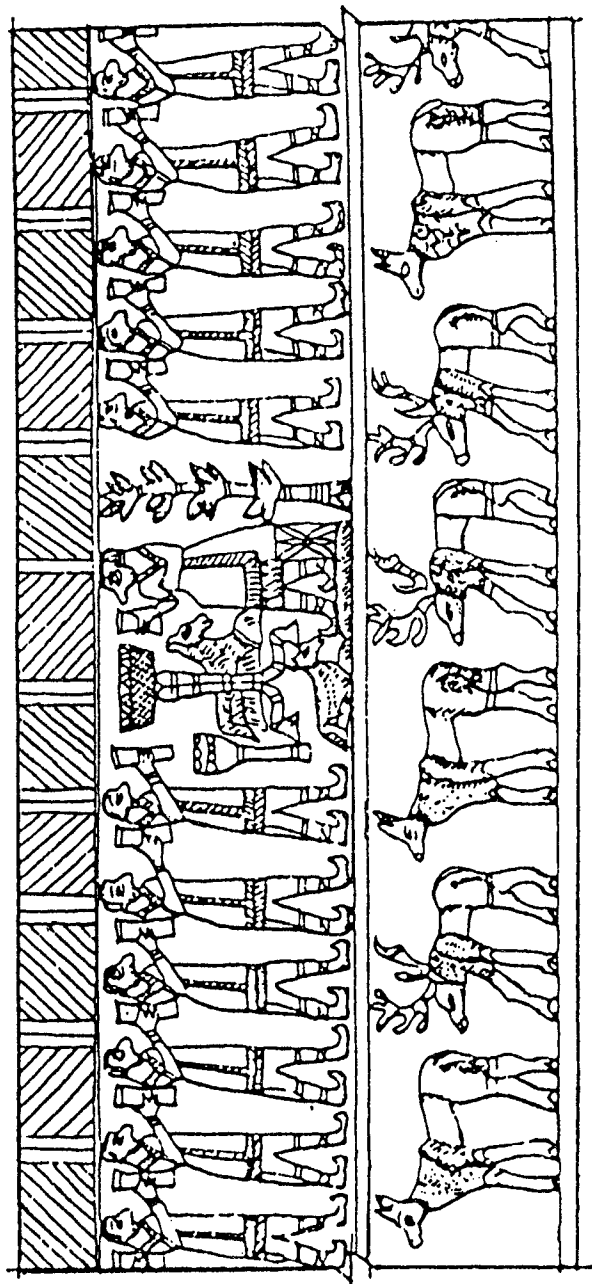
Мал. 54. Обряд побратимства у скіфів. Зображення на золотій блишці з кургану Куль-Оба, Крим, IV ст. до н. е.

та Центральної Європи античної доби. Так, у кельтській сазі, яка, на думку фахівців, відображає події двохтисячолітньої давності, до ірландського героя звертаються зі словами: "О, пес, вправний у ратній боротьбі!" або "О, пес, бойовий!"

У середині I тис. до н. е. відбулася експансія кельтів з Галії через Центральну Європу в Карпатський басейн. Уздовж південного кордону розселення германських племен на схід рухалися войовничі кельтські племена боїв та вольків-тектосагів (вовків-мандрівників) [193, с. 41]. Чи не були ці войовничі мандрівні вовки загонами кельтських молодих воїнів-вовків, які здійснювали походи, аналогічні бальцям, прашурам осетин?

За О. Н. Трубаčovим, кельти-вовки у Трансильванії змішалися з місцевою людністю і передали їй свій вовчий етнонім. Так з'явилися відомі всім волохи. Кельтами вважав останніх і П. І. Шафарник.

Археологічні, історичні та фольклорні джерела свідчать про поширення образу воїна-вовка у міфології багатьох індоєвропейських народів. З курганів початку II тис. до н. е. поблизу міста Тріалеті на Кавказі походять срібні чаші з численними зображеннями вовків. На одній з них вирізьблена процесія чоловіків у вовчих масках з кубками в руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці з кубком. Поруч з богом лежать два вовки (мал. 55).

Мал. 55. Зображення воїнів-вовків на срібній посудині II тис. до н. е., знайдений біля м. Тріалетті, Північний Кавказ

Ці зображення на чаші віком майже 4000 р. є детальною ілюстрацією до міфу про бога воїнів-вовків Одина, якому поклонялися вікінги Північної Європи 1000 р. тому. За давньогерманським епосом, Один бенкетує у потойбічному світі з воїнами-героями, які загинули в бою. Він сидить у вовчій масці на троні під світовим деревом, пригощає вовкоподібних воїв вином, годуює двох священних вовків, що лежать біля трону [178, с. 35—40; 8].

Про воїнів-вовків стародавніх германців писав римський історик I ст. н. е. Тацит [85, с. 384]. У скандинавських сагах вони фігурують як “берсеркри”

Мал. 56. Зображення воїна-вовка на бронзовій платівці з шолома VI ст., Швеція

(ті, хто перевтілюється у ведмідів). Перед боєм воїн вживався в образ звіра, надягаючи шкуру вовка, намисто з ікол хижака, а також з допомогою наркотичних напоїв та ритуальних танців. Звіроподібні воїни йшли першими у бій, ревучи та виючи по-вовчи. Вони гризли зубами щити, жахаючи ворога. Скандинавські саги сповіщали, що берсеркра не можна вразити залізом (лише сріблом чи осиковим колом). Тому, йдучи в бій, вони скидали лати і навіть одяг. Вважалося, що вночі берсеркри обертаються на справжніх вовків. Саме так у Європі виникли масові легенди про песиголовців, вовкулаків-перевертнів (мал. 56)

У міфології кожного народу індоєвропейської мовної сім'ї можна знайти згадки про воїнів-вовків. Так, у билинах київського циклу читаємо: “Заревів Ілля Муромець по-звіриному...”, “Обернувся Вольга лютим звіром...”

Особливо багато згадок про воїнів-вовків у “Слові о полку Ігоревім”: “Скочив од них лютим звіром опівночі з Білгорода, окутався у синю імлу”; “Всеслав-князь людям суд чинив, Князем городи городив, а сам вночі вовком бігав”.

“Повість временних літ” під 1097 р. сповіщає: “Яко бисть полунощі і встав Боняк, відїхав від вої і почав вити вовчєски і вовк одвися йому і почаша вовки виті мнози”, або: “Дружина спить та Волхв не спить. Він обернеться сірим вовком”.

“Вовк” і давньоруський “волхв” — одне слово. Власне, це германське “wolf” у давньоруській транскрипції, адже латинська і кирилицею передається двома літерами — “хв” (наприклад, Хведір).

Маємо багато даних, що у давніх індоєвропейців молодь проходила ініціацію, насамперед військовий вишкіл, у таємних чоловічих громадах, які за своєю організацією нагадували вовчу зграю і, як правило, так і називалися. Наприклад, у стародавніх осетинів військова дружина та зграя вовків мали одну назву.

Величезною подією у житті кожного чоловіка було посвячення у справжні воїни. Це відбувалося на початку зими під час Вовчих свят, коли вовчі

зграї особливо активні й небезпечні для людей. У цей час на небі горять сузір'я Великого та Малого псів. Зрозуміло, чому в різних індоєвропейських народів саме два вовки супроводжують богів війни. За Рігведою, два пси, народжені священною собакою Самарою, супроводжують арійського бога Яму. Два священні вовки — постійний атрибут германського Одина [178, с. 35—40], а пізніше святого Юра. Два вовки нібито бігли перед військом Чингіз Хана:

“Іде Тугарин-та Змієвич,

Попереду біжать-та два сірі вовки”.

Уперше зображення двох священних вовків з'являється на кам'яних стелах північночорноморських степів 5000 р. тому (Сватово, Керносівка). Це є ще одним свідченням того, що індоєвропейська міфологічна традиція значною мірою сформувалася в українських степах.

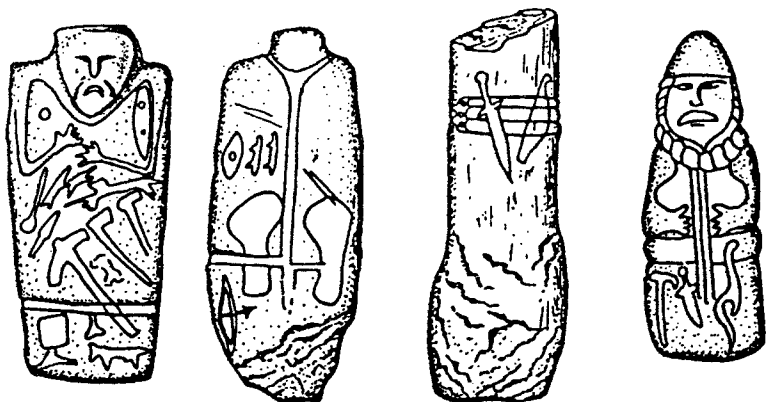
Осередком культу вовка було Полісся. Саме тут, за Б. О. Рибаківим, найбільше поширені казки та легенди про богатира, народженого собакою, — сукина сина, Сучича, Сученка. Ще 2500 р. тому Геродот писав, що неври Полісся взимку на кілька днів перетворювалися на вовків. Вовчі свята відбувалися під час зимового сонцестояння, коли колядували у вовчих шкурах [150, с. 583—584].

Саме у цей час юнака обв'язували бойовим поясом зі зброєю і він ставав справжнім дорослим воїном-вовком. Ще донедавна селяни Данії вірили, що людина, яка надягала металевий пояс або ошийник, стає вовком [85, с. 116].

Індоіранці 3000 р. тому посвячували юнака у воїни саме в такий спосіб [99, с. 85]. Перехід хлопчика до стану дорослих чоловіків-воїнів розцінювався як його друге народження. За Тацитом, так само після навчання у вовчих чоловічих громадах посвячували у воїни свою молодь і стародавні германці I ст. н. е. У Європі обряд обв'язування юнака поясом з мечем був основою ритуалу висвячення у лицарі аж до пізнього середньовіччя [85, с. 336].

В Україні бойовий пояс був відомий вже 5000 р. тому. Разом із різноманітною зброєю він обов'язково присутній на кам'яних зображеннях індоєвропейських воїнів, що мешкали в українських степах 5000—3000 р. тому (мал. 57). Наприклад, більшість кам'яних статуй кімерійських воїнів, що жили у Надчорномор'ї близько 3000 р. тому, являють собою кам'яний стовп з вибитим на ньому поясом з різноманітною зброєю. На стелах неіндоєвропейських народів Надчорномор'я, зокрема половців, бойовий пояс або повністю відсутній, або ж зображений дуже невиразно, як другорядний елемент.

У княжі часи воїн, чарівник-волхв чи просто чоловік обертався вовком, обв'язуючи себе священним поясом — наузом. Вовкулака повертав людську подобу, коли знімав цей обрядовий пояс. У повчанні проти поганства Кирила Туровського XII ст. читаємо: “Согреших, наузи в'язах на себе і к волхам, к чародеям ходих...”. На срібному браслеті XII ст. з Городища на Галичині зображено такого вовка-перевертня, обв'язаного орнаментованим поясом-наузом [150, с. 725—735].

Мал. 57. Кам'яні антропоморфні стели з Північного Надчорномор'я, III—I тис. до н. е.

Такий обрядовий пояс згадується в українському фольклорі. За переказами, чоловіка перетворюють на вовка, обв'язавши заговореним перевеслом, ликом чи ременем. Якщо цю пов'язку зняти, вовк знову стане людиною. Під вовчою шкірою вбитого вовкулаки нібито знаходили шкіряний пояс.

Бойовий пояс праіндоєвропейців зберігся до наших часів у традиційному одязі корінних мешканців Карпат — гуцулів. Це черес — широкий шкіряний чоловічий пояс, багато оздоблений металом, тисненням, пристосований для носіння топірця, ножа, кресала, люльки, грошей тощо. Як відомо, гуцульський юнак ставав справжнім легенем, коли батько дарував йому черес.

Отже, у багатьох індоєвропейських народів простежується міфологічний комплекс вовкулаки. Це воїн-дружинник, що часом обертається вовком, чаклун, звичайна зброя його не бере, а лише срібна чи осиковий кілок. Вовкулака носить бойовий пояс, п'є перед боєм наркотичну рідину. Певні аналогії цьому комплексу бачимо у фольклорному образі козака-характерника.

Між українським козацтвом та воїнами-кшатріями Рігведи простежується багато паралелей. Зокрема, згідно з легендою після поховання І. Сірка руку отамана сім років возили із Запорозьким військом, що робило його непереможним [153, с. 113—119]. Зв'язок руки з військовим культом простежується і в інших індоєвропейських народів. Геродот свідчить, що скіфи, офіруючи богу війни Аресу полонених, відтинали їм праві руки. "У заколотих жертв відрубують праві плечі з руками і кидають їх у повітря..." Зроблену з дерева правицю несли поперед римського легіону як військовий штандарт. Епос осетин, нащадків сарматів, розповідає про героя Бартраза, що як доказ перемоги приніс матері відрубану праву руку ворога [56, с. 190]. Ще у XIX ст. осетини приносили з війни відрубані правиці переможених ворогів. Усі ці звичаї стають зрозумілими, якщо

згадати, що, за Рігведою, сама каста воїнів-кшатріїв виникла з відтятих рук першолодини Пуруші, що була принесена богами у жертву.

З Рігведою перегукуються деякі аспекти традиційної української культури. Пращури аріїв, що мешкали в українських степах 5000—4000 р. тому, займалися, як зазначалося, відгонним скотарством. Відкриття весняного випасу мало велике значення для річного господарського циклу й супроводжувалося різними ритуальними діями. За Рігведою, худобу гнали на весняну пашу гілкою священного дерева паласа. Воно виросло з пір'їни птаха, який ніс з гір на землю священну рослину соому. Арії вірили в очисну силу вогню, і ці обряди включали елементи поклоніння священному полум'ю. В українських селах у давнину худобу після зими виганяли на пашу між двома багаттями гілками свяченої верби. Гуцульські пастухи обходили стадо з тліючою головешкою, взятою із священного вогнища. При цьому читали спеціальні молитви та заклинання. Селяни так само, як і стародавні арії, вважали, що вогонь очищає тварин, захищає від диких звірів та нечисті [31, с. 77—80], що гілка священного дерева збільшує молочність корів, плодючість худоби, забезпечує повернення стада без втрат з літніх пасовиськ. На Святого Юра українські, білоруські, литовські, латиські пастухи влаштовували у степу чи лісі ритуальну трапезу, на місці якої залишали їжу богам. Ці обряди, що нагадують священні ритуали Рігведи, добре збереглися у карпатських гуцулів.

Отже, багато архаїчних елементів козацької культури, як і української традиційної культури взагалі, мають дуже глибокі історичні корені, що сягають праїндоевропейських часів. Багато з них простежуються у культурній традиції арійської Рігведи, що почала формуватися 6000—5000 р. тому в українських степах. Сліди деяких з цих архаїчних рис є у культурі інших народів індоевропейської мовної сім'ї.

Між традиційними культурами народів індоевропейської та алтайської мовних сімей також простежуються паралелі. Так, у тюрків та монголів у давнину були поширені культ воїна-вовка, бойового коня, військова символіка червоного кольору, співці бойової слави акини, чоловіча зачіска “оселедець”. Це пояснюється давніми і тісними контактами двох мовних сімей. За даними М. Д. Андреева [7], у мезоліті 10 000—7000 р. тому ці народи входили до єдиної бореальної культурно-лінгвістичної спільноти. У III—II тис. до н. е. вплив індоевропейців на прасурів тюрків та монголів різко посилюється у зв'язку з експансією східної індоіранської гілки індоевропейців зі степів Східної Європи на схід до Алтаю та Монголії. Саме від цих прибульців мисливські суспільства Алтаю запозичили навички скотарства та пов'язані з ним елементи рухливого побуту степовиків-номадів, наприклад портативне житло — юрту та одяг вершника (шаровари, кафтан) [99], а також згадані вище елементи культурної традиції.

Розділ 10

СКІФО-САРМАТСЬКА ДОБА У ПЕРВІСНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Близько 3000 р. тому первісні суспільства території України вступили у добу розкладу та майнового розшарування. Набули поширення залізні зброя та знаряддя праці, що дало підстави археологам називати цей період історії ранньозалізною добою. Саме тоді з'явилися найдавніші писемні згадки про первісні народи, що проживали на українських теренах. Особливо докладно про Скіфію та її сусідів писав "батько історії" грек Геродот, який присвятив їй IV книгу своєї дев'ятитомної "Історії" [36, с. 180—229].

Скіфсько-сарматський період охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів. Усі вони прийшли в Надчорномор'я зі сходу і були далекими нащадками найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепової та степової України, які у IV—III тис. до н. е. рушили степами Євразії на схід і досягли півдня Сибіру, Монголії, Індії, Ірану (див. попередній розділ). Протягом I тис. до н. е. археологічно простежено три хвилі іраномовної людності (кіммерійці, скіфи, сармати), які котилися в українські степи зі сходу і фактично були поверненням нащадків найдавніших індоєвропейців Лівобережжя Дніпра на батьківщину своїх пращурів.

У цей час степова Україна стала західним крилом своєрідного світу іраномовних скотарів-номадів, що охоплював євразійський степ від Дунаю на заході до Алтаю на сході. Культурно-історичну спільноту створювали три великі регіони: західний скіфський (степи України та Передкавказзя), східний сако-масагетський (Казахстан та Середня Азія) та центральний савромато-сарматський (степ між Нижнім Доном та Південним Уралом).

Рушійною силою соціально-економічних процесів, які зумовили поступовий розклад первісних суспільств в Україні у I тис. до н. е., були поширення кочової форми скотарства (номадизму) та наростаючий культурний, економічний, соціальний вплив античної цивілізації на чорноморське узбережжя. Під постійною дією прогресивного Надчорномор'я поступово

трансформувалися і консервативніші суспільства лісостепової та степової України.

Визначальний внесок у вивчення скіфсько-сарматської доби в Україні зробила київська школа скіфологів. (О. І. Тереножкін, В. А. Ільїнська, Є. В. Черненко, Г. Т. Ковпаненко, Б. М. Мозолевський, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко). На основі їхніх праць побудований цей розділ. Значний вклад у дослідження степовиків I тис. до н. е. в Україні зробили російські вчені Б. М. Граков, М. І. Артамонов, Б. О. Рибakov, К. Ф. Смирнов.

Кіммерійці

Скіфсько-сарматська, або ранньозалізна, доба розпочалася з появою в українських степах войовничих кіммерійців. Це перший народ стародавньої України, справжня назва якого відома науці, адже вона була зафіксована в стародавніх письмових джерелах, зокрема у безсмертній “Одісеї” Гомера:

“Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану,
Там розташоване місто й країна людей кіммерійських
Хмарою й млою повиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне...
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває”.

У середині V ст. до н. е. Геродот сповіщав, що країна, яку в його час займали скіфи (тобто Північне Надчорномор'я), раніше належала кіммерійцям (мал. 58). На підтвердження своєї думки він писав: “Ще і тепер є у Скіфії Кіммерійські стіни, є Кіммерійські переправи, є область, що зветься Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор” [36, с. 183].

Мал. 58. Зображення кіммерійців на етруській вазі

Що відомо науці про походження загадкового племені кіммерійців? У середині II тис. до н. е. у лісостепах та степах Поволжя виникла зрубна археологічна культура епохи бронзи. Вона належала до численних скотарсько-землеробських культур євразійського степу, що виникли внаслідок міграції найдавніших індоевропейських скотарів півдня України на схід. Значну роль у господарстві зрубників відігравало осіле та відгонне скотарство, хоча вони були добре знайомі із землеробством і проживали у постійних селищах уздовж степових річок. Археологічно простежується поступове переселення зрубних племен з Поволжя на захід паралельно із зростанням ролі скотарства в їхньому господарстві. Цей процес стимулювався прогресуючою аридизацією клімату степової зони Східної Європи. Пізньозрубні пам'ятки рубежу II—I тис. до н. е. відомі під назвою сабатинівської та білозерської культур, концентруються у степовому Надчорномор'ї, Надзав'ї та лісостеповому Лівобережжі Дніпра [188, с. 190].

Вблизи 900 р. до н. е. на півдні України зникають постійні поселення зрубної людності. У цей час в українських степах поширюються підкурганні поховання скотарів-номадів зі зброєю, знаряддями, кінською упряжжю кіммерійського типу. Останні, на думку фахівців, є кінцевим етапом розвитку матеріальної культури зрубних племен. Паралельно в степах Східної Європи поширюється залізо, яке робить зброю та знаряддя кіммерійців значно ефективнішими порівняно з бронзовими виробами попередників.

Усі ці археологічні факти дають підстави дослідникам вважати кіммерійців пізніми зрубниками, що на початку I тис. до н. е. перейшли до кочового скотарства [188, с. 186—215]. Останнє невпізнанно змінило суспільство кочовиків. Воно стає рухливим, оскільки родові колективи були змушені весь час пересуватися за стадами овець, корів, табунами коней, які, поїдаючи та витоптуючи траву, потребували постійної зміни пасовиськ. У степах кочовики мігрували у меридіальному напрямку: взимку худобу пасли на південних пасовиськах з тонким сніговим покривом, а літо проводили на півночі, де трава менше вигорала від сонця.

Рухливий спосіб життя стимулював розвиток транспортних засобів. Поширився колісний транспорт для перевезення майна, мобільних жител кочовиків (кибиток) та юрт. Обов'язковим елементом побуту номадів були конярство та вершництво. Недаремно в "Іліаді" мешканці далекого і таємничого Надчорномор'я названі "дивними доїтелями кобилиць" та "млекоїдами".

Постійна зміна пасовиськ призводила до частих збройних сутичок із сусідами. Тому суспільства кочових скотарів, як правило, були войовничі. Можливість легкого відчуження табунів коней та гуртів худоби призводила до нерівномірного їх розподілу, концентрації в одних руках і майнового розшарування скотарських суспільств. Мілітаризація останніх створювала додаткові умови для перерозподілу худоби на користь військових вождів. Тому з поширенням кочового скотарства в європейських та азійських степах відбувалася кристалізація верстви військової аристократії, яка на чолі загонів вершників здійснювала набіги на сусідів. Додатковим стимулом

до військової агресії номадів на землі осілих землеробів була постійна потреба кочових степовиків у продуктах осілого господарювання — зерні, ремісничих виробках: складній металевій зброї, знаряддях праці, ювелірних виробках, дорогоцінних металах тощо.

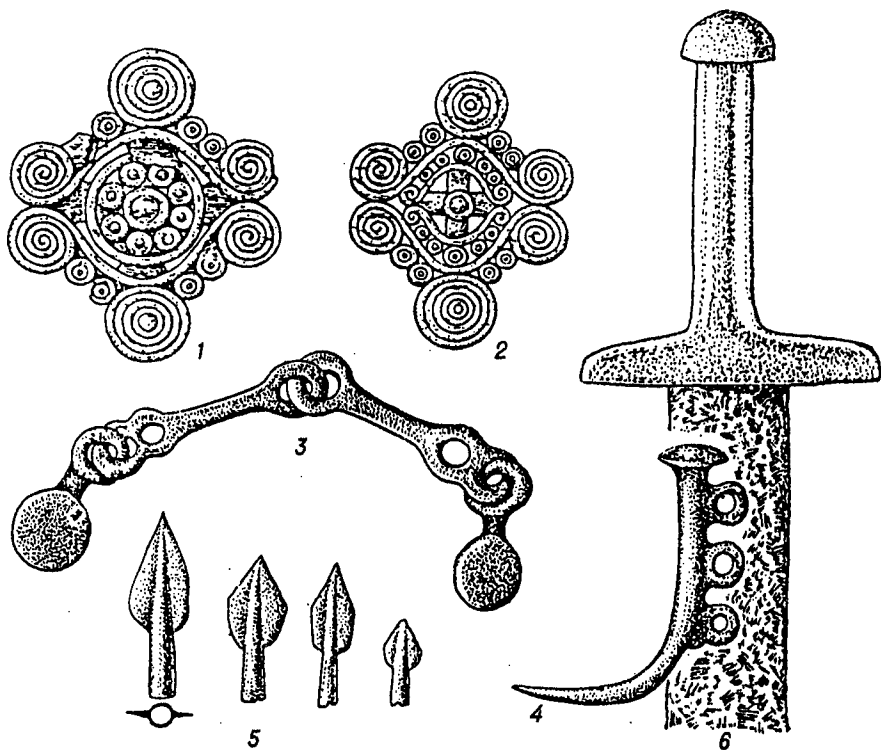
Саме на цій стадії історичного розвитку, яка характеризувалася переходом до кочового скотарства, майновим розшаруванням та войовничістю суспільства, знаходилися кіммерійці. Судячи з імен їхніх вождів (Теушпа, Тугдаме, Шандакшатра), відомих за ассирійськими та грецькими письмовими джерелами, кіммерійці були іраномовним народом. Вони проживали в українських степах приблизно між 900 і 650 р. до н. е. і відомі археологам за похованнями у насипи більш давніх степових курганів.

Поховальна яма під курганом нерідко обшивалася деревом і мала дерев'яне перекриття. Вірогідно, це свідчить, що прашури кіммерійців проживали у лісистому краї і мали досвід дерев'яного домобудівництва. У ранніх кіммерійських могилах поховані лежать в архаїчній, властивій зрубній культурі епохи бронзи скорченій позі. Пізніше небіжчика клали випростаним на спині головою на захід. Саме так ховали своїх померлих скіфи, які були наступниками кіммерійців на півдні України. Поряд з померлими кіммерійськими воїнами-вершниками клали зброю: мечі та кинджали з грибовидними навершнями та хрестовидними перехрестями бронзових руків'їв, стріли з бронзовими втульчастими, дволопасними наконечниками, кам'яні булави та молотки (мал. 59). У могилах воїнів знаходять своєрідну кінську упряж: бронзові вудила з кінцями двокільчастої форми та плавно зігнуті трипетельчасті псалії, з допомогою яких вудила фіксувалися в пащі коня. В степах між Доном та гирлом Дунаю розкопано понад 100 таких курганных поховань.

Прикладне мистецтво кіммерійців відоме насамперед за оздобленням кінської упряжі. Це складні геометричні орнаменти, в яких кола, спіралі та квадрати komponувалися в хрестоподібні композиції. Кіммерійські намогильні стели — це кам'яні стовпи заввишки близько 1,5 м, на яких зображувався бойовий пояс із різноманітною зброєю на ньому (див. мал. 57). Як кам'яна скульптура, так і зброя кіммерійців має паралелі на сході у культурі скотарів південносибірського степу.

Основою кіммерійського війська були загони легкоозброєних вершників-стрільців на чолі з родовими вождями. Войовничі степовики здійснювали військові походи на землі сусідів. Кіммерійські могили з характерними речами з'явилися на території Молдови, у Нижньому Подунав'ї, Добруджі. Однак особливий інтерес для нас становлять контакти кіммерійців із своїми північними сусідами, які були далекими прашурами слов'ян, зокрема українців. Мається на увазі землеробська людність лісостепового Подніпров'я та межиріччя Дністра та Дніпра IX—VII ст. до н. е., яка відома археологам під назвою чорноліської археологічної культури.

На відміну від войовничих кіммерійських кочовиків це осіле миролюбне населення займалося землеробством в його розвиненій, орній формі. На думку дослідників, характерний для глиняного чорноліського посуду орнаментальний мотив у вигляді заштрихованих паралельними лініями геомет-

Мал. 59. Кімерійські хрестовидні бляхи кінської упряжі (1, 2), удила (3), псалії (4), наконечники стріл (5) та кімерійський меч з бронзовим руків'ям та залізним лезом (6)

ричних фігур символізує зоране поле. Осіле скотарство мало допоміжний характер. Розводили корів, овець, свиней, коней. Напади кінних загонів войовничих степовиків-кімерійців змусили землеробів лісостепу захищати свої селища ровами та валами. З метою самооборони вони запозичили від степових нападників їхнє прогресивне для свого часу озброєння, причому вплив кімерійців у лісостепу був настільки глибокий, що осілі землероби засвоїли навіть такі елементи суто степового військового обладунку, як кінська упряж, довгі мечі кіннотників тощо.

Значно більше відомо про походи кімерійської кінноти через Кавказький хребет на південь в VIII — на початку VII ст. до н. е. Про це свідчать не лише знахідки кімерійських речей на згаданих територіях, а й асирійські письмові джерела: цар закавказької країни Урарту Руса I близько 722 р. до н. е. зазнав тяжкої поразки від кімерійців. У 705 р. у бою з ними загинув асирійський правитель Саргон II, у 679 р. вони напали на Ассирію, 675 р. знищили Фрігійське царство в Анатолії, а близько 660 р. підійшли

до кордонів Лідії. За Геродотом, кіммерійці осіли на південному березі Чорного моря. Тут їхня країна під назвою Гамира, за ассирійськими джерелами, проіснувала до кінця VII ст. до н. е. [188, с. 215]. Грізні кочовики з півночі справили таке глибоке враження на кавказькі народи, що у давньогрузинській мові їхнє ім'я "гмірі" означає "богатир" [120].

За легендою, кіммерійці опинилися у Малій Азії, тікаючи з Надчорномор'я під натиском скіфів. Однак письмові джерела та дані археології свідчать, що значна частина кіммерійців не пішла на Кавказ, а лишилася в українських степах, де була поглинена у VII ст. до н. е. новою хвилею іраномовних кочовиків зі сходу — скіфами. Геродот розповідає поетичну легенду про загибель кіммерійських царів. Скіфська навала розколола кіммерійське суспільство. Заклик кіммерійських вождів воювати з напасниками до кінця не дістав підтримки у народу. Тоді вожді почали битися між собою. Всі вони загинули у цьому бою і були поховані у високій могилі на березі Дністра.

Скіфи

Скіфи — це грецька назва іраномовних кочовиків українських степів VII—III ст. до н. е. Їхня самоназва — сколоти.

Першу згадку про скіфів маємо в ассирійському джерелі, що датується близько 674 р. до н. е. У цей час Ассирія потерпала від нападів войовничих кінних стрільків з луків, які вдерлися у Закавказзя з півночі, з країни Ішкуза на чолі з царем Партатуа. Пізніше скіфи стали союзниками Ассирії у боротьбі з повсталими мідійцями. Коли мідійці обложили ассирійську столицю Ніневію, "величезне скіфське військо на чолі з царем Мадієм, сином Прототія" (вірогідно, згаданого Партатуа), розбило мідян. Скіфські кіннотники могутньою хвилею прокотилися через весь Близький Схід і зупинилися на кордоні Єгипту.

Про ці драматичні події свідчать не лише численні близькосхідні письмові джерела, а й масове поширення типових скіфських наконечників стріл VII ст. до н. е. на землях від Кавказу до східного кордону Єгипту. Наслідком такого грабіжницького походу було зруйнування урартської фортеці Тайшебаїні, рештки якої досліджені археологами на пагорбі Карміл Блур під Єреваном. При розкопках було знайдено численні ранньоскіфські наконечники, які стирчали в стінах спаленого укріплення.

Легендарне царство Ішкуза, з якого скіфи чинили напади на Закавказзя та Передню Азію, знаходилося на Північному Кавказі та Кубані. Саме тут сконцентрована переважна більшість скіфських курганів VII—VI ст. до н. е. Цікаво, що серед знайдених у цих могилах типово скіфських речей багато виробів близькосхідного походження із срібла й золота. Вони потрапили до скіфів під час грабіжницьких походів у Закавказзя.

Із сотнями ранньоскіфських поховань Північного Кавказу контрастує невелика їх кількість (усього близько 20) у степах півдня України. На

відміну від степового Надчорномор'я лісостепова смуга України у VII—VI ст. до н. е. була ареною бурхливого економічного розвитку. Тут між верхів'ями Дністра та Ворсклою відома величезна кількість поселень, городищ, поховань осілих землеробів, нащадків вищезгаданих чорноліських племен X—VIII ст. до н. е., прашурів слов'ян [188; 75].

Після заснування грецьких торгово-ремісничих факторій наприкінці VII—у VI ст. до н. е. на північному узбережжі Чорного моря між лісостеповими землеробами та греками встановилися тісні торгові контакти. До материкової Греції колоністи вивозили зерно в обмін на ремісничі товари, вино, предмети розкоші. Однак торговельні шляхи з півночі до грецьких колоній чорноморського узбережжя перетинали степ. Військовий контроль над ними давав неабиякий зиск войовничим номадам Надчорномор'я. Саме вигоди транзитної торгівлі та контролю над торговельними шляхами із землеробського лісостепового Подніпров'я до грецької колонії Ольвії у гирлі Південного Бугу зумовили переміщення центру Скіфії з Передкавказзя на Нижній Дніпро [120; 19]. Сталося це близько середини VI ст. до н. е. і, мабуть, супроводжувалося збройною боротьбою кочовиків-скіфів з осілими землеробами лісостепу за політичний контроль у Північному Надчорномор'ї.

Згадкою про цю війну є наведена Геродотом легенда про повернення скіфів з кавказького походу в надчорноморські степи. Тут їх зустріла вороже налаштована молодь, що була народжена скіфськими жінками від рабів, доки їхні чоловіки воювали у Закавказзі. Скіфи не змогли зброєю подолати опір молодого покоління. Однак нащадки рабів швидко розбіглися, коли скіфи взяли в руки нагаї.

З кінця VI ст. до н. е. скіфи впевнено контролювали ситуацію в Північному Надчорномор'ї. Про це писав Геродот, який відвідав Ольвію в середині V ст. до н. е. Число скіфських пам'яток в українських степах різко зросло наприкінці VI ст. до н. е., досягаючи максимуму у IV ст. до н. е.

Скіфсько-перська війна

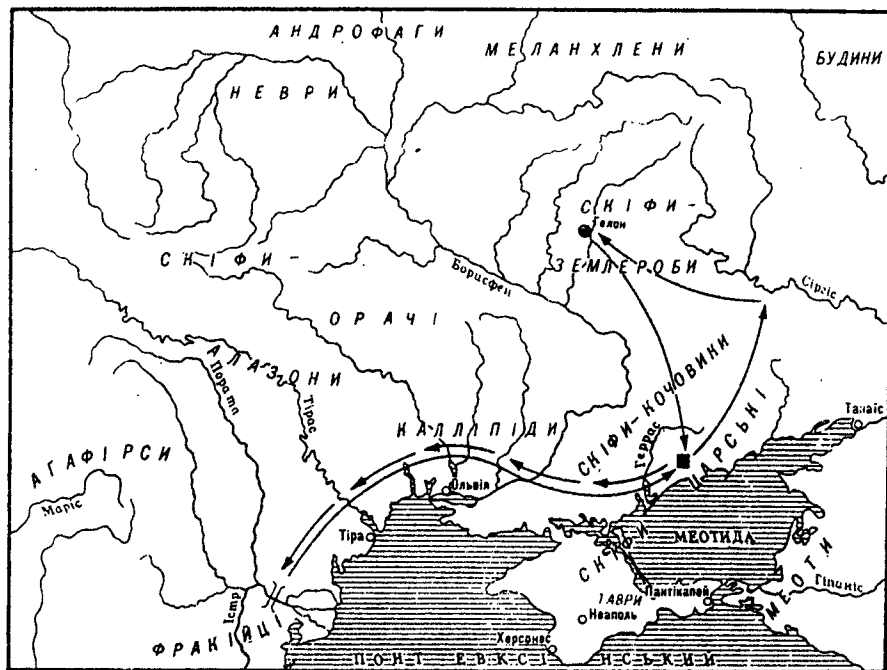
Незадовго після встановлення скіфського контролю над Північним Надчорномор'ям останнє зазнало нападу величезного перського війська на чолі з царем Дарієм I Гістаспом. Ця драматична подія сталася близько 514 р. до н. е. і була докладно описана Геродотом [36, с. 199—213].

Після падіння Ассирії на Близькому Сході запанувала Персія. Мріючи про світове панування, перські правителі почали готуватися до завоювання Греції. Для цього треба було відрізати її від чорноморського хліба і забезпечити тили перському війську, підкоривши скіфів. На Близькому Сході ще добре пам'ятали навалу з півночі скіфської кінноти. Це стало формальним приводом для вторгнення персів до Скіфії. “Цар побажав тепер покарати скіфів за вторгнення в Мідію”, — писав Геродот.

Дарій I зібрав величезне різноплемінне військо, яке, за Геродотом, налічувало 700 тис. воїнів. На думку фахівців, “батько історії” у декілька

разів перебільшив чисельність персів. Однак і в цьому випадку армія була дуже велика [199].

Перейшовши Босфорську протоку між Азією та Європою по спеціально збудованому наплавному мосту, перси спустошили Фракію і вийшли на Нижній Дунай. Неподалік від його гирла підкорені персами греки спорудили ще один міст через ріку, по якому перська армія Дарія форсувала Дунай і вступила в Скіфію (мал. 60).

Мал. 60. Геродотова Скіфія V тис. до н. е., за О. І. Тереножкіним, та шлях війська персів під проводом Дарія I Гістаспа, за Б. О. Рибаківим

Скіфам не вдалося створити міцний антиперський союз із сусідніми народами. Тому їхнє військо відходило без бою на схід, спалюючи пасовиська, отруюючи криниці та джерела. Дарій переслідував скіфів і у північному напрямку, спаливши у лісостепу якесь велике місто (можливо, Гелон). Слідом за скіфами Дарій дійшов до безводного, випаленого сонцем Надзав'я. Тут перси зупинилися в укріпленому таборі. Пройшовши майже всю степову Скіфію, вони так і не змогли нав'язати генеральної битви скіфам і знищити їхнє військо. Виснажені й знесилені довгими переходами та наскоками скіфської кінноти, перси були змушені повернутися назад до переправи через Дунай випаленими чорноморськими степами. Скіфи на чолі зі своїми царями Іданфірсом, Таксакісом та Скопасісом продовжували

знесилювати перську армію наскоками, готуючись до вирішального бою (мал. 61).

Геродот розповідає, що у цей час до перського табору приїхав посланець Іданфірса з дивними дарами: птахом, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Перси вирішили, що скіфи віддають переможцям свою військову могут-

Мал. 61. Скіфський воїн V ст. до н. е. та скіфський цар IV ст. до н. е. Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами з кургану поблизу с. Новорозанівки на Миколаївщині та Товстої Могили, м. Орджонікідзе

ність, землю, воду і небо своєї батьківщини. Однак радник Дарія розчарував свого господаря, розтлумачивши подарунки інакше: "Якщо ви, перси, не полините в небо, обернувшись на птахів, не сховаєтесь у землі, ставши мишами, чи не скочите в болото, обернувшись на жаб, — ви не повернетесь назад, уражені цими стрілами".

Нарешті скіфи наважилися на вирішальну битву з армією Дарія, остаточно виснаженою довгим походом. Однак у ніч перед боєм Дарій з добірною частиною війська втік з табору, лишивши там знесилених воїнів та

ревучих віслюків, які мали створити видимість армії і ввести в оману скіфів. Таємно, під покривом ночі Дарій з гвардією переправився через Дунай напливним мостом, яким він прибув до Скіфії. Так безславно скінчилася невдала спроба персів завоювати Скіфію.

Велика Скіфія

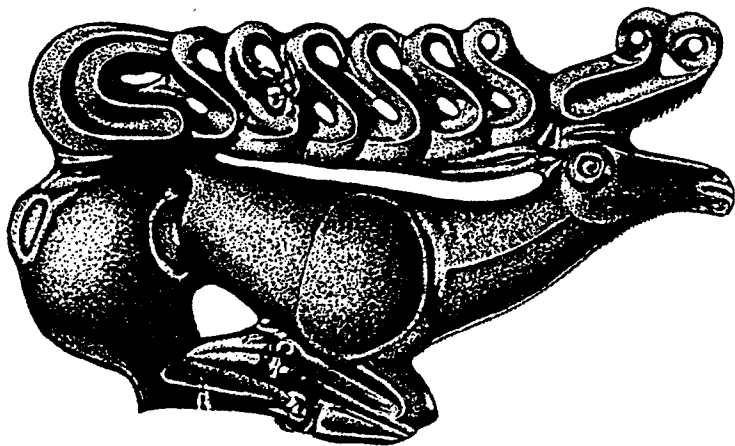
Перемога над персами небувало піднесла авторитет та зміцнила владу скіфів у Північному Надчорномор'ї. Скіфія увійшла в смугу свого розквіту, який тривав протягом V—IV ст. до н. е.

Володарями країни були царські скіфи, які підкорили найближчих сусідів і мали певний політичний вплив на більш віддалені народи. Відомо багато спроб реконструювати карту Скіфії за Геродотом. Найбільш переконлива карта, яку запропонували В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін та Б. О. Рибakov (див. мал. 60).

Надчорноморські та надазовські степи були зайняті власне іраномовними кочовими скіфами. Північніше у лісостепах між Верхнім Дністром і Ворсклою відомі численні селища та величезні городища пращурів слов'ян — скіфів-орачів та скіфів-землеробів. На захід від них проживали фракійці, а на схід на верхньому Дінці та Дону — угро-фінські племена будинів. У Поліссі жили балтські племена неврів, андрофагів, меланхленів. За Доном починалися кочів'я спорідненого скіфам іраномовного народу савроматів. Південними сусідами степових скіфів були грецькі колоністи чорноморського узбережжя.

Основою могутності й процвітання степовиків-скіфів був, як зазначалося, контроль за торгівлею зерном, вирощеним осілими землеробами лісостепу. Через чорноморські колонії греки вивозили зерно до материкової Греції. Зокрема, Афіни з V ст. до н. е. забезпечувалися хлібом зі Скіфії. За хліб греки розпачувалися ремісничими виробами, коштовною зброєю, вишуканим посудом, ювелірними виробами із срібла та золота, вином. Коштовності та предмети розкоші, знайдені у скіфських курганах українських степів, були виготовлені в ремісничо-торгових центрах греків північного узбережжя Чорного моря — Тірі, Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї та ін. (мал. 62). Скіфська знать накопичувала ці престижні, коштовні речі, які згодом опинялися у курганах скіфської аристократії. Наприкінці V — у IV ст. до н. е. були споруджені найбільші скіфські кургани. Саме цим часом датується також переважна більшість рядових скіфських поховань у степу.

Контроль над потоком зерна з лісостепової України через колонії Чорномор'я до Греції зумовлював два головні напрями скіфської політики: північний та південний. Скіфські правителі робили постійні зусилля щодо втримання військово-політичного контролю не лише над виробниками зерна — землеробами лісостепу, а й над транзитними торговцями цим зерном — греками Надчорномор'я. Скіфи брали активну участь у політичних і військових баталіях, що точилися у грецьких містах-колоніях чорноморського узбережжя. Частина скіфської аристократії досить довго жила в цих містах і поступово еллінізувалася під впливом блискучої античної

Мал. 62. Золота бляха зі скіфського щита (умбон). Келермесський курган VI ст. до н. е.

культури. Про це свідчать як грецькі письмові джерела, так і скіфсько-еллінський набір речей у скіфських могилах на стародавніх цвинтарях Ольвії, Херсонесу, Пантікапею [120, с. 121—126].

Третім напрямом політичної активності скіфів був захід. По Нижньому Дунаю і навіть по Нижньому Дністру рання Скіфія межувала з фракійцями. Вони заважали прямій торгівлі з Грецією. Найбільший успіх скіфської експансії на захід пов'язаний з іменем царя Атея. В середині IV ст. до н. е. цей правитель підкорив Добруджу та Правобережжя Нижнього Дунаю і навіть карбував в античному місті Калатеї власну монету (мал. 63). Знай-

Мал. 63. Монета скіфського царя Атея

дено напис, де він погрожував мешканцям міста Візантій на березі Босфору: "Цар скіфський Атей демосові візантійців: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води".

Однак у цей час на півночі Греції міцніла держава Македонія на чолі з Філіпом II. У битві з македонянами 339 р. до н. е. на Нижньому Дунаї скіфи були розбиті, загинув їхній цар Атей, якому було майже 100 років.

331 р. до н. е. Зопіріон, намісник сина Філіпа II — Олександра Македонського, здійснив похід на чолі 30 тис. воїнів з Нижнього Дунаю на Ольвію. Македонянам не вдалося взяти місто, а на зворотному шляху всі вони разом з полководцем були знищені скіфами.

Скіфська культура

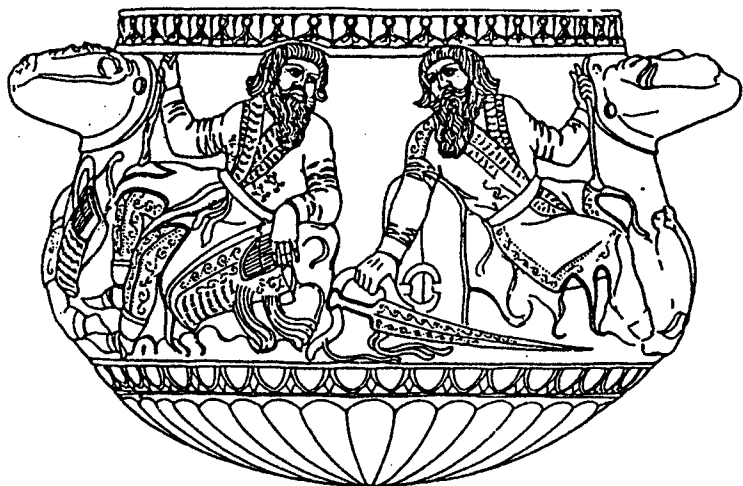
Культура скіфів українських степів була місцевим своєрідним виявом культури величезного кочового іраномовного світу, який розвивався в євразійських степах від Алтаю до Нижнього Дунаю протягом I тис. до н. е. Вона творчо вбирала в себе впливи сусідів і відповідно пережила кілька етапів історичного розвитку.

Формування скіфської культури відбувалося у VII ст. до н. е. під знаком поглинення і засвоєння елементів культури попереднього населення Надчорномор'я — кіммерійців. Під час походів за Кавказький хребет скіфи сприйняли багато передньоазійських здобутків. З V ст. до н. е. Скіфія розвивалася під сильним культурним впливом античної Греції, переважно з міст-колоній чорноморського узбережжя [120, с. 128].

Скіфи були кочовими скотарями і весь час рухалися слідом за табунами коней та гуртами овець. Чоловіки їхали верхи, а жінки та діти у кибитках — чотири- чи навіть шестиколісних возах, які були вкриті повстю від негоди. Взимку скіфи пасли худобу на малосніжних низинах Нижнього Подніпров'я, Надчорномор'я, Надазов'я, Північного Криму. Літо проводили на півночі — у лісостепах, де було більше води, а трава на пасовиськах менше вигорала під сонцем. Геродот сповіщає, що, відступаючи перед персами вглиб степів, скіфи відправили свої сім'ї з худобою на північ, тобто на традиційні літні пасовиська кочовиків.

Скотарській економіці скіфів відповідав їхній раціон: м'ясо, молоко, сир. Геродот докладно описує виготовлення екзотичного для греків продукту — іпаки, сиру з кобилячого молока. Значну частку раціону становили каші (пшенична, ячмінна).

Уявлення про зовнішність, одяг, озброєння скіфів дають численні зображення на срібному та золотому посуді та інших ювелірних виробках, знайдених у скіфських могилах (мал. 64). Скіфські чоловіки носили бороди, вдягалися в короткі кафтани, вузькі штани, шкіряні черевики. Голову прикривали повстяним башликом конічної форми. Одяг прикрашався хутром та орнаментом, для аристократії — золотими орнаментованими платівками, число яких іноді сягало кількох тисяч. На довгому вбранні знат-

Мал. 64. Срібна скіфська чаша з Гайманової Могили IV ст. до н. е., Надпорожжя

них скіфіянок та високому головному уборі було чимало золотих бляшок-нашивок.

Основа скіфського війська — легка кіннота, озброєна короткими мечами-акінаками, сокирами, списами. Проте головною зброєю були лук та стріли. Невеликий потужний скіфський лук стріляв на відстань до 500 м. Своєрідністю тактики бою була влучна стрілянина по ворогу на повному скаку.

Досконалий лук та лучники були добре відомі за межами Скіфії. Не лише безпосередні сусіди, а й далека Греція запозичили наконечники стріл скіфських типів. Письмові джерела свідчать, що поліцейську службу в Афінах несли найманці — скіфи-лучники.

Ударною силою скіфського війська була важкоозброєна кіннота. Вона складалася зі скіфської знаті, яка могла придбати коштовний захисний обладунок. Останній, крім щита, включав шкіряні куртку, штани та шолом, обшиті, як лускою, залізними чи бронзовими пластинами. Найдорожчим був обладунок грецької роботи — виготовлені із суцільного бронзового чи сталевого листа шоломи, поножі античної роботи.

Визначальний внесок у вивчення матеріальної культури та побуту скіфів зробили археологи України в ході розкопок скіфських курганів Північного Надчорномор'я.

Дамо короткий опис типового поховання рядового скіфського воїна IV ст. до н. е. Кургани кочових скіфів розташовувались в українських степах групами на найвищих, вододільних ділянках рельєфу. Під курганним насипом заввишки до 2 м знаходилась прямокутна яма площею приблизно 2 × 3 м, завглибшки 2—4 м. У нижній частині північної стіни ями робився підбій. У цій поховальній камері у випростаній позі головою на захід клали небіжчика. Поряд, як правило, зліва знаходять горит (футляр

для лука та стріл) з кількома десятками бронзових наконечників стріл, а також 1—2 залізні наконечники списів, наконечник дротика, рештки залізного меча-акінака. В головах лежать рештки загробної їжі: частина скелета вівці чи коня та залізний господарчий ніж з кістяним руків'ям, іноді грецька амфора з-під вина. У чоловічих могилах знаходять кам'яні фігури воїнів-родоначальників. Як правило, вусатого воїна зображували з гривною на шії, рогом у руці, бойовим поясом з різноманітною зброєю.

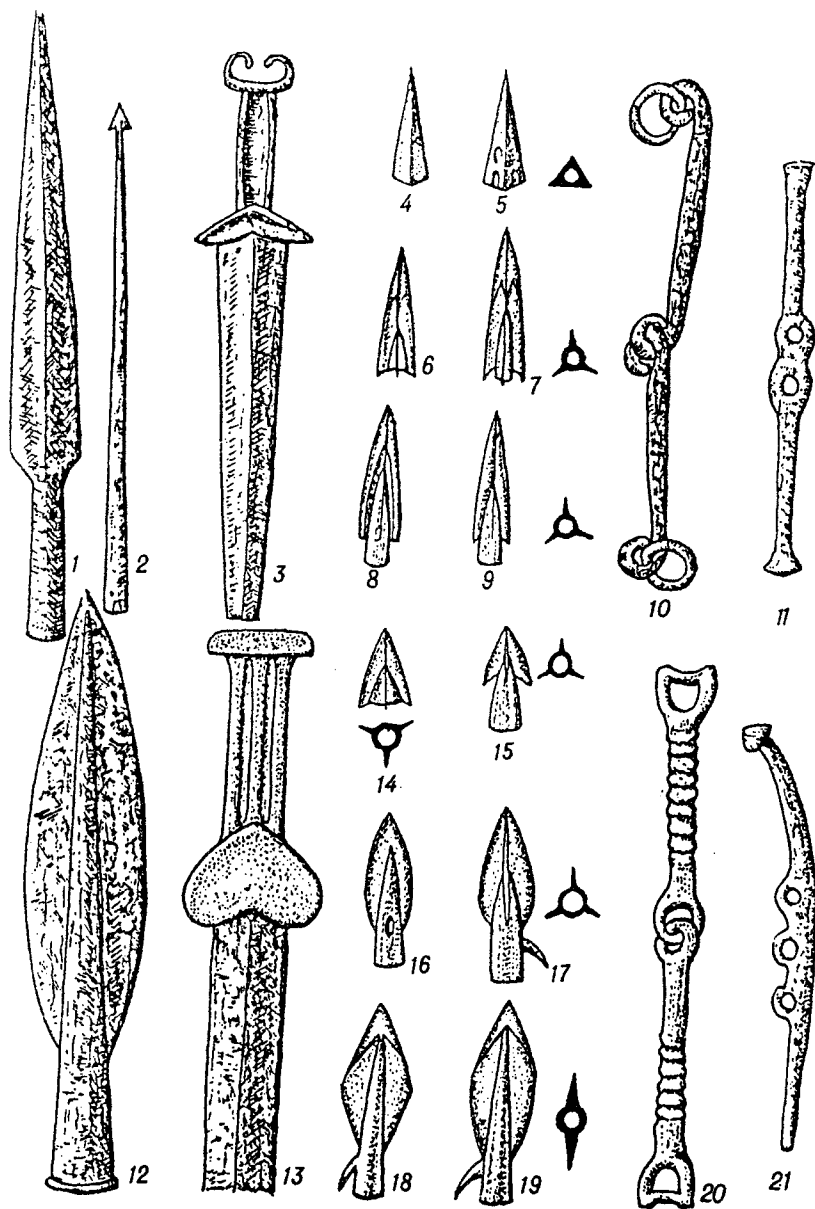
Незрівнянно багатшими були грандіозні поховальні споруди скіфських царів, перекриті курганными насипами заввишки шестиповерхового будинку (до 21 м). Найбагатші з них — кургани Чортотлик, Солоха, Куль-Оба, Огуз, Мелітопольський, Бердянський, Товста Могила та ін. Образний і докладний опис поховання скіфського царя подає Геродот:

“Могили їхніх царів розташовані в місцевості Гери, в тому місці, до якого Борисфен судоплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують в землі велику чотирикутну яму, а як вона вже готова, беруть трупа. Тіло мерця покривають воском (перед тим очищають від нутрощів його живіт), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізають кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені. І коли так вони об'їздять із покійником всі племена, вони прибувають у країну Гери, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім помістивши покійного на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають їх очеретяними матами. В просторому приміщенні-склепі ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, візника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовували). Коли вони все це зроблять, то насипають великий земляний курган, намагаючись зробити його якомога вищим.

Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають п'ятдесят найкращих слуг і задушують їх, і до того ще п'ятдесят коней із найкращих... Виготовивши з 50 задушених юнаків та такої ж кількості коней чучела, скіфи розставляли на увіткнутих в землю жердинах навкруги царського кургану 50 мертвих вершників-охоронців” [36, с. 196].

Старожитності скіфів археологи розрізняють за так званою скіфською тріадою — своєрідною зброєю, кінською упряжжю та звіриним стилем у прикладному мистецтві. В розвитку останніх простежується два головні періоди — ранній (VII—V) та пізній (V—III ст. до н. е.).

Ранньоскіфські мечі мають брусковидне навершя та серцеподібне перехрестя (мал. 65, 13). Пізніше навершя набуває антеновидної, перехрестя — трикутної, а лезо — гостролистої форми (мал. 65, 3). Вузьку, гостролисту форму мають і пізньоскіфські наконечники списів (мал. 65, 1), на

Мал. 65. Скіфська зброя з курганів півдня України:

1, 2 — наконечник списів та металевий дротик; 3 — меч з лезом гостролістої форми; 4—9 — наконечники з короткою або схованою втулкою; 10 — прості залізні вудила; 11 — дводірчастий псалій; 12 — масивний, лавролистий наконечник VII—V ст. до н. е.; 13 — брусковидне навершя та серцеподібне перехрестя на мечі; 14—19 — бронзові втульчасті, трилопасні наконечники з довгою втулкою; 20 — бронзові вудила із стрем'ячкоподібними кільцями; 21 — тридірчастий, злегка зігнутий псалій

відміну від масивних, лавролистих наконечників VII—V ст. до н. е. (мал. 65, 12). У пізній період великого поширення набувають залізні наконечники металевих дротиків з довгою тонкою втулкою (мал. 65, 2).

Масовою знахідкою в могилах скіфських воїнів є бронзові втульчасті трилопасні наконечники стріл. Ранні вістря масивніші, більші за розміром, з довгою втулкою (мал. 65, 15—19), дволопасні, іноді з пером ромбічної форми та шипом на довгій втулці (мал. 65, 18, 19). Пізньоскіфські наконечники дрібніші, з короткою або схованою втулкою (мал. 65, 4—9, 14), іноді трикутної в перетині форми (мал. 65, 4, 5).

Висока боездатність скіфської кінноти (мал. 66) значною мірою була зумовлена досконалою кінською упряжжю, яка давала змогу вершнику

Мал. 66. Військове спорядження скіфських воїнів V ст. до н. е. Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами скіфських курганів України

чітко керувати конем. Найважливішими її елементами є вудила, що фіксувалися у роті коня за допомогою псаліїв. Ранньоскіфські бронзові вудила, як правило, закінчувалися стрем'ячкоподібними кільцями (мал. 65, 20) і фіксувалися тридірчастими, злегка зігнутими псаліями (мал. 65, 21). У IV—III ст. до н. е. масового поширення набули прості, залізні вудила (мал. 65, 10) та дводірчасті псалії (мал. 65, 11).

Звіриний стиль полягає у широкому запровадженні в прикладному мистецтві зооморфних мотивів. Реалістичні чи схематичні зображення диких тварин у динамічних позах прикрашали зброю, кінську упряж, одяг, предмети побуту. Ранньоскіфський звіриний стиль відзначався реалізмом (див. мал. 62), виразними впливами Близького Сходу, зображенням суто азійських тварин: гірських баранів, хижаків родини котячих, грифо-баранів та ін. У V—III ст. до н. е. внаслідок потужного культурного впливу з грецьких колоній Надчорномор'я (мал. 67) на півдні України поширюється пізній різновид звіриного стилю, який називається греко-скіфським. Він характеризується схематизацією та поширенням суто античних міфологічних і орнаментальних мотивів поряд зі скіфськими. Такий стиль був західним

Мал. 67. Вулична сцена в грецькій колонії Ольвія, що в гирлі Південного Бугу.
Реконструкція М. В. Гореліка

виявом прикладного мистецтва євразійського степу, де в I тис. до н. е. панували зооморфні мотиви [12, т. 2, с. 166—170; 179, с. 100—104].

Вірування скіфів належать до політеїстичних релігій передкласових суспільств. Серед багатьох богів виділялися головні, один з яких був верховним божеством. Племінні вірування первісних скотарів перебували на стадії трансформації у національну релігію ранньокласової скіфської держави [12, т. 2, с. 157—163].

Скіфська релігія має численні паралелі у віруваннях інших індоєвропейських народів, насамперед індо-іранців. Першим це відзначив Геродот, який назвав сім головних скіфських божеств та їхні аналоги у грецькому пантеоні.

Головними скіфськими божествами були богиня священного вогню домашнього вогнища Табіті (Гестія стародавніх греків), уособлення неба Папай (Зевс) та його дружина, богиня землі й води Апі (Гея). Важливе місце в пантеоні займали бог сонця Гойтасир (Аполлон), богиня родючості та життя Аргімаса (Афродіта), бог-герой Геракл та божество війни Арей (Арес). Геродот яскраво змалював поклоніння скіфів мечу, який був символом Арея, та принесення в жертву йому виськовополонених [36, с. 193, 194]. Царські скіфи поклонялися ще й родоначальнику та покровителю коней Тагимасаду.

Скіфські вірування являють собою яскравий приклад індоіранських релігій. Про це свідчать такі традиційні для індоіранських культів елементи, як семибожжя, поклоніння сонцю, вогню, небу, обожнення коня та меча тощо.

Вражаючи різниця між грандіозними поховальними спорудами царів та бідними могилами рядових скіфів демонструє ступінь майнового та соціального розшарування скіфського суспільства. За майновим та правовим статусом у ньому простежуються верстви рядових общинників, родової аристократії, верховних правителів-царів, підкорена місцева людність, раби з числа військовополонених та ін. Є всі підстави говорити про початок формування скіфської держави. Як і всі державні утворення кочових скотарів (гунська імперія Аттіли, Аварський каганат, імперія Чингізидів тощо), скіфська держава була досить нестійким, ефемерним об'єднанням, яке скоро розпалося через різні об'єктивні й суб'єктивні причини. Крім того, на скіфів зі сходу тиснула нова хвиля іраномовних кочовиків — сарматів.

Сармати були східними сусідами скіфів і з IV ст. до н. е. почали поступово заселяти правий, західний берег Нижнього Дону. Крах Скіфії був зумовлений не стільки експансією сарматів, скільки низкою несприятливих для скотарського господарства природно-кліматичних змін. Інтенсивне випасання великих гуртів худоби протягом кількох століть зумовило деградацію скіфських степових пасовиськ, яку посилювала прогресуюча аридизація клімату [138]. Надмірна експлуатація землі протягом тривалого часу призвела до підриву економічних ресурсів лісостепових виробників зерна. Скіфський хліб став неконкурентоспроможним на грецькому ринку, адже саме в цей час дешеве збіжжя почало надходити до Середземномор'я з Єгипту.

На рубежі IV—III ст. до н. е. у Північному Надчорномор'ї зникають кургани степових скіфів. Скіфське населення концентрується в регіонах,

придатних для землеробства та осілого скотарства: на Нижньому Дніпрі, у Нижньому Подунав'ї, Північному та Передгірному Криму. Давньогрецький географ Страбон назвав Нижній Дніпро та Крим цього часу Малою Скіфією.

Спустілий скіфський степ між Доном та Дніпром у III—II ст. до н. е. заселило сарматське племінне об'єднання роксоланів. Численні пізньоскіфські укріплення, що суцільним ланцюгом тягнуться уздовж правого берега Нижнього Дніпра від Запорожжя до Херсона, майже до кінця I ст. до н. е. стримували просування сарматів українським степом на захід.

Дослідження останніх років свідчать про певну залежність економіки Надчорномор'я від циклічних змін клімату в степовій зоні. Так, розквіт Скіфії та грецьких торгово-ремісничих центрів у V—IV ст. до н. е. збігся з періодом максимального зволоження клімату надчорноморських степів. Їхня аридизація в III—II ст. до н. е. зумовила колапс кочового скотарства і перехід пізніх скіфів до землеробства у річкових долинах. Вірогідно, сармати у II—I ст. до н. е. зайняли вже спустілий скіфський степ. На початку нашої ери кількість опадів у степах півдня Східної Європи зростає. Не випадково розквіт Сарматії відбувся саме в цей сприятливий для скотарства природно-кліматичний період [138, с. 104, 105].

Мала Скіфія у Криму зі столицею Неаполь Скіфський (нині околиця Сімферополя) проіснувала до IV ст. н. е. Вона поступово втрачала свої характерні риси, оскільки розвивалася під сильним військово-політичним і культурним впливом сарматів з півночі та грецьких колоністів кримського узбережжя. У III ст. н. е. Кримська Скіфія зазнала нападу готських дружин з півночі, а наприкінці IV ст. під ударами гунів загинула переважна більшість пізньоскіфських поселень Криму.

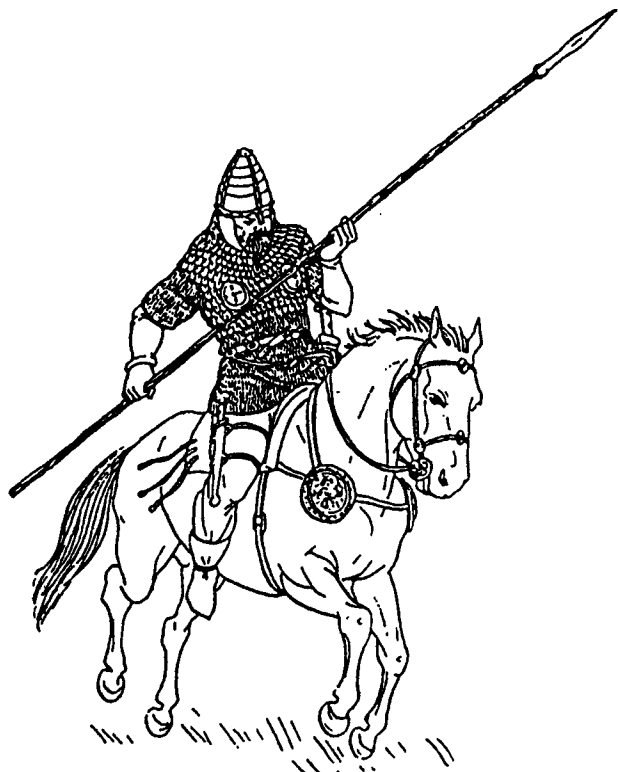
Сармати

Ми не знаємо, як називали себе кочовики, що у III ст. до н. е. прийшли з-за Дону в українські степи на зміну скіфам. Греки та римляни називали їх сірматами, або сарматами, що з давньоіранської перекладається як “оперезаний мечем” (мал. 68). За Геродотом, їхні пращури савромати проживали на схід від скіфів за річкою Танаїс (Дон). Батько історії переповідає легенду, за якою вони є нащадками дітей скіфських юнаків та войовничих жінок — амазонок. Їм не вдалося добре опанувати мову чоловіків, “тому савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою”, — писав Геродот.

Ці нібито фантастичні свідчення давньогрецького історика про походження та етнічну спорідненість сарматів з іраномовними скіфами, високий громадський статус та войовничість сарматських жінок підтверджені під час археологічних розкопок сарматських могил.

Сармати — це центральна частина іраномовної культурно-історичної спільноти ранніх скотарів-номадів, яка розвивалася в I тис. до н. е. в

евразійських степах від Алтаю на сході до гирла Дунаю на заході. Сарматською батьківщиною вважаються степи басейнів Нижньої Волги та Уралу. Археологи розрізняють три послідовні періоди історичного розвитку сарматів: савроматський (VII—IV ст. до н. е.), ранньосарматський, або прохो-

Мал. 68. Сарматський кінний воїн. Реконструкція М. В. Гореліка за матеріалами сарматських поховань України

рівський (III ст. до н. е. — II ст. н. е.), та пізньосарматський, або аланський (II—IV ст. н. е.). Починаючи з IV ст. до н. е. простежується постійна експансія сарматських племен на захід, до степів Надазов'я [179, с. 148—213].

Запустіння скіфських степів у III ст. до н. е. через аридизацію клімату та деградацію скотарського господарства скіфів [138] створило передумови для заселення Надазов'я та Північного Надчорномор'я сарматами. До того ж зі сходу на них тиснули інші скотарські народи, що прийшли в рух через завойовницькі війни Олександра Македонського в Середній Азії.

Як свідчать античні автори, зокрема Діодор Сицилійський, експансія сарматів на скіфські землі була далеко не мирною. Вони, “зробившись

сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю” [104, т. II, § 43.7].

Страбон відзначав, що народ сарматів складався з кількох племінних об'єднань. Першими через українські степи в Подунав'я пройшли язиги. За ними із-за Дону в Надазов'я просунулися роксолани, експансію яких на захід довго стримували пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я. Сіраки проживали на Кубані, аорси та алани — на Нижньому Дону.

Наприкінці I ст. до н. е. роксолани форсували Дніпро й просунулися степами на захід. Разом з язигами вони чинили військові напади на римську провінцію Мезію в Подунав'ї. Слідом за ними з-за Дону до багатих римських провінцій Нижнього Подунав'я посунули племінні об'єднання аорсів. У цей час потерпають від нападів сарматів багаті греко-римські центри чорноморського узбережжя — Боспорське царство та Херсонес у Криму, Ольвія, Тіра та ін.

Римський поет Овідій писав про пограбування сарматами Нижнього Подунав'я: “Ворог, сила якого кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні багатства навколишніх сіл”. У II ст. н. е. прокотилася українськими степами від Дону до Дунаю хвиля аланів, остаточно зруйнувавши пізньоскіфські укріплення Нижнього Подніпров'я. З цього часу на Дунаї розпочалася так звана Сарматська війна Риму з аланами та іншими варварськими племенами [164, с. 137—156].

Сарматська агресія була спрямована не лише у багаті римські провінції Подунав'я чи античні міста-колонії чорноморського узбережжя, а й на північ, на землі осілих землеробів-праслов'ян лісостепової смуги України. На рубежі нашої ери сармати здійснювали збройні напади на городища зарубинецької культури Середнього Подніпров'я і навіть Подесення. Їхні наконечники стріл знаходять при розкопках валів зарубинецьких городищ цього часу. Сармати істотно вплинули на культурний розвиток праслов'ян Середнього Подніпров'я [113], ставши складовим компонентом антської етнічної спільноти, що проживала у лісостепах України у V—VII ст.

Кочове скотарство сарматів багато в чому нагадувало скіфське, відрізняючись від нього дещо більшою рухливістю. Це пояснюється господарюванням у посушливіших регіонах. Ось як описує скотарський побут роксоланів Страбон: “Кибитки номадів зроблені із повсті і поставлені на вози, на яких вони живуть. Навколо кібіток пасеться худоба, м'ясом, сиром, молоком якої вони кормляться. Вони пересуваються за своїми стадами, вибираючи місцевості з гарними пасовиськами: взимку в болотах біля Меотиди (Азовське море), а влітку на рівнинах” [104, т. II, § 3.77].

Отже, так само, як і скіфи, сармати здійснювали сезонні міграції за гуртами овець і табунами коней у меридіальному напрямку. Влітку худоба паслася на північних, лісостепових пасовиськах, де трава менше вигорала від сонця. Зимували на низинах біля Азовського моря, на Нижньому Дону, Прикубанні, на степових пасовиськах з тонким сніговим покривом. Саме тут археологи дослідили зимівники сарматських скотарів. Кочовим

скотарством займалися заможні родини, які мали численні гурти овець та кінські табуни. Бідні общинники проживали осіло у Надазов'ї, вирощуючи пшеницю, просо та займаючись осілим скотарством.

Продукти землеробства (зерно, вино), ремісничі товари (зброю, ювелірні вироби, предмети розкоші тощо) сарматські номади отримували обмінюючи, а нерідко й грабуючи осілих сусідів — землеробів лісостепової України, Передкавказзя та античних торгово-ремісничих центрів Надчорномор'я. Особливо велику роль у житті суспільства відігравав Танаїс — антична колонія у гирлі Дону (див. мал. 60). Нижній Дон був економічним, культурним, політичним центром Сарматії з II ст. до н. е.

Сарматський одяг багато в чому нагадував скіфський. Однак на відміну від скіфів сарматські чоловіки носили грецькі плащі із застібною-фібулою на правому плечі. Довгий жіночий одяг обшивався по подолу та коміру бісером та намистом. У цей час поширилася мода на різноманітне намисто з напівкоштовного каміння та скла, амулети.

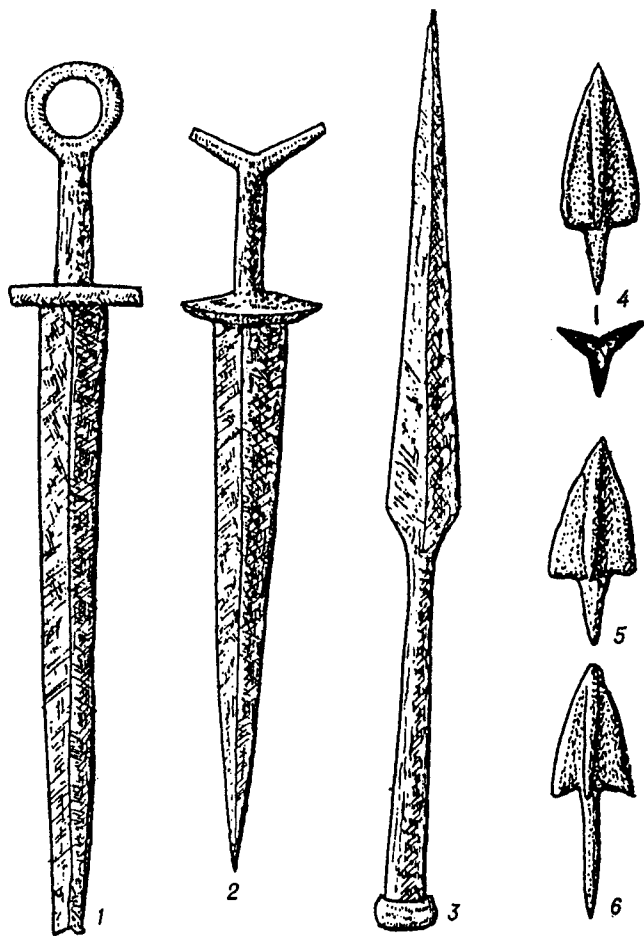
В історії військової справи сарматів виділяються два головних періоди. На ранньому війсьکو складалося з народного ополчення на чолі з родовими вождями. Його основою була легка кіннота, озброєна луками та мечами. Піхота комплектувалася з найбідніших общинників.

Після невдалих зіткнень з римськими легіонами в Подунав'ї у I ст. до н. е. сарматське військо реорганізувалося. Його ударним кулаком стала важкоозброєна кіннота — катафрактарії, що з метою прориву бойових порядків піших римських легіонерів атакувала тісним строєм з довгими (до 4,5 м) списами (див. мал. 68; 69, 3). Такий кіннотник (нерідко разом з конем) був захищений важким обладунком — катафрактою: довгим кафтаном з грубої шкіри, лускоподібно обшитим залізними пластинами. В цей час набувають поширення великі, потужні луки і масивні залізні наконечники стріл для боротьби з важкоозброєною кіннотою (мал. 69, 4—6), довгі залізні мечі для кінного бою (мал. 69, 1—2) [12, т. 2, с. 218].

Римський історик початку нашої ери Тацит писав про сарматів: "Коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій не може їм протистояти" [185]. Саме поразки від сарматських катафрактаріїв змусили римлян реформувати своє піше військо, посиливши його важкоозброєною кіннотою. Сарматські найманці-кіннотники брали участь у війнах на північних кордонах римських володінь у Подунав'ї та в інших збройних конфліктах перших століть нашої ери.

Савроматська зброя та кінська упряж VII—II ст. до н. е. мало чим відрізнялися від скіфських. Однак у зв'язку з вищезгаданими змінами у військовій тактиці сарматів з I ст. до н. е. їхнє озброєння набуває яскравої своєрідності. Поширилися довгі залізні мечі спочатку із серповидним (мал. 69, 2), а потім кільцевим (мал. 69, 1) навершям. На зміну невеликому скіфському луку зі стрілами з дрібними бронзовими наконечниками прийшов потужний "гунський" лук з масивними залізними трилопасними вістрями з черешком (мал. 69, 4—6). Римлянин Овідій називає їх "стрілами, вологими від зміїної отрути", "літаючим залізом, просякнутим отрутою", "синювати-

ми від зміїної отрути". Захисний панцир та кінську упряж пізні сармати прикрашали великими, круглими, багато орнаментованими срібними чи мідними бляхами — фаларами (див. мал. 68).

Мал. 69. Сарматська зброя:

1, 2 — довгі залізні мечі із серповидним і кільцевим навершям; 3 — наконечник довгого списа;
4—6 залізні наконечники стріл

Прикладне мистецтво сарматів було своєрідною модифікацією скіфсько-сибірського звірино-го стилю. У савроматські часи особливого поширення набувають зображення вовків та ведмедів. Поступово зображення тварин втрачають реалістичність і схематизуються. На початку нашої ери сарматські племена аорсів та аланів, які вели караванну торгівлю зі спорідне-

ними іраномовними племенами саків та масагетів Закаспію, занесли на Кубань, Нижній Дон, Приазов'я елементи середньоазійського поліхромного стилю. На досить схематичних металевих зображеннях звірів з'являються різнокольорові вставки із сердоліку, бірюзи, кольорової скляної пасти. Східна за походженням поліхромія остаточно перемагає у Надчорномор'ї з приходом гунів у IV ст., мистецтво яких характеризується геометричними поліхромними композиціями [12, т. 2, с. 219, 220].

Сарматський поліхромний звіриний стиль був занесений сарматами, готами та гунами в Європу. Тут він домінує у прикладному мистецтві від Середземного моря до Скандинавії протягом I тис. н. е. Саме в цій мистецькій традиції корені звіриної орнаментики, якою скандинавські вікінги вкривали борти своїх дракарів, а давньоруські монахи-літописці прикрашали рукописи XII—XIII ст.

Переважну більшість інформації про сарматів археологи дістали під час розкопок їхніх курганів. Рядові сарматські поховання знаходяться під невисокими курганными насипами. Небіжчика клали випростаним на спині головою на північ на дно прямокутної вузької ями, іноді перекритої деревом. У чоловічих могилах найчастіше знаходять кілька залізних наконечників стріл, меч, точильний брусок, у жіночих — сіроглиняні глечики, прикраси (намиста з напівдорогоцінних каменів чи скла, амулети, бронзові круглі люстерка, фібули-застібки тощо). У багатих сарматських могилах чимало ювелірних виробів та посуду із дорогоцінних металів. Вони є складними поховальними спорудами (Соколова могила на Миколаївщині, Порogi на Вінниччині, Ногайчинський курган у Криму та ін.).

Про вірування сарматів відомо значно менше, ніж про релігійні уявлення скіфів, але багато в чому вони подібні. Так само, як і всім індоіранським народам, сарматам властиве семибожжя з провідним культом бога війни, якого уособлює меч, а також поклонінням вогню та сонцю. Археологічними доказами останнього є сліди вогнищ під курганами, обпаленість дерев'яних поховальних конструкцій, вугілля в сарматських могилах тощо.

Родоплемінний лад сарматів знаходився на стадії розкладу. Приватна власність на худобу сприяла майновому розшаруванню суспільства. Про це свідчать також сарматські кургани, що дуже відрізняються один від одного за багатством поховального інвентарю. Крім аристократії та рядових общинників, сарматське суспільство включало верству рабів-військовополонених. Торгові, культурні, військово-політичні відносини з античними державами-містами Надчорномор'я сприяли соціальному розшаруванню скотарського суспільства степовиків і вивели його на межу державотворення. На думку дослідників, на початку нашої ери сарматські племена консолідувалися навколо міста Танаїс на Нижньому Дону в переддержавне утворення, якому так і не судилося стати справжньою міцною державою.

На початку нашої ери відбулася сарматизація міст-колоній чорноморського узбережжя. Сталося це насамперед внаслідок розкладу античного рабовласницького суспільства, деградації його культури та військово-політичної кризи античних держав Середземномор'я. Потужного сарматсь-

кого впливу зазнало Боспорське царство Східного Криму. Сарматські імена дедалі частіше фігурували у боспорських написах, що свідчить про зростання степового, варварського компонента серед населення царства. В моду входили сарматське мистецтво, одяг, зброя, тактика кінного бою, релігійні культи. Протягом тривалого часу Боспором правила сарматська династія, царі якої мали ім'я Савромат.

У III ст. н. е. сармати зазнали поразки від войовничого германського племені готів, які прийшли у Надчорномор'я з Балтії. Саме в цей час було спалене головне торжище сарматів Танаїс на Нижньому Дону. Готи створили на півдні України ранньофеодальну державу, відому під назвою імперії Германаріха. До неї входили праслов'яни, фракійці, сармати, пізні скіфи Надчорномор'я. Численні пам'ятки черняхівської культури степової та лісостепової України, схоже, були залишені різноетнічною людністю готської імперії Германаріха. Край готському пануванню в Надчорномор'ї поклала гунська навала наприкінці IV ст.

“Карою господньою” називали гунів середньовічні хроністи. Ось як описує їхній напад на Сарматію Аміан Марцелін: “Цей рухливий і нестримний народ..., просуваючись серед грабунків та різанини сусідніх народів, дійшов до аланів... Пройшовши через землі аланів, які межували з гревтунгами і звичайно звалися танаїтами, зробили в них страшенне спустошення і винищення, а з уцілілими уклали угоду і приєднали їх до себе” [104, т. II, § 2.14].

Уцілілі після гунського погрому сарматські племена півдня України разом з гунами рушили на захід, у Подунав'я і далі до Західної Європи, де взяли участь у розгромі Риму. Рештка аланів Нижнього Дону, Кубані, Передкавказзя пізніше увійшли до Хазарського каганату, слідами якого є пам'ятки салтово-маяцької археологічної культури VII—X ст. басейнів Дінця, Дону, Нижньої Волги, Кубані. У Передкавказзі до XII ст. проіснувала держава Аланія. Нашадками пізньосарматського народу аланів є сучасні осетини Північного Кавказу.

Анти лісостепової України (пенківська археологічна культура V—VII ст.) включали сарматський компонент. Сармати та скіфи вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу українців. Особливо відчутні іранські впливи простежуються в Східній Україні. Крім численних іранських назв річок Лівобережжя, тут відомі групи населення, що є носіями іранського (східносарматського) антропологічного компонента. Він характеризується високим зростом, стрункою статуєю, темною пігментацією очей та волосся, довгим обличчям та вузьким, прямим чи горбатим носом [155, с. 190]. Мабуть, більшість цієї людності Східної України є далекими нащадками аланів, що понад 1000 р. тому входили до Хозарського каганату і лишили пам'ятки салтово-маяцької культури Слобожанщини. Нашадки сарматів були важливою складовою середньовічних сіверян, які відомі археологам як за літописними даними, так і за пам'ятками роменської культури IX—X ст. Північно-Східної України.

Розділ 11

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Проблема етногенезу слов'ян давня, складна й далека від остаточного розв'язання. Першим спробував відповісти на питання, звідки пішли слов'яни, 900 років тому київський літописець Нестор, що бачив їх прабатьківщину в Подунав'ї. Ця версія живилася легендами про слов'янську експансію на Балкани у I тис. н. е. Її прихильники були С. М. Соловйов, М. Н. Погодін, В. Г. Ключевський, О. Н. Трубачов. З північно-східного Прикарпаття виводив слов'ян П. І. Шафарник.

Л. Нідерле вважав ядром праслов'янських територій Волинь. Слов'янську прабатьківщину він обмежував на сході Середнім Дніпром, а на заході Середньою Віслою та Карпатами [232]. Ця концепція слов'яногенезу дістала назву вісло-дніпровської.

За іншою гіпотезою прабатьківщина розміщувалась у межиріччі Вісли й Одеру, а походить слов'янство від лужицької археологічної культури території Польщі [228].

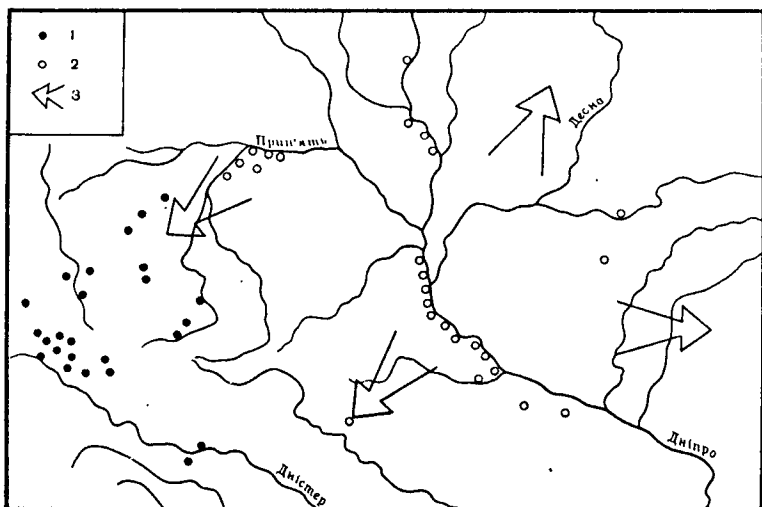
А. А. Шахматов виводив слов'ян з Прибалтики. Спочатку вони розселилися на захід у Повіслення, а після розгрому гунів у V ст. н. е. рушили на південь у Подунав'я та на Балкани [203].

У радянській історіографії набула поширення автохтоністська модифікація концепції Л. Нідерле. Її фундатори Б. О. Рибakov, М. І. Артамонов, П. М. Трет'яков вважали праслов'янською тшинецьку археологічну культуру епохи бронзи, що поширилась у XV—XII ст. до н. е. у Поліссі та на Волині й з часом трансформувалась через кілька археологічних культур у найдавнішу власне слов'янську зарубинецьку культуру.

Значний прогрес у вивченні походження слов'янства стався у повоєнний час завдяки дослідженням українських археологів [14; 15; 16; 27; 30; 145; 113; 189; 90; 112; 12; 207; 18]. Більшість сучасних дослідників згодні з Л. Нідерле, що прабатьківщиною слов'янства були території, обмежені на заході Середньою Віслою та Карпатами, на сході — Середнім Дніпром, на півночі — Прип'яттю, а на півдні — середніми течіями Дністра та Південного Бугу. Саме тут концентрувалася більшість слов'янських гідронімів.

На північ від Прип'яті та Десни лежить суцільна балтська гідронімія, а у лісостеповому Лівобережжі Дніпра переважають іранські гідроніми [18, с. 73]. Археологічні матеріали та писемні джерела також свідчать, що найдавніші слов'яни з'явилися в окресленому регіоні.

На рубежі III та II ст. до н. е. на території сучасної Польщі з'явилися племена пшеворської культури, які, поступово просуваючись на схід, зайняли басейни Західного Бугу, Стирі, Горині, Верхнього Дністра. У цей час на схід від них у Поліссі та Середньому Подніпров'ї сформувалася зарубинецька культура (мал. 70). Вона виникла в результаті просування з басейну Середньої та Нижньої Вісли носіїв так званої поморсько-кльошової культури у середовище місцевої лізньоскіфської та сарматської людності. Пам'ятки пшеворської культури лишили східногерманські племена, а зарубинецької — праслов'яни [113].

Мал. 70. Ранні слов'яни на рубежі н. е., за Р. В. Терпиловським:

1 — пшеворська культура східних германців; 2 — зарубинецька культура праслов'ян; 3 — розселення праслов'ян на початку II тис. до н. е.

У другій половині I ст. н. е. внаслідок сарматської експансії з півдня у Середнє Подніпров'я зарубинецька людність мігрувала на Десну, Верхній Дніпро, верхів'я Південного Бугу. В результаті її контактів із сарматами, балтами та східними германцями (Пшевор) у Середньому Подніпров'ї в II—III ст. склалася ранньослов'янська київська культура. У цей самий час внаслідок просування зарубинецької людності з Полісся та Волині на південь у середовище пшеворських племен Верхнього Подністров'я виникла зубрицька група пам'яток [14].

Формуванням на спільній зарубинецькій основі споріднених київської культури Подніпров'я та зубрицької групи Подністров'я закінчується най-

давніший, зарубинецький етап історії слов'янства. Ці ранньослов'янські племена були відомі Європі як венеди. Так їх називають хроністи I—II ст. н. е. Пліній Старший, Птолемей, Тацит. “Чи віднести певкінів, венедів і фенів до германців чи сарматів, я не знаю, хоча певкіни, яких деколи називають бастарни, мовою, способом життя, домівками і осідлістю нагадують германців. Неохайність у всіх, ледарство і млявість серед знаті. Через змішані шлюби їх вигляд робиться дедалі огиднішим, і вони набувають рис сарматів. Венеди перейняли багато з їх звичаїв, бо заради грабунку нишпорять серед певкінів і фенів. Але ж їх скоріше можна зарахувати до германців, бо будують собі домівки, носять щити й пересуваються пішки, причому з великою швидкістю, все це відмежовує їх від сарматів, які проводять життя на возі й на коні” [185, с. 46].

Як відомо, певкіни проживали на Нижньому Дунаї та у басейнах Пруту й Серету, а фени (фіни) — на північний схід від Даугави, Верхнього Дніпра та Десни. Отже, батьківщина венедів, за Тацитом, збігається з теренами зарубинецької культури й охоплює простори від східних відрогів Карпат до Верхнього Подніпров'я.

Праслов'янська зарубинецька людність займалася примітивним перелоговим та підсічним землеробством, яке доповнювалося тваринництвом, рибальством та мисливством. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо. У стадії переважала велика рогата худоба, свині. У металургійних центрах з болотної руди виплавляли кричне залізо. З нього ковалі виготовляли ножі, серпи, сокири тощо. Прикраси робили з бронзи та срібла. Виробництво грубої ліпної кераміки ще не виділилося в окреме ремесло. Про торгові зв'язки зарубинецьких племен Середнього Подніпров'я з Причорномор'ям свідчать знахідки на праслов'янських поселеннях античних амфор, скла, бронзових прикрас. Взагалі господарство зарубинецької людності, як і всіх слов'ян до виникнення держави, мало замкнений, натуральний характер.

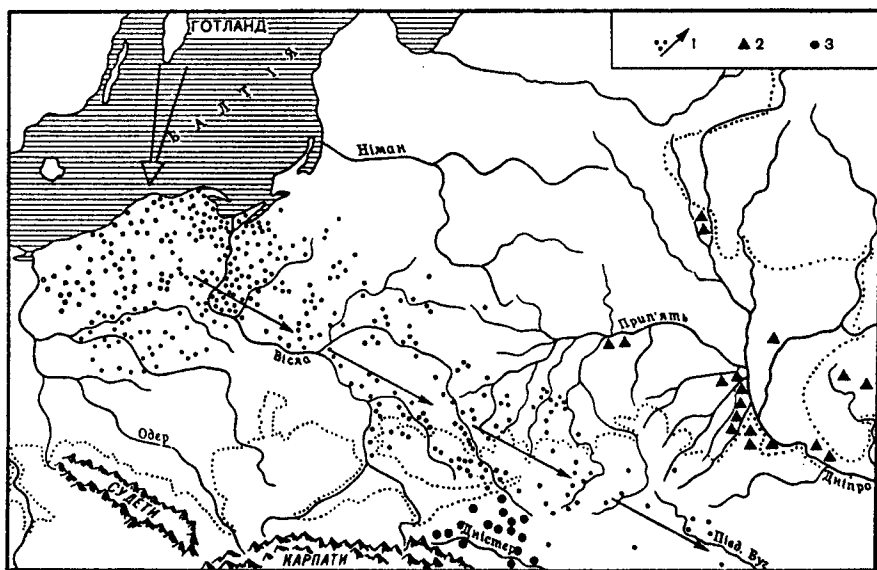
Зарубинецькі пам'ятки розміщені гніздами — по 10—15 поселень. Селища на підвищених мисах річкових терас нерідко мали укріплення — земляний вал та рів. У невеликих квадратних напівземлянках площею 12—20 м² жили окремі парні сім'ї. На кожному поселенні проживала сусідська община з кількох великих патріархальних сімей, складовими частинами яких були малі, парні сім'ї.

Небіжчиків спалювали, а рештки закопували в глиняній посудині (поховальній урні) або без неї на ґрунтових могильниках, що інколи налічують кілька сотень поховань.

Кінець венедському, чи зарубинецькому, етапу розвитку раннього слов'янства поклала експансія германських племен — готів. До Східної Польщі вони прийшли з пониззя Вісли. У II ст. готи просунулися у східному напрямку на Волинь, винищуючи слов'янську людність. Археологи простежують припинення існування слов'янських поселень на Волині у другій половині II ст. Слов'янські шари на них були перекриті шарами вельбарської культури готів. Волинські слов'яни тікали на південь у Подністров'я, де брали участь у формуванні зубрицької групи пам'яток [17, с. 30—78].

Рятуючись від винищення готами, слов'яни просунулися по Дністру на південь у Буджацькі степи та на Нижній Дунай. Останнім часом тут відкриті пам'ятки етулійського типу, які матеріальною культурою нагадують зубрицькі поселення Верхнього Дністра. Племена венедів у III—IV ст. згадуються у так званих Певтіргенових таблицях десь між Нижнім Дністром та Дунаєм [18, с. 34].

З Волині долиною Південного Бугу готи вийшли у надчорноморські степи. Відтак зарубинецький масив ранніх слов'ян був розрізаний германськими племенами готів на дві частини — київську культуру Подніпров'я та зубрицьку групу Верхнього Подністров'я (мал. 71). Надалі ці частини ранньослов'янської спільноти розвивалися самостійно, набуваючи специфічних рис. У III—IV ст. зубрицькі пам'ятки Подністров'я під впливом даків, римлян, германців трансформувалися у черняхівську культуру, тоді як у Подніпров'ї своїм шляхом розвивалася київська культура.

Мал. 71. Слов'яни та готи в кінці II—III ст., за В. Д. Бараном:

1 — Вельбарська культура готів; 2 — київська культура; 3 — зубрицька група

Отже, готська навала перервала перший в історії процес культурної, економічної та політичної консолідації слов'янства, що вів до становлення слов'янської державності [18, с. 43]. Розчленування ранньослов'янського масиву венедів долиною Південного Бугу на східну та західну групи врешті-решт призвело до постання антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я та Волині.

Про панування готів у Північному Надчорномор'ї III—IV ст. писав готський історик Йордан у своїй праці "Гетика" середини VI ст. Спочатку він

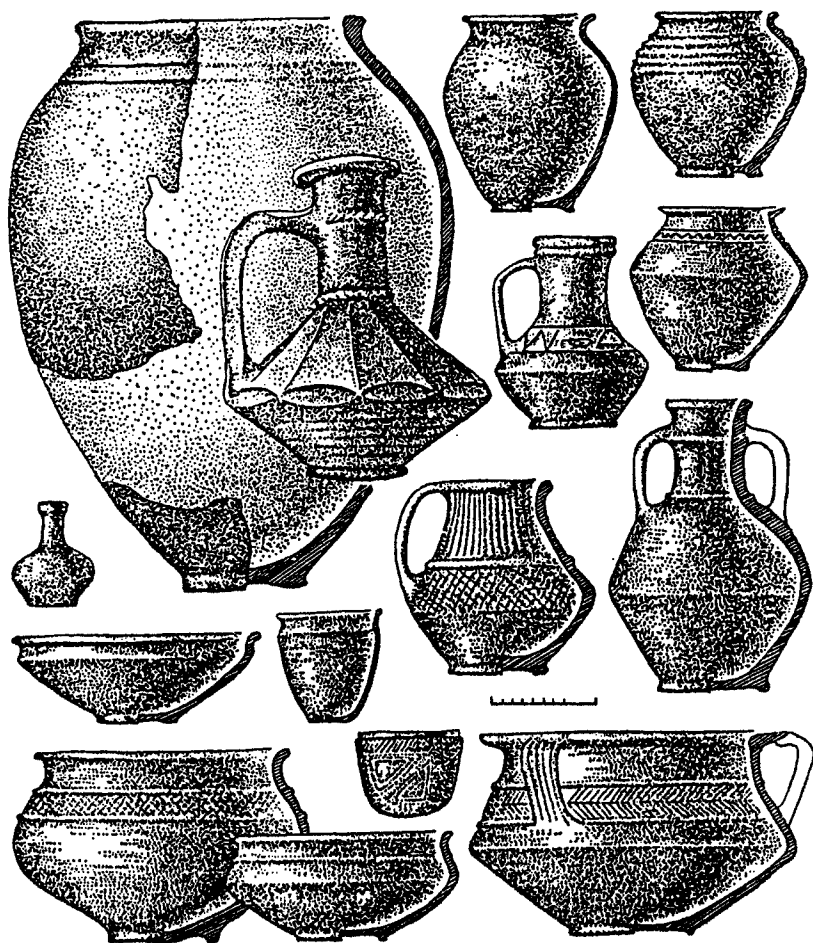
описує важку мандрівку готів від Вісли на схід через безкраї болота (напевно, поліські), де загинуло багато людей. Витримавши важку війну з місцевою людністю, вони пройшли у надчорноморські степи і зайняли Крим. Остготи розселилися у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, везиготи зайняли терени між Дністром, Карпатами та Нижнім Дунаєм. У середині III ст. готи нападали на римські провінції у Подунав'ї. Однак коли в 274 р. римляни залишили Дакію, готська воєнна експансія спрямувалася на захід у Трансильванію.

Контактуючи з римлянами, готи прийняли християнство. З'явився готський переклад Біблії, здійснений християнізованим готом Улфілою. Наприкінці III ст. постала готська держава, яку під назвою імперії Германаріха описує Йордан. Він надто перебільшив її розміри, включивши сюди велетенські обшири від Балтики до Чорного моря [44, с. 140—147].

В епоху панування готів у Надчорномор'ї поширилася черняхівська культура від Чорного моря до Полісся і від Сіверського Дінця до Карпат. Більшість сучасних учених вважають, що це яскраве культурне явище виникло внаслідок могутнього впливу Римської імперії на різноетнічну варварську периферію, тобто носіями черняхівських традицій були різні племена — слов'янські, фракійські, сарматські, готські. Схоже, останні консолідували різноетнічні племена у переддержавне утворення, відоме археологам під назвою черняхівської культури і назване Йорданом готською імперією Германаріха. Про готський етнічний компонент у черняхівській культурі свідчать деякі східногерманські елементи її культурного комплексу: рунічні написи на посуді та пряслах, деякі форми посуду, прикрас, зброї, обряд спалення трупів тощо (мал. 72). Готи були вигнані з півдня України гунами в останній третині IV ст. Показово, що приблизно у цей час припинила своє існування й черняхівська культура.

Близько 370 р. в українські степи зі сходу вдерлася перша тюркська орда гунів. Імператор розбитих готів Германаріх у 375 р. покінчив життя самогубством. Його заступник на троні Вінитар розпочав війну з антами, вбив їх князя Божа і розп'яв на хрестах 70 знатних антських старшин. Гуни виступили на боці слов'ян і вбили Вінитара. Вірогідно, війну слід розуміти як сутичку готів, що під тиском гунів відходили на захід, із слов'янськими племенами Нижнього Подністров'я та Буджанських степів [44, с. 165], які залишили пам'ятки етулійського типу. Більшість готів переселилися на Середній Дунай, але частина лишилася у Криму. За деякими даними, готська колонія у кримських горах проіснувала до пізнього середньовіччя, а мова — до XVI ст. Навіть у першій половині XX ст. частина татар гірського Криму зберігала нордійський антропологічний тип, вірогідно, успадкований від прашурів-готів.

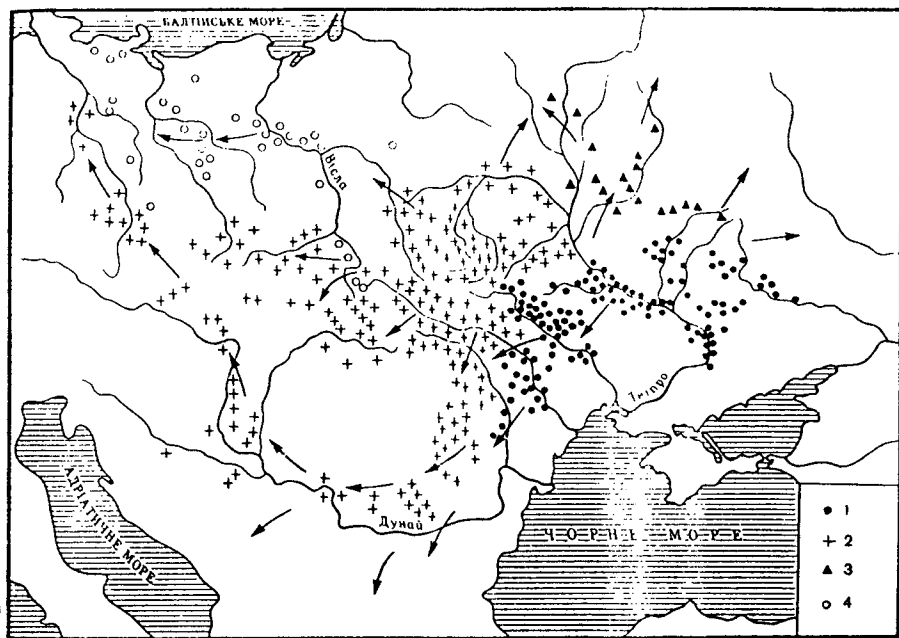
Опис слов'ян середини I тис. подає Йордан: "...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташовалося багатолюдне плем'я венедрів. Хоча їх назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами... Після поразки герулів Германаріх направив військо проти вене-

Мал. 72. Черняхівська гончарна кераміка III—IV ст. провінційноримських типів

дів. Останні, хоч і заслуговують на презирство через слабку зброю, однак могутні завдяки своїй чисельності... Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедів, антів і склавинів" [78, с. 71, 72].

За Йорданом та Прокопієм Кесарійським, анти VI ст. проживали у лісостепах між Нижнім Дунаєм та Сіверським Дінцем. Це збігається з територією поширення пам'яток пенківської культури V—VII ст. За Йорданом, склавини жили у VI ст. на обширах від загадкового Мурсіанського озера "до Данастру і на півночі до Вістули", що відповідає території празької культури V—VII ст. Отже, анти та склавини у Йордана — це людиність пенківської та празької культур середини I тис. (мал. 73). В. Д. Ба-

Мал. 73. Розселення слов'ян у VI—VII ст. під час розпаду слов'янської спільноти, за В. Д. Бараном. Поселення:

1 — антів (пеньківська культура); 2 — склавинів (празька культура); 3 — слов'яно-балтів (кологинська група пам'яток); 4 — дзедзицька група (праполяки)

ран вважає, що північно-західна периферія слов'янського світу (дзедзицька група пам'яток Центральної та Північної Польщі) після готської навали продовжувала носити стару загальнослов'янську назву венетів. На Десні та Сеймі досліджена кологинська група пам'яток, які досить близькі до пеньківських, але не згадуються у візантійських джерелах. Це пояснюється значною віддаленістю їх від кордонів Східноримської імперії. На кологинських пам'ятках простежені виразні балтські впливи.

Згадані чотири групи слов'ян V—VII ст. за матеріальною культурою багато в чому подібні. Всі вони ґрунтувалися на єдиному типі господарства: підсічній формі орного рільництва, доповненій присадибним тваринництвом. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, горох, розводили корів, свиней, коней. Суспільство вступило в епоху розкладу первісності та виділення племінної військової аристократії, становлення перших племінних центрів і дружинного побуту. На відміну від досить мирних зарубинецьких племен слов'янство середини I тис. н. е. стає більш войовничим, схильним до агресії, експансії на землі сусідів.

Поселення їх розташовувалися невеликими ізольованими групами — гніздами. Кожне з них складалося з кількох селищ на відстані 0,5—3 км.

**Синхроністична таблиця
подій I тис. у лісовій та степовій зонах України**

Рік	Праслов'янські археологічні культури		Степ
	Середнє Подніпров'я	Волинь, Поділля	
900 р.	Київська Русь Волинцево Роменці	Лука- Райковецька	965 р. — розгром хозар Святославом
800			Хозари
700			
600			670 р. — переселення болгар на чолі з ханом Аспарухом у Добруджу
500	Пеньківка (анти)	Прага-Корчак (склавини)	626 р. — розгром аварів під Константинополем
400			Авари
300			558—568 р. — аварське нашествя Болгари
200			451 р. — розгром гунів на Ката- лоунських полях
100	Київська	Черняхів	Гуни
0			370 р. — гунська навала
			Готи
	Зарубинці	Пшевор	Сармати

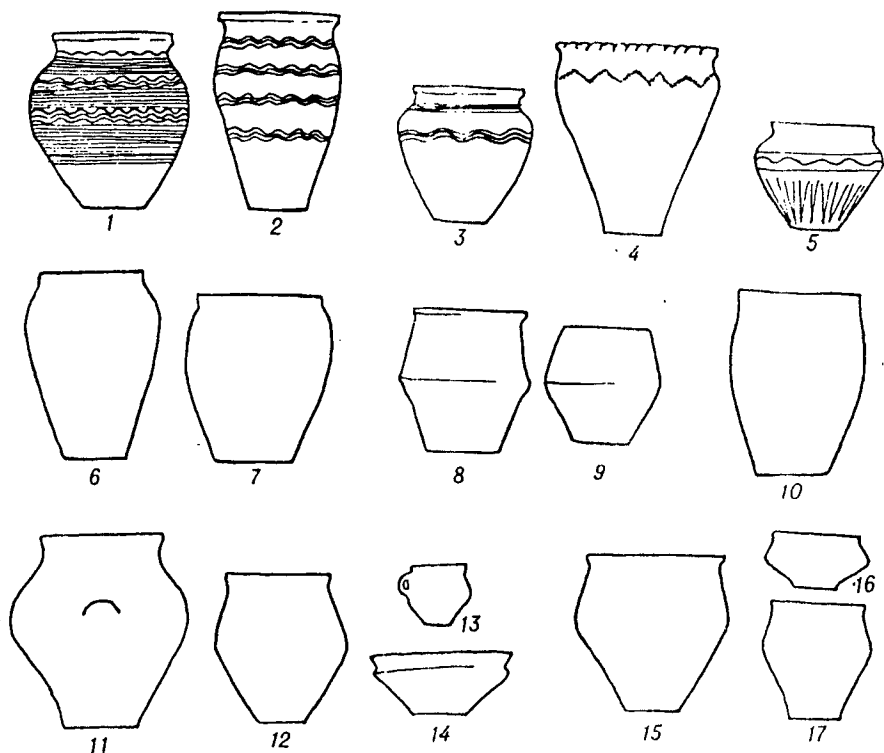
Вони не укріплювались і налічували від 5 до 15 окремих домогосподарств. Головний тип житла — квадратна напівземлянка зі зрубними або стовповими стінами. У кутку розміщувалася кам'яна або глиняна піч, основа якої вирізалася у материковому ґрунті. В такому житлі з довжиною стіни 3—4 м проживала мала сім'я.

Розкопано кілька металургійних центрів. Розвивалося ковальське ремесло. Гончарне виробництво мало сімейний, надомний характер і ще не стало окремою галуззю ремесла. Набула поширення торгівля із сусідами. Домінуючим поховальним обрядом було спалення трупів [207, с. 141—156].

Археологи розрізняють згадані чотири групи слов'янства V—XII ст. за окремими специфічними деталями матеріальної культури, насамперед за формою та орнаментом глиняного посуду. Так, пеньківській культурі антів властиві біконічні посудини, а праській культурі склавинів — тюльпанопо-

дібні горщики (мал. 74). Водночас кожна з цих груп сформувалася на місцевому своєрідному підґрунті і є спадкоємницею культурної специфіки, що існувала у даному регіоні у попередній історичний період.

Празьку культуру (склавини) у першій половині V ст. формували нащадки зубрицької групи пам'яток Верхнього Подністров'я, Поділля та Волині. Певний вплив тут відчутний і київської культури Подніп-

Мал. 74. Глиняний посуд слов'ян I тис., за В. Д. Бараном. Культуре:

1—2 — лука-райковецька; 3—4 — роменська; 5 — волинцівська; 6—7 — празька; 8—9 — пеньківська; 10 — колочинська; 11—14 — зарубинецька; 15—17 — київська

ров'я. Однак визначальну роль вона відіграла у виникненні пеньківських пам'яток (анти), що поширилися у V—VII ст. у лісостепах України — від Верхнього Дінця до Дністра і Пруту. На Десні північна частина київської культури під впливом балтів Верхнього Подніпров'я трансформувалася в пам'ятки типу Колочин. Вони синхронні й споріднені пеньківській культурі антів лісостепового Подніпров'я. Дзедзицька група (див. мал. 73) слов'янських пам'яток Польщі (венеди) сформувалася дещо пізніше, в VI ст., за участю нащадків місцевої пшеворської культури [18, с. 57, 64, 65].

У цей час драматичні події відбулися у степах Надчорномор'я. Гуни слідом за готами рушили на Середній Дунай, де утворили гунську державу на чолі з Аттілою. Вони продовжували контролювати Нижнє Подунав'я, звідки постійно нападали на римські володіння на Балканах. Однак внаслідок розгрому гунів римлянами та германцями на Католаунських полях у 451 р. та смерті Аттіли у 453 р. гунське державне утворення розпалося.

Зникнення гунської небезпеки відкрило шлях для розселення слов'ян на південь та південний схід. Археологи простежили міграцію антів та склавинів на Нижній Дунай. У межиріччі Нижнього Дністра та Дунаю з'явилися слов'янські пам'ятки, що являють собою суміш праських та пеньківських рис зі слідами впливів даків та ромеїв [18, с. 79].

Після 500 р., а саме у період правління імператорів Юстина (518—527 рр.) та Юстиніана (527—565 рр.), анти і склавини перейшли на південний берег Дунаю, у володіння Візантії. Її імператори вперше боролися зі слов'янським нашествям, однак нічого не могли вдіяти й були змушені дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. Іоанн з Ефесу 585 р. писав про слов'ян, що вони “сидять спокійно, без страху та клопоту в римських провінціях”. У VI—VII ст. слов'янські поселення поширюються по всьому Балканському півострові й з'являються навіть у Малій Азії (мал. 75). “Зі слов'янилася вся наша земля і стала варварською”, — пише візантійський імператор Константин Порфирородний [44, с. 168].

Якщо анти колонізували Балкани, то склавини розселилися не лише на південь, а й вгору по Дунаю. В VI ст. пам'ятки праської культури з'явилися на Нижньому, Середньому і Верхньому Дунаї. Звідси слов'яни заселяють басейни Ельби та Заале (див. мал. 73). Тут вони змішалися зі слов'янами дзедзицької групи, що просунулася Помор'ям з Вісло-Одерського межиріччя на захід. Так у VI—VIII ст. виникла своєрідна культура ободритів та лужицьких сербів, селища і городища яких проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., коли були здебільшого знищені германською експансією [18, с. 73].

Учені давно звернули увагу на велику кількість відповідників слов'янським гідронімам і топонімам Північно-Західної України в басейнах Верхнього Дніпра, Вісли, Одри, Ельби, Дунаю, на Адріатиці [180, с. 251—259]. Наприклад, на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир Святий воював тисячу років тому з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адріатики, з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними, плем'я дулібів раніше жило на Волині та Верхньому Дністрі. Поляни, крім Київщини, згадуються в Моравії, Південній Польщі, Болгарії.

За Константином Порфирородним, серби ще у VII ст. жили в країні Бойки в Карпатах, про що свідчить назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси вони переселилися в VI—VII ст. на Адріатику та басейн Ельби (лужицькі серби, або сорби).

В Югославії відомі сотні відповідників географічним назвам України, особливо Житомирщини та Київщини: Житомир, Малин, Болярка, Бараші, Ра-

Мал. 75. Переселення слов'ян у VI—VII ст.

дичі тощо. Тут є один Київ, два Київці, п'ять поселень з назвою Києво, Кияни тощо [180, с. 257]. Якщо не всі, то значна частина цих назв пов'язана з приходом на Балкани слов'янського населення з території України майже півтори тисячі років тому.

Аналоги українським гідронімам зустрічаються у Верхньому Подніпров'ї. Це праві притоки Березини: Сорбля (від серби), Рославка (порівняйте р. Рославка та с. Рославичі в басейні Росі), Сана (від р. Сян), Бруч (від Збруч), Дулібка (від племені дулібів). Річка зі слов'янською назвою Сава є у басейні як Березини, так і Дунаю.

Подібні паралелі знаходимо також у Польщі, Моравії, межиріччі Лаби та Одри. Все це результат розселення слов'ян у V—VII ст. зі своєї прабатьківщини, що в середині I тис. н. е. займала північно-західну частину сучасної України між Прип'яттю та Карпатами. Про прихід слов'янського населення з України на Адріатику, в Словаччину та Подунав'я свідчать дані антропології. Так званий центральноукраїнський антропологічний тип має найближчі паралелі в антропології словаків, хорватів, сербів, словен, через що називається також адриатичним, або динарським, типом [132, с. 93, 94].

С. М. Трубачов навів карту (мал. 76) поширення топонімів Київ, Києво, Київець, Києвичі тощо [193, с. 135]. Фахівці одностайно виводять їх від назви українського Києва в Подніпров'ї. Показовий територіальний збіг цієї топонімії з регіонами, заселеними слов'янами в VI—VIII ст., тобто в часи, що передували постанову найдавніших слов'янських держав — Болгарського царства, Великої Моравії, Празького князівства, Польського королівства, Київської Русі. А от на Верхній Волзі ці назви з'явилися дещо пізніше, в процесі слов'янської колонізації цих територій X—XII ст.

Оскільки ця топонімія принесена з Північно-Західної України на Балкани, у басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова у VI—VIII ст., маємо підстави вважати, що Київ на Дніпрі був центром слов'ян задовго до постанову Русі як держави.

Приблизно на тих самих територіях поширені численні слов'янські гідроніми — похідні від назв річок та місцевостей Київщини, Волині, Прикарпаття, Поділля [180, с. 257]. Усе це підтверджує висновки істориків про розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини між Верхньою Віслою та Київським Подніпров'ям.

Отже, у VI—VII ст. склавини й анти з лісостепової зони України мігрували на Балкани, у Подунав'я, басейн Ельби та Одри і започаткували південну та західну гілки слов'янства. В цей же час слов'яни Серпного Подніпров'я просунулися на північ, по Дніпру та Десні, і на північ, на Верхній Дінець і Дон (див. мал. 73). З цими подіями середини I тис. переважна більшість сучасних дослідників пов'язують розпад слов'янської спільноти й початок формування окремих слов'янських народів. У цей час зароджується і праукраїнський етнос.

Різні дослідники неодноразово підкреслювали великий ступінь спорідненості сербської та лужицької мов з українською. До української лексики у

Мал. 76. Поширення топонімів, похідних від назви "Київ", за С. М. Труба-
чим, та розселення слов'ян у VI—VIII ст.:

1 — Київ, Київа, Київо; 2 — Київець, Києвичі; 3 — напрямок розселення слов'ян у VI—VIII ст.

сербській мові належать такі слова, як: вабити, важити, вилиця, гаватра, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, рисна, крок, лагодити, лаяти, людство, люлька, муляти, напад, паша, гу плахта, послуга, праля, сукня, торба, шкодити та багато інших [180 258]. Вражає велика подібність лужицької мови до української, незважаючи на відсутність контактів між ними в останні півтори тисячі років.

Усе це можна пояснити, лише припустивши, що слов'янська спільна на землях між Прип'яттю та Карпатами на момент розпаду в V—VII розмовляла мовою, багато в чому схожою з українською. Інакше кажу українська мова зберегла багато архаїчних, загальнослов'янських елементів, частина яких навіть стала визначальною для неї. Важливо, що територія слов'янської прабатьківщини значною мірою збігається з найдавнішим ядром українських етнічних земель (Правобережжя Прип'яті, Воли Поділля, Київщина, Прикарпаття). Відтак постає питання, чи не можна уявити слов'яногенез як відгалуження окремих слов'янських праєтніс від праукраїнського етнічного дерева, яке з першої половини I тис. н. розвивалося між Прип'яттю та Карпатами? Безперервність етногенетичного розвитку на згаданих українських територіях протягом останніх півтора тисячі років дає підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають середини I тис. н. е.

Кінець гунського панування в українських степах ознаменувався приходом з-за Дону нової тюркської орди — болгар. Наприкінці V ст. вони перейшли Дон і оселилися у Приазов'ї. Звідси разом зі слов'янами болгарі напали на балканські володіння Візантії. Однак під тиском аварів (обрив у давньоруських літописах) та хозар у VI—VII ст. частина болгар переселилася в Приазов'я на Середню Волгу, започаткувавши Волзьку Булгарію. Інша частина переселилася до Добруджі та межиріччя Нижнього Дністра Дунаю (Буджак). У Приазов'ї залишилися так звані чорні болгарі.

Тюркська орда аварів, чи обрив, пройшла українськими степами зі сходу на захід у 558—568 рр. Візантія запросила їх оселитися в Панонії Середньому Дунаї. Войовничі авари мусили вигнати звідти вороже до себе германське плем'я гепідів, яке заселило Панонію після падіння гунської держави. Розгромивши 567 р. гепідів, обрив започаткували в Панонії свою державу Аварський каганат. Ці зміни у Подунав'ї відкрили шлях склавинам на Верхній Дунай та до північно-західної частини Балканського півострова. Дуже скоро авари самі почали нападати на візантійські володіння. Проте у 626 р. вони зазнали нищівної поразки від ромеїв Константинополем і втратили контроль над північнонадчорноморськими степами.

Звільнившись від аварської зверхності, болгарі Північного Надчорного моря та Надазов'я 635 р. створили державу Велику Болгарію на чолі каганом Кубратом. Однак після смерті останнього болгарське об'єднання розпалося на дві орди: західну під проводом Аспаруха та східну, очолював Ватбай. У 660—670 рр. болгарі зазнали поразки і були підкорені східними сусідами — хозарами.

Західні болгари під проводом хана Аспаруха близько 670 р. переселяються на західне узбережжя Чорного моря. Підкоривши, за свідченням хроніки, “сім слов’янських племен”, Аспарух започаткував тюркську за назвою, але слов’янську за культурою та мовою країну Болгарію [44, с. 160]. “Коли ж слов’янський народ жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів... так звані болгари і сіли вони по Дунаєві і були насильниками слов’ян”, — пише київський літописець Нестор. Археологічні дослідження свідчать, що тюркські елементи культури та монголоїдні антропологічні риси болгарської людності простежувались лише в перші десятиріччя існування держави Аспаруха. Дуже скоро тюрки асимілювалися слов’яно-ромейським населенням Балкан.

Писемні та археологічні джерела свідчать, що протягом VI ст. з території України на Балкани здійснювали експансію не тільки склавини Волині та Прикарпаття, а й анти лісостепів (мал. 77). Однак з 602 р. анти вже не згадуються в писемних джерелах, тоді як про склавинів чи слов’ян пишуть

Мал. 77. Срібні пластини з антського скарбу VI—VII ст., знайденого біля с. Мартинівка в Поросці

усі європейські та східні автори, які оповідають про події VII—IX ст. на території України. На думку В. Д. Барана, у цей час на прабатьківщині слов’янства дедалі більшу роль починають відігравати нащадки склавинів. Сильні впливи склавинської культури Прага-Корчак простежуються навіть на Лівобережжі Дніпра. Не випадково етноніми “слов’яни” та “склавини” співзвучні.

Слід відзначити розбіжність цієї думки з поглядами М. С. Грушевського [40, с. 11], який вважав прашурами українців саме антив. Відоме припущення, що етнонім “анти” є своєрідним етимологічним попередником етноніма українці. Іранське слово анти перекладається як кінець, край. Звідси народ анти — пограничні жителі, ті що живуть у (на) краю, українці [196, с. 263].

Слід зазначити, що частина сучасних дослідників (М. Б. Брайчевський, О. М. Приходнюк) продовжують вважати прашурами українців саме антив. Однак під цією назвою вони мають на увазі всіх слов’ян на схід від Дністра, не поділяючи їх на власне антив лісостепу (пеньківська культура) та склавинів Прикарпаття та Волині (празька культура за В. Д. Бараном).

Зникнення антів з історичної арени на самому початку VII ст. пояснюється розгромом антського племінного союзу аварами. Останні воювали з антами з моменту приходу до надчорноморських степів в середині VI ст., адже анти були форпостом слов'янської землеробської колонізації на межі із степом. Войовничі кочовики не раз нищили землеробів на північному кордоні надчорноморських степів: як до антів, так і після них.

Після перших аварських нападів анти намагалися помиритися через посольство Мизамира. Однак ця спроба закінчилася невдачею і вбивством посла. Ворожість з боку обрив посилювалася тим, що анти були союзниками ромеїв. Саме тоді Візантія дозволила слов'янам селитися на півночі Балкан. Останній раз про антів згадує під 602 р. Фіофілакт Сімокатта: "...каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян" [44, с. 182]. Після розгрому решта антів перейшла Дунай і осіла у Візантії [144]. Безсумнівно, північна частина антів злилася зі склавинами і брала участь в україногенезі.

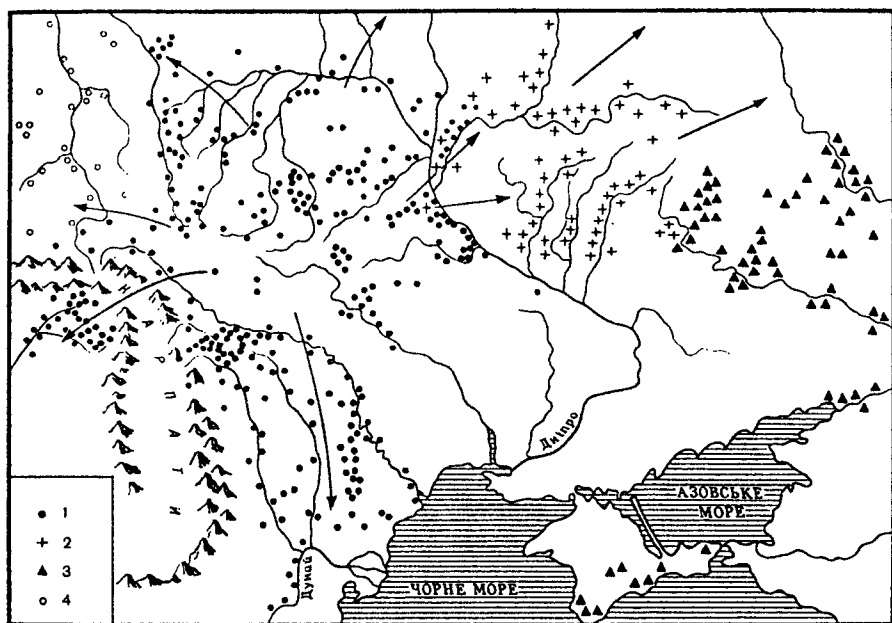
Трохи пізніше, за часів імператора Іраклія (610—641 pp.), Візантія використала аварів для боротьби зі склавинами, що саме в цей час здійснили експансію на землю ромеїв і Подунав'я та на Балкани. "...Сі ж обри воеваху на словенях і примучивши дулібів, сущих словен, і насилля творяху жонам дулебським", — сповіщає "Повість временних літ" [107, с. 7]. Дуліби проживали на Волині й, безперечно, були склавинами. Вони сформувалися одними з перших серед слов'янських племен і мали над останніми певну владу. Арабський автор Аль Масуді у X ст. пише про панування над слов'янами племені Валіняна з князем Маджаком на чолі. Проте пізніше слов'янські племена звільнилися від цієї зверхності й мали своїх незалежних князів [44, с. 377]. В. О. Ключевський висловив думку, що Валіняна — це волиняни, або дуліби, що заклали основи першої східнослов'янської держави, але були розгромлені аварами у VII ст.

Світло на ці події проливають розкопки найдавнішого східнослов'янського городища Зимно на Волині. Цей племінний центр дулібів мав розвинене ремісницьке виробництво і, судячи з імпорту, вів жваву торгівлю із сусідами. Значна кількість різноманітної зброї доводить, що Зимно було дружинним центром. Знахідки аварських наконечників стріл та сліди руйнування, на думку В. Д. Барана, свідчать: перші зародки східнослов'янської державності були знищені разом з її центром аварами у VII ст.

На початку VIII ст. роль нащадків склавинів у Східній Європі зростає. На базі празько-корчацької культури формується культура Лука-Райковецька VIII—IX ст., яка стала підґрунтям Київської Русі. Її пам'ятки поширені у лісовій та лісостеповій зонах України від Дніпра до Закарпаття (мал. 78). Вплив празької культури склавинів відчувається і на лівому боці Дніпра, де у VII—X ст. проживали нащадки антів. Маються на увазі волинцівська (VII—VIII ст.) та роменська (VIII—IX ст.) культури басейнів Десни, Сейма, Сули, Псла, Ворскли. Фактично це два послідовних етапи одного культурного явища, що склалися переважно на пеньківській та

колочинській основі й розвивалися під впливом алано-болгарської салтівської культури Донця, Середнього та Нижнього Дону.

Лука-Райковецьку культуру залишили племена літописних деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів. Волинцівська та роменська культури — це літописні сіверяни, а салтівська — хозари. Останні панували у степовому Надчорномор'ї з 670 р., коли орди болгарського хана Аспаруха відійшли на Нижній Дунай (див. мал. 78).

Мал. 78. Праукраїнці, праполяки та хозари VIII—IX ст. Пам'ятки культур:

1 — лука-райковецької (праукраїнці); 2 — волинцівської та роменської; 3 — салтівської (хозари);
4 — прапольської

У VIII ст. почалася інтенсивна міграція слов'ян на землі балтів та фінно-угрів на північ від Прип'яті та на північний схід від Верхнього Дніпра. VIII—IX ст. датується борщівська культура басейну Оки, яка була споріднена роменській культурі сіверян басейну Десни і належала літописним вятичам.

VIII—IX ст. більшість дослідників вважають переддержавним періодом в історії східних слов'ян. За літописними даними, у цей час виникають племінні союзи, до яких входили сусідні споріднені племена. Літописні та археологічні дані свідчать про певну своєрідність таких культурних утворень у межах слов'янського світу. Так, перерахувавши півтора десятка таких племінних об'єднань, літописець Нестор зауважив, що всі вони "мали свої обичаї і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів" [107, с. 8].

Ці ранні переддержавні утворення слов'ян у візантійських джерелах називаються Славоніями. Своєрідний суспільний устрій цього часу — військова демократія. Розклад родових стосунків зумовив становлення сусідської територіальної общини, майнове розшарування суспільства, виділення родової знаті. Військові вожді племінних об'єднань разом з дружиною проживали в укріплених племінних центрах, які були досліджені археологами у Києві, Чернігові, Ладозі, Полоцьку, Ізборську, Хотомелі, Зимному. Суспільство стало більш войовничим, про що свідчить масове поширення з VIII ст. на східнослов'янських землях укріплень-городищ. Славонії ворогують не лише з далекими сусідами, а й між собою. Покласти край цій ворожнечі й консолідувати східних слов'ян остаточно вдалося лише в наступний період слов'янської історії — піднесення племені полян з центром у Києві.

Полянська земля з VI ст. була геополітичним центром східного слов'янства. В районі Києва у V—VII ст. сходилися племінні території склавинів та антів (празька, пеньківська та колочинська культури). У VIII—IX ст. тут межували сіверяни (волинцівська та роменська культури) з деревлянами, волинянами, уличами (лука-райковецька культура) [18, с. 88].

Отже, лісостепова та лісова зони Правобережної України у I тис. були центром формування слов'янства. Епоху слов'яногенезу можна умовно розділити на два головні періоди: венедський, або зарубинецький, та антсько-склавинський, або пеньківсько-празький. Межею між ними був початок Великого переселення народів (гунська навала) та падіння Західноримської імперії у V ст., що радикально змінило геополітичну обстановку в усій Європі. Кінець антсько-склавинського етапу генези слов'ян знаменував вступ східного слов'янства у переддержавний період VIII—IX ст. У цей час відбулася культурна та політична консолідація слов'янства, що завершилася у X ст. постановням держави — Київської Русі.

Розділ 12

ПРОБЛЕМА ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Питання етнічної приналежності держави Київська Русь, її консолідуючого етносу є предметом запеклої дискусії і науковців, і політиків. Для сучасної європейської історичної науки ця ситуація ненормальна, адже аналогічні Русі держави, що виникли одночасно з нею в IX—X ст. на англійських, французьких, німецьких, чеських, польських, угорських землях, давно й одноставно вважаються державами відповідних народів. Суперечка навколо національності жителів княжого Києва пояснюється не тільки браком наукових джерел, скільки надмірною політизацією питання.

350-річна експансія Російської імперії на українські національні землі потребувала ідеологічного обґрунтування. Середньовічна історія українського народу була викривлена на користь північно-східного сусіда. Праукраїнська держава Русь без серйозної наукової аргументації була оголошена імперськими істориками першим етапом російської державності. Вже 200 років тому фундатор російської імперської історіографії М. М. Карамзін проголосив постанову Київської Русі народженням Росії, а Київ — “матір’ю городів російських”. Українці взагалі не визнавалися як окремий етнос, що має якісь права на свою батьківщину. Пізніше під тиском наукових фактів їм була відведена роль “молодшого брата”, який у XIV—XVI ст. несподівано і невідомо звідки з’явився в Україні вже як сформований народ. Штучність і заполітизованість таких поглядів на середньовічну історію українського етносу нині не викликають сумніву. Однак до останнього часу історики в Україні були поставлені в умови, за яких заперечення офіційної концепції означало самотубство.

Питання спадкоємності культурних, духовних, політичних надбань Київської Русі є ключовим в історії Східної Європи. Зокрема, нагальною потребою в справі вивчення етногенезу українців є визначення етнічної приналежності Русі, яка сформувалася на українських етнічних землях понад тисячу років тому.

Русь як держава була імперією ранньосередньовічного типу, однією з тих, які в той час виникали в Європі. На заході це імперія Каролінгів, у

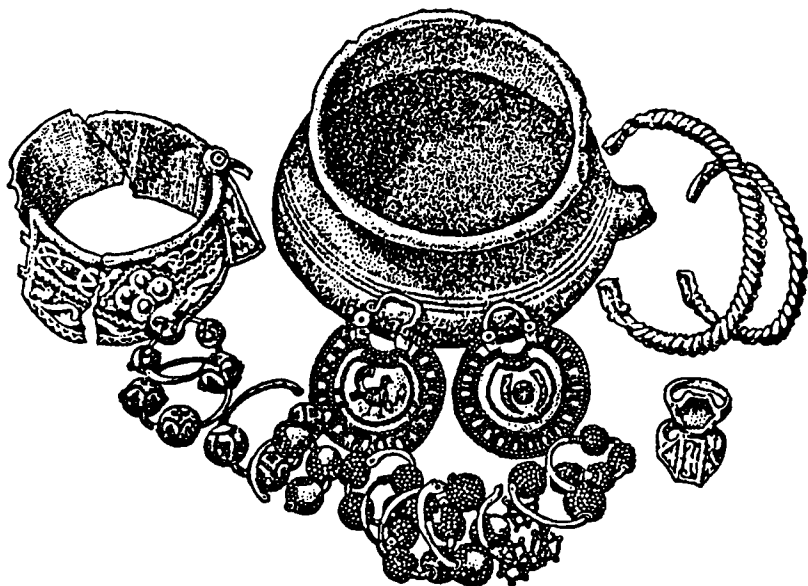
Подунав'ї — Великоморавське князівство, на півдні Східної Європи — Хозарський каганат. Усі імперії охоплюють етнічні території кількох народів. Однак вони виникають внаслідок завоювницької політики верхівки одного народу щодо своїх сусідів. Тому в усіх імперіях є “старший брат”, тобто імперська нація, культура і мова якої домінують на всій території держави. Досить згадати, яку роль відігравали російська культура та “велика і могутня російська мова” у колишньому СРСР.

Який же етнос консолідував різні народи Східної Європи в державу Русь зі столицею в Києві? Як згадувалося вище, російська імперська наука стверджувала, що це були росіяни. В середині XIX ст. цю концепцію чітко сформулював М. Погодін. Він вважав, що до XIII ст. у Києві жили росіяни. Після погрому Середнього Подніпров'я татарами в 1240 р. вони емігрували в межириччя Верхньої Волги та Оки. Лише в XIV ст., на думку Погодіна, українці заселили Середнє Подніпров'я з Волині та Галичини.

Ці погляди повністю суперечать фактам. Етногенез росіян почався у Волзько-Окському межириччі не раніше XI ст. Погляди офіційної Москви на Київську Русь як на першу державу російського народу виглядають абсурдно, адже виходило, що російська державність з'явилася на два століття раніше самих росіян.

Під тиском неспростовних історичних фактів імперська наука дещо змінила погляди на етнічну приналежність Київської Русі. Оскільки стало неможливо далі стверджувати, що фундаторами і носіями киеворуської державності були росіяни, то в суспільній свідомості почали утверджувати погляди на Київську Русь як “колиску трьох братніх народів”, тобто якщо Київська Русь не російська держава, то й не українська, і не білоруська, а спільна. Оскільки всі без винятку держави створювалися певними народами, то виникла потреба в існуванні окремого, своєрідного етносу — давньоруської народності, яка нібито й створила державу Русь зі своєрідною культурою (мал. 79) і була спільним прашуrom (колискою) трьох братніх східнослов'янських народів. За офіційною радянською історіографією, після розгрому Русі татарами на її підґрунті постало три споріднені етноси: російський, український та білоруський.

Давньоруська народність, що нібито була далекою попередницею єдиного радянського народу, створювала ілюзію органічної єдності російської держави, приховуючи її імперську суть. Вона надавала експансії Московської держави на українські землі “пристойного вигляду” возз'єднання єдиного руського народу. В полоні цього дуже давнього політичного міфу національної єдності Російської імперії і нині перебувають більшість провідних політиків Заходу. Не спростувавши безпідставних тлумачень щодо етнічної єдності слов'янського ядра Московської імперії і не звільнивши історичну правду від політичних спотворень, ми не побудуємо міцного фундаменту української державності. Відродження Російської імперії у формі Радянського Союзу виглядатиме як відновлення історичної справедливості й возз'єднання насильницьки розірваного на частини колись єдиного етносу — давньоруської народності.

Мал. 79. Скарб срібних та золотих речей XII ст. з Києва

Концепція єдиної давньоруської народності як колиски трьох східно-слов'янських народів завжди була підґрунтям експансії Московської держави на етнічні території українців. Вона являє собою скоріше породження імперської національної політики, ніж історичної науки. Одне з її головних завдань — розподіл історичної спадщини Київської Русі на користь “старшого брата”. За офіційною радянською наукою, Київська Русь була спільною колискою лише для українців та білорусів, яким дозволялося розпочинати свою історію лише після розгрому Русі татарами. Водночас на всіх, навіть найвищих державних рівнях говорили і продовжують говорити про тисячоліття Російської держави, тисячоліття християнства в Росії, про “засновників російської державності” і діячів російської культури Володимира Київського та Ярослава Мудрого”.

Безперечно, культурна, релігійна, політична спадщина київських князів стала важливою складовою того підґрунтя, на якому пізніше постали російський етнос та його держава. Проте це не є підставою для проголошення Володимира Святого росіянином чи діячем російської культури.

Стародавній Рим дуже вплинув на формування французького етносу. Однак французи не починають свою історію із заснування Риму. Вихідці з Великобританії заснували Сполучені Штати. Однак ніхто не вважає історію Англії першим етапом розвитку американського етносу, а англійців — “молодшими братами” американців.

Концепція давньоруської народності як колиски трьох братніх народів сформульована досить пізно, після другої світової війни. Офіційна ра-

дянська історична наука на чолі з академіком М. Покровським аж до погрому його школи в 1936 р. розглядала етнічні процеси в Київській Русі фактично з позицій М. Грушевського, проголошених ще 1904 р. Вважалося, що кожен із східнослов'янських народів у межах Києворуської імперії мав власний історичний струмінь і батьківщину. Праукраїнці Південної Русі постали під сильним впливом іранських народів Надчорномор'я та греко-візантійської цивілізації. Обличчя білоруської нації формувалося на балтському субстраті, значною мірою впливами з Київської Русі, а пізніше у складі литовсько-польської конфедерації. Становлення російського етносу відбувалося в ході слов'янської колонізації лісових обширів, заселених балтськими та угро-фінськими племенами. Великий вплив на росіян справили тісні контакти з татарами у XIII—XV ст. [42]. Історична школа М. Покровського фактично не включала Київську Русь до російської історії, а розпочинала останню із Суздальсько-Володимирського князівства.

1948 р. у Ленінграді вийшла друком праця В. Мавродіна "Формирование русской нации". У ній декларувалося, що на підставі злиття в єдиний етномасив східнослов'янських племен у IX—XI ст. постав руський народ, предок руської, української та білоруської націй. Радикальні судження В. Мавродіна суперечили науково обґрунтованим висновкам багатьох класиків східнослов'янської історії та мовознавства — В. Ключевського, М. Грушевського, А. Кримського, О. Шахматова, М. Покровського та ін. Так, О. Шахматов ще 1919 р. писав, що в історичну епоху руські племена так далеко розійшлися одне від одного, що не можна говорити про існування єдиної руської мови.

Контроверсійність і бездоказовість висловлювань В. Мавродіна зумовили їхнє несприйняття московськими істориками. 1951 р. в Інституті історії АН СРСР відбулася наукова дискусія з питання існування за часів Київської Русі єдиної давньоруської народності. Незважаючи на те, що погляди В. Мавродіна на той час вже дістали публічну підтримку влади, провідні фахівці з давньоруської історії (В. Зимін, В. Пашуто, Б. Рибаків, А. Сидоров та ін.) одностайно заперечили існування єдиного давньоруського етносу в IX—XII ст. Таку саму думку висловив О. Санжаєв: "У Київській Русі існували три окремі східнослов'янські єдності, які в наступних століттях дали початок трьом слов'янським народностям: російській, українській та білоруській". У заключному слові В. Мавродін погодився з думками колег і навіть обіцяв переглянути свої погляди щодо ступеня єдності людності Київської Русі. Результати дискусії були надруковані в журналі "Вопросы истории" (1951, № 5).

Однак ЦК КПРС поклав край результатам цієї наукової дискусії у відомих тезах з нагоди 300-річчя Переяславської угоди, надрукованих у газеті "Правда" за 10 січня 1954 р. У тезах проголошувалося, що у IX—XI ст. у державу Русь склалася праруська народність з єдиною мовою, культурою, самосвідомістю та патріотизмом. Внаслідок окупації Русі татарами, Литвою та Польщею ця єдність розпалася на російську, українську та білоруську народності.

Отже, проблема була переведена з наукової у політичну площину. Подальші дискусії на цю тему в Радянському Союзі стали неможливими. Однак історики української діаспори продовжували критику концепції давньоруської народності. Наприклад, 1964 р. у Нью-Йорку вийшла друком книга М. Чубатого “Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй”. Прихильників існування давньоруської народності в СРСР ще довго очолював В. Мавродін, який видав ще дві книжки на її захист [109, 110]. Вони є яскравим прикладом пропагандистського жанру, який у радянські часи бурхливо розквітнув у сфері гуманітарних дисциплін.

Аргументи на користь існування єдиного давньоруського етносу фактично зводяться до двох основних: етнополітичної єдності Київської Русі як держави та єдиного кирило-мефодіївського мовно-культурного комплексу. Останній, мовляв, складався з книжної церковнослов'янської мови та православної культури. Проте він був поширений не лише на Русі, а й у Болгарії, Моравії, Трансильванії. Отже, зараховувати усіх його носіїв до єдиного етносу абсурдно.

У Західній Європі в той час утвердився єдиний латино-католицький культурний комплекс. Тобто всі народи західної частини континенту писали та читали латиною і були носіями римсько-католицької релігійної культури. Однак ніхто не стверджує, що від Польщі до Іспанії у середньовіччя проживав єдиний народ.

Відома провідна роль офіційної російської культури, зокрема мови, у колишньому Радянському Союзі. Проте під цим нівелюючим офіційним мовно-культурним покривом на своїх етнічних землях продовжували жити своєрідні етноси. Отже, єдина кирило-мефодіївська культура верхівки Русі не є доказом існування єдиного давньоруського етносу.

Під етнополітичною єдністю Русі розуміють державу з конкретною назвою Русь, якою правила одна династія Рюриковичів, а також загальноруську свідомість правлячої верхівки та вищого духовенства. Однак ці показники характерні для всіх імперій. Визначальною рисою останніх була якраз не моноетнічність, а насильницьке втримання під деспотичною владою метрополії поневолених народів. Класичний приклад — Російська імперія, яка збирала під єдиним дахом деспотичної держави 130 народів. Вона теж була політично єдиною державою, якою правила династія Романових, а правляча верхівка у провінціях мала московсько-центристські погляди. Отже, політична єдність держави ще не свідчить про її етнічну монолітність, а тому не може бути доказом існування єдиної давньоруської народності.

У СРСР, який М. Бердяєв вважав більшовицьким етапом розвитку Російської імперії, офіційні ідеологи, спираючись на факт вищезгаданої політичної єдності, розробили псевдонаукову концепцію “нової історичної спільності людей — радянського народу”, своєрідного сучасного аналога давньоруської народності. Коли 1991 р. впав імперський режим, то стало очевидно, що ніякого окремого радянського народу нема, а є численні своєрідні етноси та нації, землі яких були колись загарбані імперією. Те ж сталося й у XIII ст., коли під ударами татар ранньосередньовічна імперія

Русь остаточно розпалася і на її місці виявилися не якийсь давньоруський етнос, а численні народи зі своєрідною культурою і окремою долею: українці, росіяни, білоруси, ятвяги, лити, лати, ести, чудь, весь, меря, торки та ін.

Концепція давньоруської народності є спробою ідеологічного обґрунтування поневолення Москвою інших східнослов'янських етносів. Посилаючись на колись нібито єдиний давньоруський народ, сучасні прихильники “єдиної та неділимої” намагаються зберегти імперію за рецептом О. Солже-ниціна бодай у межах її слов'янського ядра.

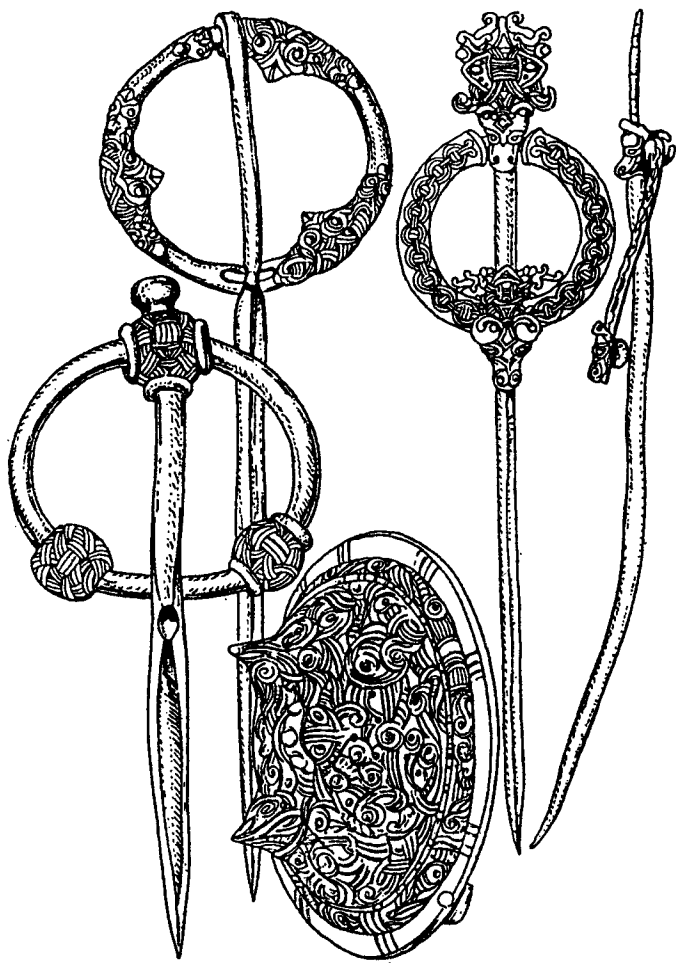
Погляди на Київську Русь як спільну колицку трьох східнослов'янських народів культивувалися імперією всупереч численним науковим фактам, що переконливо свідчили про безперервність культурного розвитку на українських землях від стародавніх Києва та Галича до козацької України. Про це неодноразово писали як українські, так і російські дослідники. Особливо слід відзначити праці М. С. Грушевського, який переконливо довів, що “общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності”.

Чи міг існувати єдиний давньоруський етнос тисячу років тому на величезних обширах держави Русь, кордони якої сягали на півночі Балтики, на півдні Чорного моря, на заході Вісли, а на сході Верхньої Волги? Нагадаємо, що до цієї давньоруської імперії входила велика кількість не-слов'янських племен. Літописи згадують балтські племена (летголи, зем-голи, корсь, лити, пруси, ятвяги та ін.), угро-фінів (меря, мурома, черемиси, мешера, мордва, лівь, чудь, нарова, ям, весь, перм, югра та ін.), тюркські народності (печеніги, торки, чорні клобуки та ін.). Вагомою складовою давньоруського суспільства IX—XI ст. були скандинави-варяги, про що переконливо свідчать історичні джерела та виразні археологічні матеріали (мал. 80). Навіть ті 15 слов'янських племен, що увійшли до держави Русь, не становили єдиного народу вже у VIII ст., бо “мали ж свої обичаї і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов”.

Так само, як і в будь-якій поліетнічній державі імперського типу, в Київській Русі відбувалися консолідаційні (в тому числі етнічні) процеси навколо панівного етносу, що проживав у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави. Однак інтенсивність цих процесів пропорційна силі впливу центру на периферію, який не міг бути потужним через нерозвиненість комунікацій, величезні простори імперії, короткий час її існування. Остаточно оформилася державна структура Русі наприкінці X ст., а в середині XII ст. вона фактично розпалася на незалежні князівства.

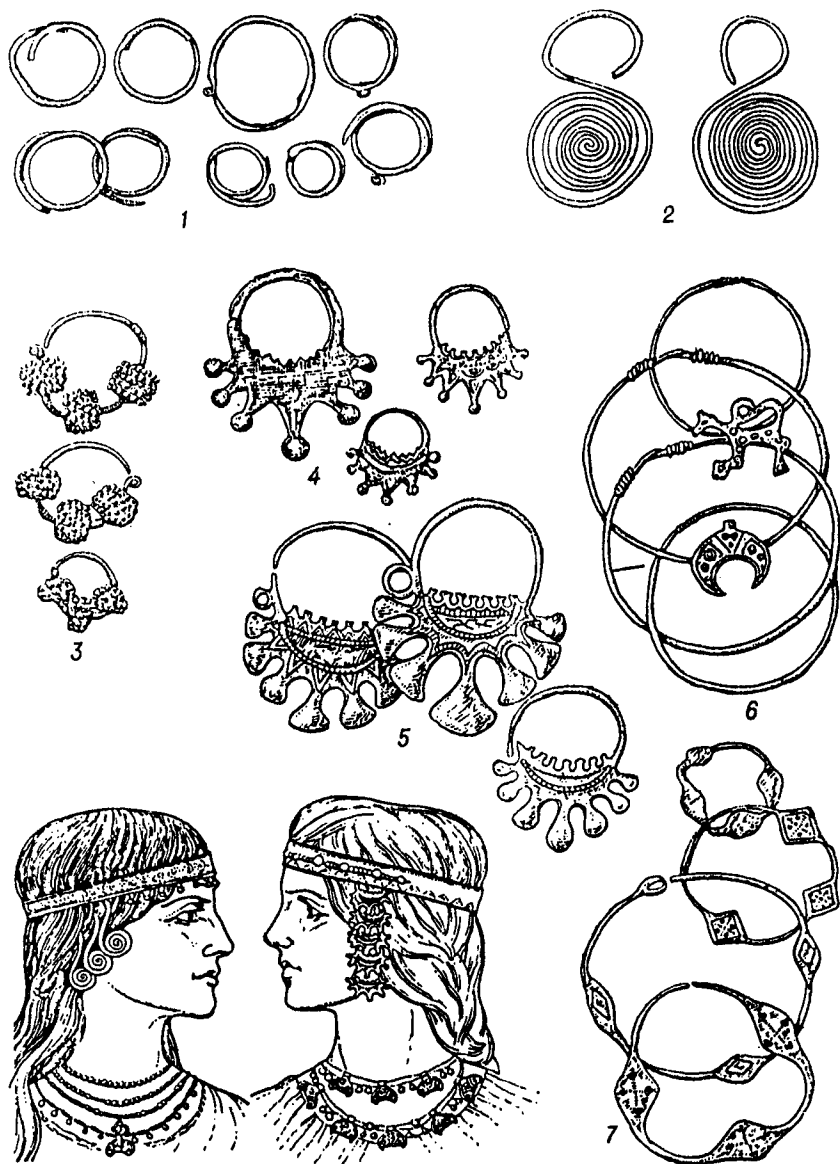
Контроль Києва над периферією величезної імперії був досить умовний і нерідко зводився до збирання данини з підкорених племен. Як правило, це робилося взимку, коли замерзали численні болота та ріки. Це давало змогу здійснювати далекі мандрівки крізь лісові хащі. Враховуючи слабкий контроль столиці над різноетнічними підкореними племенами, які жили на гігантських лісових масивах в умовах бездоріжжя, консолідація населення держави в єдиний давньоруський етнос була практично неможливою. Навіть незрівнянно потужніша порівняно з Руссю надцентралізована Російсь-

ка імперія за кілька сотень років панування не змогла консолідувати східнослов'янські народи в єдиний етнос, не кажучи вже про підкорені балтські, угро-фінські й тюркські народності.

Мал. 80. Скандинавські металеві фібули-застібки X—XI ст., знайдені під Києвом

Про різноетнічність населення Русі писав не лише Нестор-літописець. Сучасні лінгвісти, історики, маючи численні археологічні свідчення своєрідності посуду, ювелірних виробів, домобудівництва в різних регіонах Русі, виділяють три групи племен: південно-західну (поляни, сіверяни, деревляни, волиняни, дуліби, тиверці, уличі, білі хорвати), північно-східну (вятичі,

Мал. 81. Скроневі срібні кільця:

1 — полян, волинян, деревлян, білих хорватів, уличів, тиверців (праукраїнців); 2 — сіверян; 3 — дреговичів; 4 — радимичів; 5 — вятичів; 6 — кривичів; 7 — ільменських словен

радимичі), північно-західну (дреговичи, кривичі, словени) [192, с. 49]. Дослідники бачать у них праєтнос українців, росіян, білорусів [82]. Для кожного з цих регіонів властиві специфічні економічні зв'язки, певні мовні особливості.

Яскравим прикладом етнічної диференціації східних слов'ян часів Київської Русі є своєрідність скроневих кілець у різних літописних племен (мал. 81).

У XII—XIII ст. назва етносу, який проживав у Середньому Подніпров'ї і власне створив державу Русь, поширилася на всі підвладні Києву землі. Однак це зовсім не свідчить про наявність єдиної етнічної самосвідомості у всього населення держави, адже Російську імперію навіть після 1917 р. нерідко звали просто Росією, але від цього всі її жителі не стали росіянами. Немає сумніву, що княжа верхівка та найвище духовенство, погляди яких відображали літописи, усвідомлювали свій тісний політичний та духовний зв'язок з Києвом. Носіями ж місцевої етнічної специфіки були народні низи, які вважали себе насамперед киянами, полочанами, суздальцями, новгородцями і лише потім підлеглими Києву руськими. Інакше кажучи, політична єдність держави ще не свідчить про її етнічну монолітність.

— Важко не погодитися з Я. Ісаєвичем, який заперечує існування монолітної давньоруської народності і наголошує на федеративності та багатоетнічності держави Русь [82, с. 80].

Отже, в Русі мав місце консолідуючий вплив київського ядра держави на підкорені різноетнічні племена, і насамперед на слов'янську їх частину. Проте він не настільки могутній і тривалий, щоб на різноплемінному ґрунті постав єдиний давньоруський народ з єдиною мовою, культурою і самосвідомістю. Численні лінгвістичні, археологічні, історичні, антропологічні дані підтверджують гіпотезу О. Шахматова, М. Грушевського, А. Кримського про початок формування окремих східнослов'янських етносів в часи розпаду слов'янської спільності у VI—VIII ст., тобто це сталося ще до виникнення держави Русь, якій так і не вдалося консолідувати східних слов'ян в єдиний народ. На думку згаданих учених та їх сучасних послідовників, східні слов'яни в епоху Київської Русі являли собою конгломерат споріднених і досить близьких етносів із своїми діалектами, що групувалися в праукраїнський, прабілоруський, праросійський, псковсько-новгородський субетноси.

Отже, маємо вагомі наукові підстави заперечувати існування єдиної давньоруської народності і тлумачення Київської Русі як "колиски трьох братніх народів". Не можна ж розглядати СРСР (Російську імперію на більшовицькому етапі розвитку, за визначенням М. Бердяєва, 1936) спільною державою росіян, українців, білорусів, литовців, узбеків на тій підставі, що вони входили до однієї Російської імперії. Остання була державою насамперед російського етносу. Кожна держава мала свій консолідуючий, панівний етнос. Якщо Російську імперію від Івана Калита до наших днів будували росіяни, то є підстави вважати, що Київську Русь консолідували праукраїнці. Спробуємо аргументувати це твердження з допомогою даних археології, лінгвістики, історії, етнографії, антропології та інших наук.

Розділ 13

КИЇВСЬКА РУСЬ – ПЕРША УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Величезна кількість історичних, археологічних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних даних неспростовно свідчить про пряму генетичну спадковість між Південною Руссю X—XIV ст. та сучасними українцями. Зупинимось на деяких переконливих доказах наявності нерозривного зв'язку козацької України XVI—XVIII ст. з княжими Києвом та Галичем.

Українці яскраво проявилися як своєрідний етнос у козацький період своєї історії — у XVI—XVIII ст. На цей час український етнокультурний комплекс в основному вже сформувався, і його корені слід шукати в попередню епоху — в часи Київської Русі. Навіть прихильники теорії появи українського народу не раніше XIV ст. визначають, що в XVI—XVIII ст. український етнос існував як яскраве і сформоване явище. Однак вони заперечують можливість безпосереднього виростання козацької України на спадщині Південної Русі, посилаючись при цьому на перерву в історичному розвитку, що нібито мала місце після занепаду Русі під ударами татар і перед постанням козацтва, та на різницю в культурі й мові цих двох періодів української історії. Отже, чи була ця прірва між Руссю та козацькою Україною такою глибокою і широкою, що розділяла два окремі народи?

Наукові факти неспростовно свідчать, що матеріальна культура козацької України безпосередньо виростає з культури Південної Русі. За даними археології, форма та орнаментация глиняного посуду передають етнокультурну специфіку первісних народів, тобто в давнину кожен етнос виготовляв властивий лише йому посуд. Пояснюється це тим, що кожна сім'я ліпила горщики для своїх потреб, і дуже сталі традиції їх виготовлення передавалися із покоління в покоління. Кераміка козацької України є безпосереднім спадкоємцем традицій керамічного виробництва Київської Русі [165]. Воно, в свою чергу, генетично пов'язане з ранньослов'янською керамікою середини I тис. н. е. Інакше кажучи, археологи простежили безперервний розвиток виробництва посуду в Середньому Подніпров'ї, на Волині, в Галичині, Верхньому Подністров'ї від кераміки ранньослов'янської культу-

ри Корчак (V—VII ст.), через кераміку культури Лука-Райковецька (VIII—IX ст.) у посуд Київської Русі (X—XIV ст.), козацької України (XV—XVIII ст.) до сучасної традиційної української кераміки.

Приблизно те саме можна сказати і щодо традиційних житлових будівель України. Пізньосередньовічне українське житло розвивалося безпосередньо на місцевому киеворуському ґрунті [161]. Житлобудівництво Київської Русі виростає з ранньослов'янського. Отже, на українських етнічних територіях між Карпатами та Середнім Подніпров'ям археологи простежили безперервну житлобудівну традицію від V ст. н. е. до сільського українського будівництва XX ст.

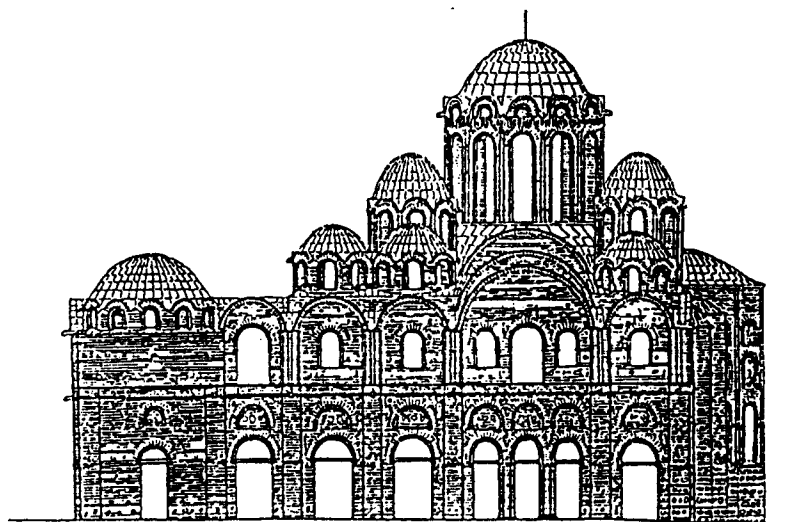
Кам'яне церковне та світське будівництво у пізньосередньовічній Україні було представлене унікальним, яскравим архітектурним явищем, що дістало назву українського бароко. Його своєрідність полягає в органічному поєднанні традицій європейського бароко з архітектурною спадщиною Київської Русі, яка відома у Середньому Подніпров'ї з X ст. [152]. Продовженням культурних традицій Русі була також дерев'яна церковна українська архітектура XVII—XVIII ст. [184] (мал. 82).

Вивчаючи український національний одяг, етнографи дійшли висновку, що своє походження він веде навіть не від одягу Русі, а від давньослов'янського. Регіональні його особливості беруть початок від племінних об'єднань VIII ст., про які пише Нестор-літописець. В одязі населення Київської Русі вже виразно простежуються специфічні особливості українського традиційного вбрання. Особливо це стосується одягу селянок: довга вишита сорочка, плахта, постолі, вінок у дівчат та намітка у жінок [123, с. 95, 99]. Поховання жінки у такому праукраїнському вбранні знайдено біля центру скандинавських вікінгів міста Бірки в Південній Швеції. Шведські дослідники датують його X ст. і вважають похованням слов'янської рабині, полоненої під час походу на Русь (мал. 83) [226, с. 61].

Певні паралелі козацькому та селянському чоловічому одягу простежуються у X—XIV ст. Згадаймо опис Л. Дияконом зовнішності князя Святослава Ігоревича: біла сорочка, оселедець, довгі вуса, голене підборіддя, сережка у вусі. За київськими літописами, русичі носили кожухи, свити, опанчі, сорочки, які у пізньому середньовіччі були невід'ємною частиною українського національного костюма.

Обличчя українського етносу значною мірою визначається яскравим і своєрідним фольклором (казки, легенди, повір'я, народні пісні, колядки, щедрівки, козацькі думи, звичаї тощо), а також народним прикладним мистецтвом (вишивка, різьблення по дереву, писанки тощо). Вони мають дуже глибокі місцеві корені, сягаючи на Правобережжі ранньослов'янських часів (початок I тис. н. е.) та праіндоевропейські міфології (IV—III тис. до н. е.). Щодо епохи Київської Русі, то немає сумніву, що український фольклор та етнографія XVI—XX ст. безпосередньо виникли на південноруській основі.

Козацтво — один із найсуттєвіших чинників формування українського народу. Власне козаки побудували другу українську державу — Гетьман-

2

Мал. 82. Козацький та княжий періоди української церковної архітектури.
Софійський собор у Києві в XI ст. (2) та у XVIII ст. (1)

Мал. 83. Народний жіночий одяг Південної Русі (1) та Скандинавії (2). Реконструкція за матеріалами розкопок поховань X ст. біля м. Бірка, Південна Швеція

щину. Козацьке повстання на чолі з Богданом Хмельницьким створило умови для перенесення козацького полково-сотенного адміністративного устрою Січі на всю Україну. Недаремно в XVII—XVIII ст. її звали країною козаків, а українців — козацькою нацією.

Однак козацтво є специфічним феноменом української історії не лише XVI—XVIII ст. Воно зумовлене своєрідною українською геополітичною ситуацією, місцем, яке займала Україна на середньовічній карті Європи. Розташована на межі європейської цивілізації та дикого й агресивного степу, Україна весь час продукувала суспільну верству воїнів-захисників, яка постійно впливала на характер, ментальність, культуру нації [114]. Ця верства існувала вже в першій українській державі — Русі. Згадаймо богатирські засіки на межі зі степом, витязів з билин київського циклу, героїчну боротьбу руських князів Святослава, Володимира Мономаха, Ігоря з кочівниками. У XII—XIII ст. на півдні України з'являються бродники та берладники — вільні ватаги воїнів, які, крім війни зі степовиками, займалися ухорощуванням, торгівлею. Більшість учених вважає їх безпосередніми прашурами козацтва [27, с. 10].

Козацтво продовжило традиції дружин київських князів X—XIII ст. Їх пов'язують лицарський кодекс поведінки, родинний принцип організації ватаг, культ меч-шаблі, коня, святі покровителі Марія Покрова, Святий Юр, зовнішність (оселедець, вуса, гоління бороди, червоний колір стягів, зброя, одяг) та інші численні паралелі. Більшість із них пояснюється тим, що дружина Русі та українське козацтво були різновидами європейського лицарства, яке постало на давніх індоєвропейських військових традиціях.

Лицарство було стрижнем європейської цивілізації у середньовічну добу. В Україні воно відіграло величезну роль у становленні української нації не тільки на козацькій, а й на більш ранній, дружинній стадії.

Важливим і невід'ємним елементом лицарського культурного комплексу середньовічної Європи були поети-співці лицарської слави: барди, скальди, трувери, менестрелі та ін. Головна їх функція — героїзація та пропаганда подвигів лицарських ватаг, їх вождів, виховання та залучення до лицарства молоді, збереження відповідних традицій. Їх творчість стала фундаментом європейської літератури.

Українськими скальдами та бардами у козацьку добу були кобзарі. Вони відіграли величезну роль у формуванні української нації, кристалізації її культури. Поезія кобзарів була підвалиною творчості Тараса Шевченка, який формував не тільки українську літературну мову, а й національну самосвідомість та ментальність народу.

За змістом та формою кобзарство має прямі паралелі, з одного боку, в європейській лицарській культурі, а з іншого — в дружинній культурі Русі. Безпосередній прашур кобзарів — дружинний співець Боян, “що свої віщі персти на живії струни накладав, — вони самі князю славу рокотали”. Козацькі думи за структурою, формою, змістом мають аналогії як у богатирських билинах Київської Русі, дружинному епосі (“Слово о полку Ігоревім”), так і в сагах скандинавських вікінгів, лицарських баладах часів Карла Великого, короля Артура та хрестових походів.

Український характер “Слова” та генетичний зв'язок з ним козацьких дум визнавав навіть В. Белінський, котрий, як відомо, не відзначався симпатіями до малоросів. Він, зокрема, писав: “Слово о полку Ігореве” носить на себе отпечаток поэтического и человеческого духа Южной Руси, еще не знавшего варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси... Есть что-то теплое, благородное и человеческое во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы. Все это, повторяем, отзывается Южной Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основаны на любви, а женщины пользуются правами своего пола. Все это противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении “Слова о полку Ігореве”... Нельзя не заметить чего-то общего между “Словом о полку Ігореве” и казацкими малороссийскими песнями” [21, с. 359]. Про значну кількість українізмів у “Слові” пишуть і сучасні лінгвісти [133, с. 170—176].

Прямі паралелі ментальності козацтва, що так вплинула на формування українського характеру, знаходимо в яскравих образах князів-лицарів Південної Русі: Святослава, “хороброго Мстислава, що у двобою зарізав Редедю перед полками косозькими”, князя Ігоря, який закликає дружинників перед нерівним боєм з половцями: “Краще вже потятим бути, ніж

полоненим". Саме на цьому ґрунті постали напівлегендарні герої українського козацтва Байда Вишневецький, Наливайко, Сірко, Палій, Гонта, оспівані в думах кобзарів, безсмертних творах Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. Отже, характери козацької України сформувалися значною мірою на лицарській ментальності Київської Русі.

Мова є істотною ознакою будь-якого етносу. Як вже розмовляли русичі в стародавньому Києві? Видатний російський мовознавець О. Шахматов вважав, що у VI—VIII ст. відбувся розпад єдиної праслов'янської мови. За даними археології, саме в цей час почалося інтенсивне розселення слов'ян зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю та через Польщу в басейни Лаби та Одри, на Балкани, Верхній Дніпро та Волхов, по Десні на Сейм та Оку [16]. З IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Однак з XI ст., на думку А. Кримського, "мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна впізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей" [97].

Серед цих особливостей найбільш виразні: дієслова на -ти, -мо (піти, знайти, взяти, підемо, знайдемо, візьмемо), злиття звуків "ы" та "і" в середнє "и", м'яке "г", клична форма іменника (дружино, брате, Петре тощо), особливо вживання голосної "і" там, де білоруси та росіяни вживають "о" чи "е". Наприклад, літо, сніг, сіно, вітер, діло, віз, ліс, білий тощо. Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на південнослов'янських говорах уличів, тиверців, волинян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — на північнослов'янських діалектах дреговичів, радимичів, кривичів. На думку Г. Півторака, у письмових джерелах Галичини, Києва, Чернігова XII—XIII ст. виразно простежується українська мовна специфіка. Дослідник дійшов висновку, що "на народному рівні" "давньоруської" мови ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти". Серед них на кінець XII ст. простежуються три праукраїнські діалекти — галицько-волинський, карпатський та поліський [134].

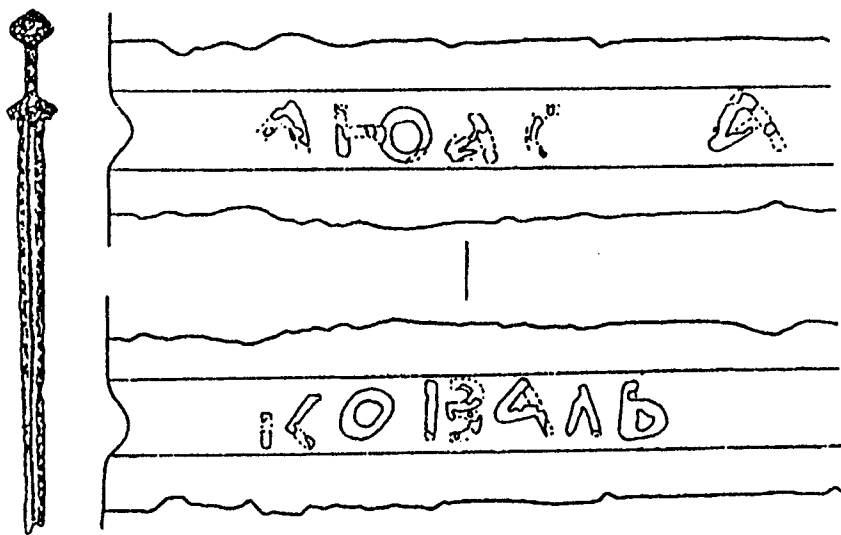
У формуванні української мови, як і українського етносу взагалі, визначальну роль відіграли міграційні процеси — з Полісся і особливо з Волині та Прикарпаття у південно-східному напрямку. Навали войовничих степовиків періодично нищили осілу землеробську людність українських лісостепів, починаючи з появи тут перших скотарів 5 тис. років тому і аж до XVIII ст. включно. З ослабленням тиску агресивних кочовиків землероби Волині, Прикарпаття та Полісся знову заселяли порубіжні зі степом родючі чорноземи. Починалося чергове відродження землеробської цивілізації в Україні. Нова хвиля кочовиків знову змітала лісостепових землеробів, і все-повторювалося спочатку.

За даними літописів, археології, етнографії, лінгвістики, протягом останнього тисячоліття простежується постійний колонізаційний рух українців з лісового Правобережжя, Волині та Прикарпаття на лівий берег Дніпра

та у надчорноморські степи. Саме тому, на думку мовознавців, з чотирьох головних сучасних українських діалектів (карпатського, поліського, галицько-волинського, південно-східного) останній наймолодший. Він остаточно сформувався лише у XVI—XVII ст. під впливом переселенців з Волині, Поділля, Прикарпаття та Полісся [134, с. 132—134]. Показово, що і в новітні часи південь та схід України залишилися тереном тотального нищення всього українського, тоді як північний захід — його оплотом, невичерпним джерелом відродження українства.

Як відомо, русичі писали запозиченою з Візантії староболгарською, або церковнослов'янською, мовою, що значно відрізнялася від їх рідної мови усного спілкування. Однак уважне дослідження київських та галицьких літописів XI—XIII ст., розпочате А. Кримським і продовжене сучасними лінгвістами, відкрило в них великий пласт української лексики. Ось деякі приклади: парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, рілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, тряця, коло, яруга, багно, оболонь, гай, полощина, гребля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня, кожух, призьба, зорі, жадати, тулитися та багато інших. По-українськи звучить вираз “Люди погані і невігласи”, як і літописні київські топоніми: Печерська Лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське та ін. Знайдено меч XI ст. з написом українською мовою “Коваль Людота” (мал. 84).

Якщо русичі розмовляли окремою руською мовою, яку лише в XIV—XVI ст. змінила зовсім інша, українська, то чому остання зберігала назву руської подекуди аж до початку XX ст.?

Мал. 84. Меч XI ст. з написом українською мовою “Коваль Людота”

Мова перлини давньоруської художньої літератури “Слова о полку Ігоревім” також відзначається яскравими українізмами [133, с. 170—176]. На думку Г. Півторака, половина лексики твору, а саме 1500 слів, — це надбання різних протоукраїнських діалектів. Серед типових українських фонетичних особливостей “Слова” дослідник називає: 1) повноголосся: болото, боронь, ворота, забороло, полонени, хоробре; 2) форми давального відмінка на -єві: Дунаєві, Ігореві, королеві тощо; 3) кличний відмінок іменників: Бояне, дружино, Ігорю, княже, Всеволоде; 4) прикметники жіночого роду родового відмінка: бистрої, половецької. Дослідник простежує прямий генетичний зв’язок “Слова” з українськими козацькими думами XVI—XVII ст.

Отже, сучасні наукові дані свідчать, що у XI—XIII ст. Середнє Подніпров’я, Волинь, Поділля, Галичина розмовляли на праукраїнських діалектах. На північ від них у цей час почали формуватися прабілоруська та праросійська мови.

Українська людність XVI—XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської держави. В цей час етнонім Русь асоціюється саме з українцями та їх державою. І це закономірно, адже він постав у VI—IX ст. як перша назва праукраїнців, їх етнічних земель та першої їх держави у Середньому Подніпров’ї [192, с. 51—53]. Як і за часів Київської Русі, українці продовжували називати себе руським народом. Вони добре усвідомлювали свою етнічну окремішність від сусідів — литвинів (білорусів) та москалів (росіян). Останні також вважали українців окремим народом, називаючи черкасами (“люди зброї” у перекладі з адигейського). Державу Богдана Хмельницького звали Руссю, Руським князівством, а самого гетьмана “самодержцем руським”.

Козацтво, як провідна верства гетьманської держави, сприймалося українським суспільством як спадкоємець традицій княжих дружин. “Се ж бо те племя народу руського, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттям. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха Руського в своїх монокилах плавало по морю і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого монарха Руського воювали Грецію, Македонію, Іллірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися”, — писало київське духовенство про козаків на початку XII ст.

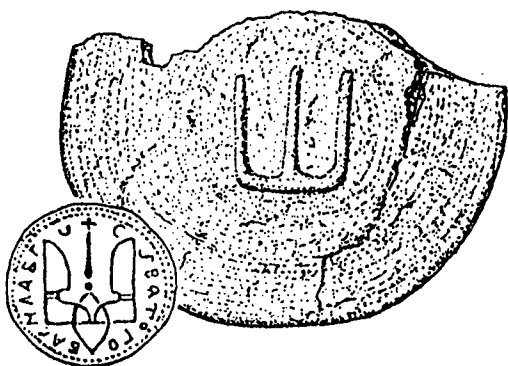
На думку французьких учених Ф. Амі та Ж. Денікера, всі слов’яни належать до двох головних антропологічних типів: північного віслянського та південного динарського. Перший (полаби, поляки, білоруси та росіяни) характеризується відносно невеликим зростом, світлим волоссям та відносно довгим черепом. Динарському антропологічному типові (українці, серби, хорвати, словаки, чехи) властивий високий зріст, темне волосся, короткоголовість, тобто ті ознаки, що є визначальними, за Ф. Вовком, для більшості українців. До нього слід віднести переважно більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров’я X—XIV ст., козацької України XVI—XVIII ст. і корінного населення сучасної України.

Отже, українці генетично пов'язані з людністю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до іншого антропологічного типу.

Прірва між киеворуським та козацьким періодами української історії не була настільки широкою та глибокою, щоб стверджувати, що вона розділяє два окремі етноси. Традиція Київської держави в Галичині перервалася у 1340 р., коли вмер останній представник династії Данила Галицького. У Києві це сталося лише в 1471 р. після скасування Литвою князівства Київського. А всього через 20 років, у 1492 р., зустрічаємо першу писемну згадку про українських козаків на Нижньому Дніпрі, що символізує початок козацької епохи в історії України.

Велику роль в успадкуванні надбань Київської Русі людністю козацької України відіграли Київ та інші міста Південної Русі. Монастирі та собори як осередки культури, писемності, традицій Русі донесли їх до козацької

доби, оскільки не припиняли своєї діяльності навіть у найтяжчі для України часи. Недаремно саме в козацький період були відновлені давньоруські святині Софія Київська, Спас на Берестові, Десятинна церква. Про це свідчить також культ київських князів у козацьких писемних джерелах. Цьому ж сприяла концентрація в містах освічених людей та нащадків руської аристократії, яка пам'ятала свій родовід, а отже, й історію країни значно краще, ніж маси. Козацька шляхта успадкувала державницькі традиції феодальної аристократії княжої доби,

Мал. 85. Зображення тризуба на срібній монеті Володимира Великого та на дні глиняного горщика з Китаївського городища під Києвом (кінець X ст.)

а дехто навіть вів свій родовід від Рюриковичів (мал. 85). Головні політичні, культурні, духовні, економічні центри Південної Русі залишилися і в козацьку епоху, міцно зв'язавши ці два періоди української історії.

Як письмові, так і численні археологічні джерела незаперечно свідчать про відсутність суттєвих змін населення у Південній Русі між XIII і XVI ст., тобто тут жив один народ, який переживав послідовні етапи свого історичного розвитку.

Отже, за даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології, українці XVI—XVIII ст. були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X—XIV ст. Русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями, які створили державу Русь зі столицею в Києві.

Виникає питання, чи не були генетичні зв'язки білоруського та російського народів із стародавнім Києвом, його культурою і мовою такими ж тісними й безпосередніми? Для негативної відповіді на нього є цілий ряд незаперечних аргументів.

По-перше, українці завжди жили й живуть на Київщині, а вищезгадані їхні сусіди — на значній відстані від політичного й культурного центру Русі.

По-друге, своєрідність етногенезу білорусів полягає в участі у ньому балтів, а росіян — угро-фінів і татар. Відомий російський історик М. Покровський вважав, що в жилах великоросів тече 80 % фінської крові. Про значну роль угро-фінів у формуванні російського етносу свідчать також дослідження сучасних московських антропологів, зокрема В. Алексєєва та Т. Алексєєвої.

По-третє, хронологічно українці сформувалися раніше, ніж їхні північні сусіди через наближеність до центрів греко-римської цивілізації. Учені розрізняють два головні періоди впливу на етногенез білорусів та росіян з території України. Перший пов'язаний з розселенням у VI—VIII ст. слов'янських племен на північ із своєї прабатьківщини, що охоплювала території між Карпатами та Середнім Дніпром. Другий етап розпочався входженням прабілорусів та праросіян до держави Русь зі столицею в Києві.

По-четверте, археологічні матеріали неспростовно свідчать про специфіку матеріальної культури (кераміка, житлобудівництво, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI—XIII ст. порівняно з культурою праукраїнців. Це пояснюється насамперед сильним впливом на північну частину східних слов'ян балтських та фінських культурних традицій. Останні добре простежуються у фольклорі, етнографії, традиційному одязі, житлобудівництві, інших елементах матеріальної культури білорусів та росіян. Якщо церковна архітектура козацької України успадкувала будівельні традиції Південної Русі, то архітектура Московської держави продовжувала традиції Пскова та Новгорода XI—XIV ст.

По-п'яте, лицарство як один з визначальних елементів європейської цивілізації у середньовічну добу відіграло помітну роль в українській історії. Азійським деспотіям воно не властиве. Оскільки Московська держава сформувалась у XIV ст. під сильним впливом Золотої Орди, то їй невідоме лицарство в європейському розумінні. "В Росії шляхтичем є той, на кого я звертаю увагу, і лише так довго, як я мою увагу на нього звертаю", — казав іноземному послу Петро I. Не було в Росії і своїх кобзарів як продовжувачів традицій дружинно-лицарського епосу Київської Русі. Московська пізньосередньовічна держава XIV—XVII ст. не мала власного лицарського епосу, який є суттєвою рисою середньовічної культури Європи.

Лицарський епос був підвалиною європейської літератури, яка стала підґрунтям європейської ментальності. На дружинному та козацькому епосі виникла творчість Тараса Шевченка, який виховав український характер. Цей європейський шлях формування світосприйняття невідомий московському царству через відсутність власного лицарства та його героїчного епосу.

Якщо корені ментальності українського козацтва сягають дружинно-лицарського світу Русі Південної, то цього не скажеш про характери Московської Русі. Різницю між князями Русі Київської та Московської підкреслював російський історик С. М. Соловйов: “Південні князі у своїй більшості були надзвичайно хоробрі, вміли в себе вдома і в чужих краях честь свою взяти; дружини були подібні своїм вождям... У поведінці князів Північної Русі ми не помічаємо того блиску, який бачимо у поведінці князів-витязів Півдня. Північні князі-власники не люблять вирішувати суперечок зброєю, удаються до неї тільки в крайньому випадку, коли успіх безсумнівний...” [176, с. 189].

Різницю між Київською та Московською Руссю підкреслював О. Піпін в “Історії російської літератури”: “Не подлежит сомнению этнографическая разница древнего севера и юга... Как древний Святослав с его чубом и его нравом напоминает в потомстве не московского великороса, а скорее южно русского казака, так лирический эпос “Слово о полку Игореве” отзовется не в северной песне, а скорее в южнорусской думе” [147, с. 597], тобто ні дружинно-лицарська культура Русі, ні її ментальність не були успадковані Російською державою XIV—XVI ст. тією мірою, як козацькою Україною.

По-шосте, велике значення має специфіка розвитку духовності. На своєрідності російської духовної культури наголошував великий патріот Росії, фундатор євразійства князь Микола Трубецькой: “Особенности российской стихии выявляются ярко в народной художней творчости. Значна частина великоруських народних пісень, в тому числі обрядових і весільних, складені в так званій “п’ятитонній”, або “індокитайській” гамі... Ця гама існує, причому як єдина, у тюркських племен басейну Волги й Ками, далі у башкирів, у сибірських татар, у тюрків російського і китайського Туркестану, у всіх монголів... Таким чином, у даному випадку маємо безперервну лінію, яка йде зі сходу. На великоросах ця лінія обривається. У малоросів п’ятитонна гама зустрічається лише дуже рідко у найдавніших піснях, в інших слов’ян відмічені поодинокі випадки її застосування” [див.: 38, с. 117].

По-сьоме, важливою причиною розриву середньовічної Росії з традицією Київської Русі була татарська навала. Якщо середнє Подніпров’я, Волинь, Галичина залежали від татар досить формально і лише протягом 100 років, то на Верхній Волзі татарські порядки панували 250 років, глибоко впливаючи на устрій та ідеологію Московської держави.

Про значний вплив татар на формування російського етносу та його найдавнішої держави — Московського князівства XIV ст. — неодноразово писали різні дослідники. У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали Азію, то Лівонський орден у Прибалтиці — Європу. Князь Олександр Невський зробив вибір на користь Азії. Усі свої сили він спрямував не проти татар, що розгромили Київську Русь, а проти експансії із Заходу. Фактично своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями у 1240 та 1242 рр. він захищав право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку [96, с. 28—30].

Саме завдяки військовій підтримці татар відбулося піднесення Московського князівства за Івана Калити (1325—1340 рр.). Він уславився кривавими погромами повсталій проти татар Твері й став за це головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (збирання податей та придушення антитатарських повстань) Калита отримував ярлики на окремі землі. Так з допомогою татарської кінноти почалося збирання земель Московської держави, на яких остаточно закріпився золотоординський варіант азійської деспотії [137, с. 116—119; 61, с. 208—227].

Московське князівство довго було фактично улусом Золотої Орди. Знать переходила до мусульманства, вдягалася по-татарськи, мова татар за Василя II стала мало не державною. Устрій Московської держави значною мірою був копією золотоординського. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, фінансів, грошової системи. Терміни “таможня”, “казна”, “ямська служба” — тюркського походження. Грошову систему також запозичено в Орді. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин тощо), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії (мал. 86).

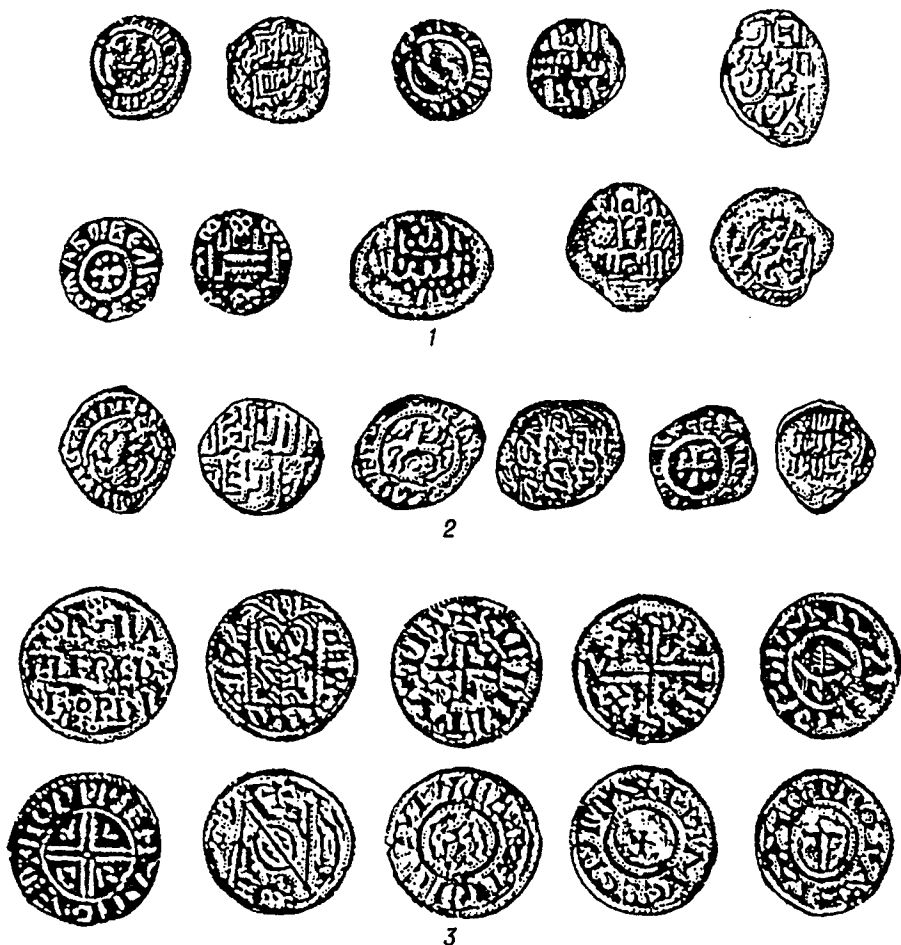
У Європі монети карбували на попередньо вирізаних зі срібного листа кругляках. Татари ж спочатку різали товстий срібний дріт на короткі циліндрики, які розплющували штампами з відповідними зображеннями та написами. Тому татарські та московські срібні монети мають не круглу, як у Європі, форму, а характерні овальні обриси аж до XVIII ст.

Московські князі регулярно запрошували на службу татарську знать з дружинами, що сідали в столиці та інших містах держави. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантацією цілих азійських військових структур. Наприклад, опричнина, що започаткувала московське дворянство, була запозичена і перенесена на московський ґрунт з татарської військової практики. Саме так з'явилися численні тюркські прізвища (Басманови, Булгакови, Юсупови, Аксакови, Салтикови та багато інших) серед московського дворянства.

Образний опис становлення Московської держави під впливом Золотої Орди дає російський філософ Г. Федотов: “У самій Московській землі запроваджуються татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просякає у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу московському князеві, збільшуючи лави служилих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом.

Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній шар людності, вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служилими людьми, викорінювалися всі місцеві особливості й традиції.

Усі стани були прикріплені до держави службою й тяглом. Кріпосна неволя стала повсюдною в той самий час, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами володарів, а новим національним завданням: створенням імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки

Мал. 86. Срібні московські (1) та суздальські (2) монети з татарськими написами XIV ст. та срібні західноєвропейські динарії (3), які у XI ст. ходили в Україні-Русі

крайньою загальною напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава...

Світогляд російської людини вкрай спростився і навіть порівняно із середньовіччям москвич примітивний. Він не роздумує, він приймає на віру кілька догматів, на яких тримається його моральне і суспільне життя. Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий з Московського царства" [195].

Отже, культурні традиції Південної Русі були важливою складовою підґрунтя російського та білоруського народів. Однак на відміну від україн-

ців, які є прямими нащадками людності стародавнього Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є прямим продуктом їхнього саморозвитку в своєрідних історичних та природних умовах власних етнічних територій. Росія та Білорусія є спадкоємцями стародавнього Києва тією мірою, якою Франція — нащадок стародавнього Риму, Сполучені Штати Америки — наступник Лондона, а Мексика та Аргентина — спадкоємці іспанського середньовічного Мадрида.

Підведемо деякі підсумки. Київська Русь була першою історичною державою українців, яка консолідувала навколо київського ядра підкорені різноетнічні племена, насамперед слов'янську їхню частину. Проте цей вплив не був настільки потужний і довготривалий, щоб на різноплеменно-му ґрунті постала єдина давньоруська народність з єдиною мовою, культурою, самосвідомістю. Окремі східнослов'янські етноси, у тому числі й українці, формувалися ще з часу розпаду слов'янської спільності у VI—VIII ст., тобто до виникнення держави Русь. Останній не вдалося консолідувати східних слов'ян у єдиний народ.

У пошуках безпосередніх культурно-історичних спадкоємців Київської Русі визначальним є не стільки факт формальної подібності культур, скільки генетична спадковість та безперервність, тривалість історичного розвитку від південних русичів до сучасних українців. Це дає підстави вважати Київську Русь, козацьку та сучасну Україну послідовними, генетично пов'язаними фазами життя одного етносу — українського народу. Це не слід розуміти так, що людність Південної Русі — то українці, які мовою, культурою, ментальністю мало відрізнялися від населення козацької чи сучасної України. Головні риси українського етносу на той час лише формувалися. Тому південних русичів як безпосередніх прашурів українців правильніше називати праукраїнцями.

Враховуючи зазначене вище, зробимо деякі узагальнення щодо ключової проблеми історії Східної Європи — культурно-історичної спадщини Київської Русі. Вирішальне значення для її розв'язання мають питання походження східнослов'янських народів, причому етногенетичні процеси, що призвели до їх постання, не є чимось унікальним у світовій історії. Навпаки, аналогічна етноісторична ситуація неодноразово і невідворотно повторювалася на руїнах великих імперій минулого. Мається на увазі постання у підкорених імперією провінціях нових етносів, споріднених з народом-завойовником. Відбувалося це в умовах могутнього адміністративного, культурного, мовного впливу розвинутої метрополії на відсталу периферію.

Найдійовішим механізмом такого впливу була міграція представників панівного імперського етносу з центру до завойованих провінцій. Вона була тим інтенсивнішою, чим відсталішими і слабкіше заселеними були завойовані землі. Класичний приклад — сталий напрямок міграції у руській імперії — з київської метрополії на лісову Північ.

Нові етнічні спільноти генетично були пов'язані як з місцевими традиціями, так і з домінуючою культурою імперського етносу. В умовах невідворотного розпаду імперій і відокремлення провінцій від метрополії відбувався відрив,

або власне народження, нових етносів від батьківського імперського. Зрозуміло, що всі ці постімперські етноси тією чи іншою мірою надовго зберігали мовно-культурну спорідненість з панівним народом загиблої супердержави.

У добу середньовіччя виникли численні європейські імперії із заморськими колоніями — Іспанська, Португальська, Бельгійська, Англійська, Французька та ін. Внаслідок іспанізації аборигенів Латинської Америки за участю вихідців з Африки у XVI—XIX ст. зародилися численні іспаномовні етноси Нового Світу: мексиканці, аргентинці, чилійці, перуанці, венесуельці, колумбійці, кубинці та ін. Експансія португальців та англійців до Америки призвела до постання бразильців та американців. Днем народження всіх цих молодих етносів Нового Світу можна вважати момент набуття відповідними колоніями незалежності від метрополії, що здійснювалося в процесі розпаду колоніальних імперій.

Народження нових, споріднених з імперським етносів відбувалося, як правило, у відносно відсталих та малозаселених провінціях. У випадку підкорення імперією сформованого народу з давньою історією та багатою культурою поневолений етнос стійко опирався нівелюючому впливу метрополії, зберігаючи власну етнічну своєрідність. Тому молоді романські народи постали на варварській периферії Стародавнього Риму, а Греція, Єгипет, Близький Схід, що також входили до Римської імперії, так і не романізувалися. У межах Англійської імперії Індія лишилася Індією, а в малозаселеній первісними племенами індіанців Північній Америці постав споріднений англійцям молодий етнос американців, в Австралії — англомовних австралійців.

У Російській імперії Польща, Литва, Україна, Грузія, Узбекистан зберегли своє етнічне обличчя, а первісний Сибір XVII—XIX ст. зрусифікувався. Розпад нинішньої Російської імперії може відбутися за класичною моделлю Римської, коли давні народи отримали незалежність, а у варварських провінціях постала група молодих споріднених романських етносів. Відповідно на руїнах Російської імперії, крім народів, що повернули колись втрачену незалежність (поляки, литовці, українці, грузини, вірмени та ін.), у малорозвинених сибірських провінціях можуть постати споріднені росіянам постімперські етноси — західносибірський, далекосхідний, козацький Передкавказзя та ін. Саме так від англійської метрополії відійшли 200 років тому англомовні американці, а від Іспанської імперії — молоді іспаномовні народи Латинської Америки.

Спорідненість цих постімперських етносів зумовлена тим, що кожен з них тією чи іншою мірою сприйняв і включив до своєї традиційної культури надбання колишньої метрополії. Зрозуміло, її головним культурно-історичним спадкоємцем лишався народ, що продовжував проживати на землях метрополії і був кровно споріднений з панівним етносом імперії.

Інакше кажучи, якщо хтось і може претендувати на культурно-історичну спадщину Стародавнього Риму, то це насамперед італійці. Творцями історії та культури Стародавньої Греції та елліністичної імперії Олександра Македонського були пращури сучасних греків. Тому прямими спадкоємцями імперських Мадрида та Лондона є відповідно сучасні іспанці та англійці, а не

мексиканці та американці. Так само безпосередніми нащадками панівного етносу Російської імперії є сучасні росіяни, а не примусово інкорпоровані до неї латиші, українці чи казахи. Відповідно Київська Русь є органічною частиною історії українців, хоча елементи її культури стали невід'ємними складовими молодих східнослов'янських етносів, що близько тисячі років тому зародилися на периферії імперії внаслідок впливів з київської метрополії.

Про сталість та універсальність законів етнотворення на постімперських просторах свідчить разюча подібність історичної картини зародження романських та східнослов'янських народів [202]. Як стародавній Рим романізував свої північні варварські провінції, так само княжий Київ русифікував (від Русь, а не Росія) безкраї лісові обшири півночі Східної Європи.

Могутній вплив Риму на периферію імперії призвів до постання романської групи народів. Іспанці та португальці — це латинізовані племена іберів, кельтів, готів Піренейського півострова. Французи — латинізоване кельтське плем'я галів, а румуни — латинізовані первісні племена даків, гетів, мезів. Аналогічний вплив київської метрополії на малозаселену лісову периферію імперії зумовив русифікацію місцевих балтських та фінських племен і зародження на їхніх теренах білоруського, псковсько-новгородського, російського етносів. Провідну роль праукраїнського Києва в постанні інших східнослов'янських народів добре розуміли русичі, називаючи княжий Київ “матір'ю городів руських”.

Так на руїнах Римської імперії постали п'ять споріднених романських народів, а з розпаду імперії Русь — чотири братніх східнослов'янських. В обох випадках етногенетичні процеси відбувалися в умовах могутнього культурного та адміністративного впливу високорозвиненої метрополії на відсталу периферію. Важливу зміцнюючу роль у Римській державі виконувала латинська мова метрополії. У провінціях вона була не лише мовою адміністрації, а й культурного та духовного життя. Саме з її допомогою поширювалася з Риму державна релігія — християнство разом з літературними та науковими надбаннями високої греко-римської цивілізації.

У Київській Русі культурні впливи метрополії поширювалися на провінції державною церковнослов'янською мовою. З допомогою її провінції сприймали з Києва державну релігію Русі — православ'я.

Офіційні мова та культура істотно впливали на формування етнічної специфіки провінцій. З ослабленням центру та розпадом імперії зароджені в її тілі етнічні спільноти розпочинали самостійне життя. Зрозуміло, вони успадкували багато культурних надбань колишньої метрополії, надовго зберігаючи до неї певний пієтет. Творячи власні держави за зразком держави-метрополії, новонароджені етноси нерідко переймали навіть її назву.

Римське право та державність були підґрунтям державотворення середньовічних народів, багато з яких постали безпосередньо на руїнах імперії. Ностальгія за нею давала звази в Європі протягом усього середньовіччя, реалізуючись у періодичних спробах відновлення Священної Римської імперії, що формально проіснувала до 1806 р. Румуни навіть власний етнонім та назву своєї держави запозичили у римлян.

Відповідно державність східнослов'янських народів (а також литовців) у пізньому середньовіччі творилася за зразком імперії Київська Русь. На цьому історичному тлі стає зрозумілим запозичення росіянами як само-назви, так і назви національної держави у імперії Русь, творцями якої була корінна людність Південної Русі-України.

Усе це не дає підстав вважати етноси, що народилися на тілі імперії, ні головними творцями культурних надбань метрополії, ні прямими спадкоємцями історії імперського центру, адже метрополія — це батьківщина окремого етносу, який і був творцем відповідної імперії.

Тому іспанці, португальці, французи, румуни мають власну національну історію і культуру, які починаються з післяримських часів. Історія і культура стародавнього Риму були витвором насамперед латинян. Найближчими нащадками останніх є сучасні італійці. Однак слід пам'ятати, що італійський народ формувався у V—VII ст. за умов змішування латинян з варварами — вандалами, лангобардами, готами, гунами та ін. Тому більшість учених вважають італійців хоча й близько спорідненими з латинянами, але окремим етносом.

Враховуючи сказане, зазначимо, що права Москви на історичну та культурну спадщину княжого Києва не більші й не менші, ніж права Мадрида, Лісабона, Парижа, Бухареста на історію та культуру латинського Риму. Так само, як романські народи успадкували певні надбання римської культури, так і білоруси та росіяни увібрали у свій етновизначальний комплекс певні елементи культури княжого Києва. Однак як перші не були безпосередніми творцями латинської культури Риму, так і другі мають опосередковане відношення до творення культури Київської Русі, адже переважна більшість елементів її постала в межах Південної Русі, хоча й під зовнішнім впливом культури Візантії. До того ж сталося це значною мірою ще до появи білорусів та росіян на історичній арені Східної Європи.

З Київської метрополії руська культура поширювалася на північ частогусто разом з переселенцями з Південної Русі, формуючи прабілоруський, праросійський, псковсько-новгородський субетноси. На їхніх землях виникали вторинні центри культуротворення імперії, які функціонували за зразками київської культурної метрополії. Їхні культурні надбання є органічною частиною культур відповідних східнослов'янських народів. У Римській імперії канонічна культура Риму теж відіграла роль зразка у провінціях. Проте це не означає, що жителі цих провінцій творили канонічну культуру Риму нарівні з римськими митцями, літераторами, філософами.

Цікаво, що багато зразків класичного латинського мистецтва збереглося саме в провінціях, а не в Римі з його бурхливою історією. І це не стало підґрунтям для претензій відповідних регіонів на культурну спадщину стародавнього Риму. Збереження билин київського циклу, ікон та літературних пам'яток киеворуського походження на лісовій півночі Східної Європи чомусь вперто наводять як неспростовний доказ переважного права Архангельщини чи Підмосков'я на культурну спадщину княжого Києва.

Дивно і непереконливо звучить поширене навіть у науковій літературі твердження, що київська культура була рівною мірою витвором усіх східнослов'янських племен від Тмутаракані на півдні до Білого моря на півночі, від Карпат на заході до Верхньої Волги на сході, тобто у творенні канонічних зразків киеворуської архітектури (Десятинна церква, Софія Київська), літописання ("Повість временних літ"), літератури ("Повчання дітям" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім") та ін. Х—ХІІ ст. київська метрополія відіграла не більшу роль, ніж слов'янські колоністи, що на той час щойно з'явилися у глухих лісах півночі Східної Європи. Абсурдність цього твердження ще рельєфніша, коли враховувати, що ні в кого не викликає сумніву створення переважної більшості вищезгаданих шедеврів безпосередньо у Києві чи інших містах Південної Русі. У канонічних зразках давньоруської літератури фігурують як історичні й культурні діячі, так і прості жителі саме руського Півдня. І як жителі Верхнього Подніпров'я та Поволжя могли нарівні з людністю княжого Києва творити його культурні цінності, якщо культурно-економічний розвиток Південної Русі в Х—ХІІ ст. був на порядок вищий, ніж на лісовій півночі імперії, слов'янська колонізація якої на той час лише розпочиналася? Нагадаємо, що росіяни з'явилися на історичній арені у другій половині ХІІ ст., тобто вже після створення південними русичами більшості канонічних творів руського мистецтва.

Класичним прикладом претензії Росії на культурну спадщину України-Русі є проголошення "Слова о полку Ігоревім" найдавнішим твором "староросійської літератури". І це незважаючи на те, що події твору відбуваються більш як за півтисячі кілометрів на південь від російських етнічних земель, на прабатьківщині українців. Без сумніву, українськими є не лише місце дії, а й історичні реалії, лексика, художні образи, літературна форма твору. Не зайве згадати, що саме під час антиполовецького походу південних русичів на чолі з князем Ігорем Володимиро-Суздальщина була найближчим союзником половців у боротьбі з Києвом. Отже, ні здійснити військовий похід на половців, ні оспівувати його суздальці не могли, а тому проголосувати "Слово" продуктом творчості праросіян немає ніяких підстав.

Головним творцем киево-руської культури Х—ХІІ ст. була насамперед людиність Південної Русі. Звідси канонічні зразки культури княжого Києва поширювалися і на північну периферію імперії, впливаючи на розвиток прабілорусів, праросіян, новгородців.

Ще менше підстав вважати державу Київську Русь та її історію першим етапом російської держави та історії, адже, як писав класик російської історичної науки В. Ключевський, "великорос вперше виступив на історичну арену в особі Андрія Боголюбського", тобто в другій половині ХІІ ст., або через 300 років після виникнення Київської Русі. Це все одно, що вважати першим етапом румунської чи французької історії історію стародавнього Риму, а першою державою американців — Англійське королівство Х—ХV ст.

Отже, державотворчим етносом ранньосередньовічної імперії Київської Русі були жителі Південної Русі. Тривалість історичного розвитку від неї

до козацької України дає підстави вважати південних русичів праукраїнцями. На відміну від італійців, які сформувалися в окремий етнос внаслідок змішування латинян з різноманітними варварами-завойовниками стародавнього Риму, розпад Русі у XIII—XIV ст. не призвів до суттєвих змін населення в Україні-Русі. Про це свідчить також антропологічний тип більшості українців, єдиний для княжої, козацької і сучасної України.

Усе це дає підстави вважати Київську Русь IX—XII ст. продуктом творчості українського етносу у княжий період його історії.

Отже, спільнота, яку проімперські сили наполегливо і безпідставно називають єдиною давньоруською народністю, була постімперською єдністю споріднених східнослов'янських народів. Формувалася вона під могутнім впливом праукраїнців метрополії на північну варварську периферію імперії Русь. Історичними аналогами руської групи східнослов'янських етносів є романська, латиноамериканська та інші постімперські етнічні спільноти, що неоднаразово поставали на руїнах великих імперій минулого.

Інакше кажучи, аргументів під твердженнями про існування на теренах імперії Київської Русі єдиної давньоруської народності не більше, ніж на користь формування на землях Римської імперії окремого романського народу, Австро-Угорської — єдиного австроугорського етносу, Югославії — югославів, Чехо-Словаччини — чехословаків тощо. Давньоруська народність — такий самий історичний міф, як і невдала спроба ідеологів Москви переконати громадськість, що в радянській імперії жили не окремі етноси (росіяни, українці, литовці, грузини, узбеки та ін.) з власними культурами, мовою, історією, а монолітний радянський народ.

Розділ 14

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА ІНШИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Історичній науці відомі чотири головні концепції етногенезу українців, які науково обґрунтовувалися різними дослідниками: пізньосередньовічна, киеворуська, ранньослов'янська та трипільсько-арійська. Перша й остання найменш переконливі.

За пізньосередньовічною версією, українці як етнос з'явилися не раніше XIV—XV ст. внаслідок розпаду єдиного давньоруського народу після татаро-монгольської навали. Ця заідеологізована концепція відображає імперські претензії на історичну спадщину Київської Русі. Вона декларувалася в усіх радянських підручниках з історії СРСР і ґрунтувалася на відомих тезах ЦК КПРС 1954 р. про святкування “возз'єднання” України з Росією. За цією версією, український етнос сформувався у XIV—XV ст.

Виникає правомірне питання, як міг консолідуватися своєрідний і численний народ саме в період деструкції і розпаду, коли його етнічні території були роздерті й поділені між різними агресивними сусідами (татари, Литва, Угорщина, Польща)? Очевидно, він формувався раніше, в умовах державної єдності українських етнічних земель, у сприятливу для цього добу Київської Русі.

За трипільсько-арійською версією, українці є прямими нащадками трипільців та аріїв, які проживали в Україні близько 6 тис. років тому.

Як було показано у попередніх розділах, саме в ті часи Україна стала тереном протистояння мирної, осілої землеробської цивілізації войовничому, скотарському світу степів Євразії. Це зумовило драматизм історії України з часів Трипілля до наших днів. Коли чорноземи Правобережної України займали нащадки землеробів Близького Сходу — трипільські племена, у лісостеповому Подніпров'ї місцева людність перейшла до скотарства. Нова продуктивна галузь первісного господарства швидко поширилася з півдня України степовою зоною Євразії на захід у Подунав'я і на схід до Монголії. Разом зі скотарством поширювалися мова та культура народу, який перший опанував і був носієм цієї форми економіки, — прайндоевропейців.

В етнокультурному відношенні індоєвропейські степовики були своєрідними антиподами землеробському населенню Балкан, зокрема його північно-східному форпостові — трипільській культурі. Землеробський трипільський та скотарський індоєвропейський світи принципово різнилися за походженням, типом економіки, матеріальною та духовною культурою, антропологічним типом населення та іншими етновизначальними ознаками. Наприклад, якщо трипільці були невисокими, тендітними, темнопігментованими східними середземноморцями, то перші скотарі за своєю антропологією наближались до північних європеїдів — високий зріст, масивний скелет, очевидно, світла пігментація.

Отже, з визнання згаданих вище найдавніших скотарів індоєвропейців (а в цьому переконана переважна більшість фахівців світу) випливає, що їхні антиподи трипільці, як і вся балканська протоцивілізація VII—IV тис. до н. е., не були індоєвропейськими. А якщо так, то українці, що належать до індоєвропейської сім'ї народів, не могли бути прямими нащадками трипільців, як це стверджується останнім часом у деяких науково-публіцистичних статтях.

Чому саме трипільська культура вибрана на роль прашура українців, адже протягом останніх 5 тис. років на українських теренах розвивалося в різні часи не менше сотні стародавніх етносів, слідами яких є численні археологічні культури? До речі, повним аналогом Трипільля України є синхронна їй культура Яншао Китаю. Отже, формально людність останньої ми також повинні визнати праукраїнцями, якби не дані антропології, які свідчать, що носії китайського аналогу Трипільля були типовими монголоїдами.

Культурні надбання сотень стародавніх народів, які проживали на українських землях до появи тут українців, стали, безумовно, складовою частиною культури останніх. Проте це не означає, що трипільців, праарійців, кіммерійців, скіфів, сарматів слід вважати українцями. У нашій крові є також гени пітекантропів, чого, звичайно, недостатньо, щоб називати їх українцями. Певний вплив на етногенез останніх, зокрема на антропологічний тип, справила і трипільська людність.

На принципову різницю між “вірменічним” трипільським та українським антропологічними типами вказували послідовники видатного українського антрополога Федора Вовка — В. Щербаківський і В. Петров. Так званий український антропологічний тип є наслідком змішування трипільців з найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які 5—6 тис. років тому рухалися з лісостепового Подніпров'я на Дунай. Як зазначалося вище, трипільці були носіями так званого вірменічного близькосхідного антропологічного типу, який характеризувався темною пігментацією, низьким зростом, тендітністю, великим горбатим носом, скошеним чолом, коротким черепом. Антропологи — послідовники Ф. Вовка — вважали, що відносно високий зріст та міцна статура більшості українців — це спадщина індоєвропейських скотарів, а “чорні брови, карії очі” — трипільців [132, с. 104—107].

Про змішування тендітних трипільців з масивними степовиками-індоєвропейцями свідчить поступове зменшення масивності їх скелета, просте-

жене сучасними українськими антропологами по кістках найдавніших скотарів півдня України. Внаслідок цього змішування і постав український антропологічний тип, до якого належить 70 % сільського населення сучасної України. Він характеризується відносно високим зростом, міцною статуєю, темною пігментацією, круглим черепом, прямим носом, вузьким або середньої ширини обличчям. Цими особливостями відзначалося корінне населення лісостепової та лісової України протягом останніх 3 тисяч років.

Однак появу антропологічного типу, до якого належить більшість сучасних українців, не можна вважати народженням українського етносу, адже до цього динарського типу, крім українців, належать інші слов'янські народи — словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. Північні слов'яни (поляки, білоруси, росіяни) належать до іншого, так званого віслянського антропологічного типу, який характеризується світлим забарвленням волосся, очей, шкіри, відносно невисоким зростом, ширшим обличчям, здебільшого довгою головою.

Якщо українці не є безпосередніми нащадками трипільців, то, можливо, вони прямі спадкоємці арійців, прашури яких 5 тис. років тому рушили з українських степів на схід, а 3,5 тис. років тому завоювали східну Індію та Іран? Значно більший, ніж українці, ступінь спорідненості з арійцями мали скіфи, які 2,7 тис. років тому прийшли в Україну з Ірану (країни аріїв). Нашадками аріїв можна вважати й інші народи східної індоіранської гілки індоєвропейців — таджиків та саків Середньої Азії, носіїв мови хінді та урду Індії, пуштунів Афганістану, персів Ірану, сарматів, аланів та осетинів півдня Східної Європи та Кавказу тощо. Переважна більшість учених визнають спорідненість згаданих народів з аріями, але вважає останніх своєрідними, окремими народами. Не вдаючись до подробиць, зазначимо, що арії для нас є такими ж далекими родичами, як, наприклад, англійці, греки чи вірмени, з якими українці пов'язані дуже давнім спільним походженням від найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепового Подніпров'я.

Отже, немає ніяких серйозних наукових підстав вважати українцями ні трипільську людність Правобережної України, ні стародавніх аріїв Індії та Ірану.

За так званою трипільською версією, український етнос існував уже за часів трипільської археологічної культури, тобто 7—5 тис. років тому. Українська історія зразу стає винятком із загальноєвропейської, адже більшість народів Європи має вік 1—1,5 тис. років. Лише італійці можуть опускати свої національні корені в глибину віків на 2,5 тис. років, а греки — 3,5 тис. років.

Прихильниками такого незвичайно давнього віку українців є, як правило, аматори, а не фахівці. Адже історики розуміють неможливість довести безперервність культурно-історичного розвитку на українських теренах від трипільської культури до історичних українців, оскільки саме безперервність є необхідною умовою встановлення віку будь-якого суспільно-історичного явища (держави, народу, міста, культурно-історичного регіону) методами історії чи археології. Отже, історія Риму починається не з появи

людини на Апеннінському півострові, а із заснування на Капітолійському пагорбі саме цього міста, безперервний розвиток якого простежено до наших днів.

Трипільсько-арійська версія етногенезу українців — типовий приклад історичної міфотворчості, оскільки надто погано аргументується науковими фактами. Вона є породженням широго патріотизму, недовіри до офіційної науки, аматорства й постколоніального комплексу меншовартості. Користь Українській державі від цього жанру сумнівна, а шкода — очевидна: дезорієнтується громадськість, дискредитується українська історична наука у боротьбі з ідеологічними противниками незалежності України.

Усе це ускладнює доленосне для нашої державності, найважливіше для національної історичної науки завдання: відновлення законного права українців на історичну спадщину Київської Русі як першої української держави. Без цього історичного фундаменту неможлива побудова незалежної України, адже будь-яка реанімація Російської імперії, навіть у пом'якшеному східнослов'янському варіанті О. Солженіцина, виглядатиме законним "відновленням історичної справедливості".

Будувати державу на історичних міфах типу трипільської версії походження українців небезпечно. Врахуймо сумний досвід наших східних сусідів, які будували Велику Росію на міфі про Москву як "третій Рим". Проголошувалися династичні права московського князя на всі землі Київської Русі та Візантії і в такий спосіб виправдовувалася імперська експансія в південно-західному напрямку. Очевидна неспроможність та імперська тенденційність цієї псевдоісторичної концепції є однією з причин ідеологічної кризи та розпаду Російської імперії.

Такі екзотичні та слабо аргументовані версії походження українців, як трипільсько-арійська, виникають внаслідок невизначеності предмета дослідження. Вивчаючи історичні витoki українського етносу, слід твердо визначити, що ми шукаємо — наших пращурів чи найдавніших українців, які були першими носіями праукраїнського етнокультурного комплексу. Якщо говорити про пращурів, то ними були тією чи іншою мірою всі народи, що у давнину проживали на українській землі (сармати, скіфи, кіммерійці, фракійці, хозари, татари, трипільці, праарійці та багато інших), адже їхні культурні та мовні надбання стали складовими української культури та мови. Більше того, нашими біологічними предками були неандертальці, пітекантропи і навіть динозаври, оскільки сучасна людина є носієм генного коду усіх попередніх біологічних форм. Однак генетична спорідненість — недостатня підстава для твердження, що наші пращури (пітекантропи, неандертальці чи трипільці) були українцями.

Будь-який народ відрізняється від сусідніх неповторністю матеріальної та духовної культури, мови, ментальності, історії тощо, тобто комплексом етновизначальних ознак. Формування останнього є процесом народження етносу, а з перших носіїв цього комплексу починається історія народу. Окремі елементи такого комплексу будь-якого народу легко знайти в культурах інших етносів, але їх сполучення — неповторне.

Отже, якщо стародавня спільнота є носієм окремих елементів українського етнокультурного комплексу, то вона може бути лише одним з наших пращурів, і називати таку людність українцями — науково безпідставно. Праукраїнцями може вважатися лише людність, що є носієм головних елементів. Судячи з даних різних наук, можна припустити, що стрижень такого комплексу формувався в Південно-Західній Україні в другій половині I тис. н. е. Особливо інтенсивна консолідація праукраїнців проходила в першій українській державі — Київській Русі.

За киеворуською концепцією, держава Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу. Всі держави мали конкретну етнічну приналежність. Етнічна належність національних держав, межі яких у цілому збігалися з кордонами етнічних територій державотворчого етносу, очевидна (Франція, Німеччина, Польща, Чехія та ін.). Імперії, що охоплюють батьківщини різних народів, також є державами не кількох, а якогось одного панівного, імперського етносу (Римська, Перська, Китайська, Британська, Російська імперії). Якщо останню «сплотила навіки Великая Русь», то хто консолідував ранньосередньовічну імперію — Київську Русь? Ця проблема історичної спадщини княжого Києва є ключовою для всієї історії Східної Європи взагалі й для історії України та Росії зокрема.

Українська історіографія, що виросла з етнічного самоусвідомлення українцями свого генетичного зв'язку з Південною Руссю, традиційно вважала княжий Київ українським [81]. Як зазначалося вище, імперські історики, забезпечуючи ідеологічне підґрунтя експансії Москви на українські землі, проголосили людність Київської Русі росіянами (концепція М. Погодіна). Однак численні неспростовні факти не підтвердили цієї версії, адже росіяни як етнос відомі з XII ст., а Київська Русь — з IX ст. Тоді, щоб не визнати останню праукраїнською державою, офіційна радянська наука висунула концепцію давньоруської народності, яка нібито лише у XIII ст. під ударами татар розпалася на українську, російську та білоруську гілки.

Чому, починаючи історію міста Києва слідом за академіком П. Толочком з кінця V ст., ми відмовляємо в таких самих глибоких коренях його споконвічним жителям — українцям? Якщо вони з'явилися в столиці Русі значно пізніше, то слід визнати факт зміни етнічного складу населення міста в післятатарські часи. Тоді чому так по-українськи звучать такі літописні київські топоніми, як Печерська Лавра, Довбичка, річки Либідь, Киянка, урочище Угорське?

Генетичним підґрунтям Київської Русі були південноруські літописні племена (деревланни, поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці), які залишили археологічні пам'ятки лука-райковецької культури VIII—IX ст. В той самий час на території Польщі розвивалася подібна до неї культура — прапольська. В результаті консолідації її людності постало найдавніше Польське королівство IX—X ст. Якщо європейська історична наука вважає слов'янське населення території Польщі VIII—IX ст. праполяками, то чому лука-райковецьку культуру України та державу, що на ній постала, ми не маємо права вважати праукраїнськими?

Етнокультурні процеси в помірній зоні середньовічної Європи мали спільні історичні закономірності. Великі етноси в цьому регіоні починають формуватися після падіння Римської імперії, у VI—VII ст., а в IX—X ст. усі вони створюють перші національні незалежні держави. Перші незалежні Французька та Німецька держави виникли у 843 р. внаслідок розпаду імперії Карла Великого на французьку та німецьку частини. Найдавніше Англійське королівство і Празьке князівство чехів утворилися в IX ст., а у X ст. почалася державна історія поляків та мадярів. Тоді ж аналогічна середньовічна держава постала на українських землях. Тому виключення Київської Русі з української національної історії суперечить логіці всього європейського історичного процесу.

Кияни X—XIII ст. були українцями тією ж мірою, якою можна вважати поляками жителів Гнезно і Кракова цього часу, а сучасних парижан, лондонців чи пражан — відповідно французами, англійцями та чехами. Оскільки останнє твердження не викликає сумнівів у фахівців, то жителі княжого Києва також, мабуть, були праукраїнцями.

Отже, маємо вагомі наукові підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого історичного розвитку. Про це неспростовно свідчать руські та іноземні письмові джерела, дані археології, мовознавства, етнології, антропології та інших наук [41; 49; 133; 61].

Нація — це одержавлений етнос, тобто держава постає як наслідок тривалого розвитку певного народу. Отже, народженню праукраїнської держави Русь повинен був передувати певний період бездержавного існування праукраїнців або їхнього націогенезу, що почався у ранньослов'янські часи.

Ранньослов'янська концепція походження українців найбільш переконлива. Головним аргументом на її користь є безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних землях із середини I тис. до нашого часу. Перш ніж говорити про історичні витоки українського народу, слід визначити, що мається на увазі під поняттям “народ”.

Переважаюча більшість дослідників вважають, що народ, або етнос, — це людська спільнота, яка відрізняється від інших власною самосвідомістю, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, характером, специфічними формами господарського життя. Щоб встановити час формування українського народу, слід визначити його найсуттєвіші вищезгадані ознаки й простежити з допомогою різних наук, як глибоко в минуле сягають корені українського етнокультурного комплексу, включаючи особливості темпераменту, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання, культури, мови.

Отже, суть етносу визначає комплекс різноманітних ознак, а не окремі його елементи. Останні, як правило, не є оригінальними, властивими тільки одному якомусь етносу. Окремі з них можуть входити до культурного комплексу різних народів. Але кожному етносу властива своєрідна комбінація цих культурних ознак.

Етнос народжується, коли формується кістяк його етнічного комплексу. Цей етнологічний нюанс дуже важливий для з'ясування питання про походження того чи іншого народу. Поява таких екзотичних концепцій етногенезу українців, як трипільсько-арійська, пояснюється якраз його ігноруванням. Дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент українського етнокультурного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів тощо), поспіхом проголошує згадані вище народи українцями.

Для визначення часу появи українського етносу на історичній арені корисний досвід, набутий істориками та археологами при визначенні віку українських міст. Історія міста починається не з появи перших людей на його території, а з поселення, безперервний розвиток якого привів до постання даного міста. Так, стоянка мисливців на мамонтів на Кирилівських висотах у Києві була залишена понад 15 тис. років тому. Однак історію Києва як міста починають з ранньослов'янського поселення культури Корчак, яке виникло близько 1,5 тис. років тому на Старокиївській горі. Маленьке землеробсько-ремісничє поселення поступово переросло у велике місто, столицю могутньої держави Русь.

За цією методикою історичного дослідження, часом народження якогось народу можна вважати період, з якого простежується неперервний і поступовий розвиток його головних етновизначальних ознак. Безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних територіях (Волині, Прикарпатті, Поділлі, Київщині) простежується саме від празької людності V—VII ст., яка, на думку академіка П. Толочка, започаткувала Київ 1,5 тис. років тому.

Цьому періоду передувала глобальна перебудова етнополітичної карти Європи, пов'язана з Великим переселенням народів та падінням Римської імперії. Історичний процес на території України був перерваний спочатку навалою готів, а потім гунів. Лише з кінця V ст. ситуація стабілізувалася і до нашого часу включно в північно-західній Україні не було суттєвих змін населення. Отже, на українських етнічних землях між київським Подніпров'ям, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1,5 тис. років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського. Це і дало підстави багатьом історикам, насамперед М. Грушевському, простежувати історичні корені українського народу із середини I тис. н. е.

Витоки українського народу тісно пов'язані з проблемою походження слов'янства. Показово, що прабатьківщина слов'ян територіально збігається з ядром українських етнічних територій і займає північно-західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщину).

Оскільки українці належать до слов'ян, то очевидно, що з'явилися вони не раніше появи слов'янства взагалі. Сучасна наука дає можливість говорити про праслов'янське плем'я з початку нашої ери, а про справжніх слов'ян — лише з V ст. Отже, є всі наукові підстави стверджувати, що праукраїнці з'явилися на історичній арені не раніше появи слов'янства, у середині I тис. н. е.

Наприкінці V ст. на Волині чи в Прикарпатті постала перша достовірно слов'янська етнічна спільнота, відома археологам під назвою праської культури, а візантійським хроністам — склавинів. У VI ст. ця людність просунулася на Середню Віслу. Тут вона дала початок прашурам поляків — дзедзицькій культурі. З Волині та Прикарпаття долинами Дністра та Пруту склавини рушили у Подунав'я та на Балкани, давши початок південному слов'янству. Піднімаючись вверх по Дунаю, вони дійшли до його витоків і заселили басейн Лаби. Так почалася історія лужицьких сербів. Пращурами словаків, моравів, чехів було теж праське населення, яке у VI—VII ст. прийшло у Центральну Європу з українського Прикарпаття (див. мал. 73).

Південніше склавинів у лісостепах між Прутом та Дінцем у V—VII ст. проживали слов'янські племена антів (пенківська культура). Північна частина їх злилася зі склавинами, західна пішла на Балкани, а східна просунулася на північ у балтійське середовище, на Десну та Верхній Дніпро. В V—VII ст. тут виникла балто-слов'янська колочинська спільнота. Наступного століття під впливом нових переселенців з Київщини вона трансформувалася в літописні племена кривичів та радимичів — безпосередніх прашурів білорусів та далеких прапращурів росіян.

На українських етнічних землях між Середнім Дніпром, Прип'яттю та Східними Карпатами у VIII ст. праська культура трансформувалася в культуру Лука-Райковецька. Її пам'ятки залишили праукраїнські племена літописних волинян, хорватів, дерев'ян, полян, уличів, тиверців. Ця людність була безпосереднім підгрунтям Київської Русі IX—X ст. Безперервність історичного розвитку від найдавніших склавинів Волині до сучасних українців дає підстави вважати, що корені українського етногенезу сягають кінця V ст. н. е.

Отже, археологічно простежується розселення слов'ян у VI—VII ст. зі своєї прабатьківщини, обмеженої на сході Середнім Дніпром, на заході Карпатами, на півночі Прип'яттю, на півдні середніми течіями Дністра та Бугу. Розпад єдиної слов'янської спільноти ще у V тис. до н. е. підтверджують мовознавці. Російський філолог О. Шахматов вважав, що єдина праслов'янська мова розпалася в VI—VIII ст. Тому коли в IX ст. стародавній Київ почав об'єднувати в єдину державу Русь навколишні землі, на них проживали споріднені, але вже різноетнічні східнослов'янські племена. Розмовляли вони на споріднених східнослов'янських діалектах. Єдиної давньоруської, або східнослов'янської, мови на той час уже не було, бо вона розпалася раніше [133].

Звертає на себе увагу величезний масив української лексики у сербській та лужицькій мовах (вилиця; гай, газда, голота, злочин, квочка, комин, корисна, ватра, плахта, торба, шкодити і багато інших) [180, с. 258]. Враховуючи походження балканських та лужицьких сербів з території північно-західної України, можна припустити, що склавинська людність між Карпатами і Дніпром у V—VIII ст. розмовляла мовою, яка містила велику кількість слів, властивих сучасній українській мові. Інакше кажучи, українці є прямими спадкоємцями мовних особливостей ранньослов'янсь-

кої спільноти. Значна частина лексики останньої стала навіть визначальною для української мови. Пояснюється це тим, що ядро українських етнічних земель збігається зі слов'янською прабатьківщиною, охоплює землі між Прип'яттю та Середнім Дніпром, з одного боку, та Східними Карпатами — з іншого.

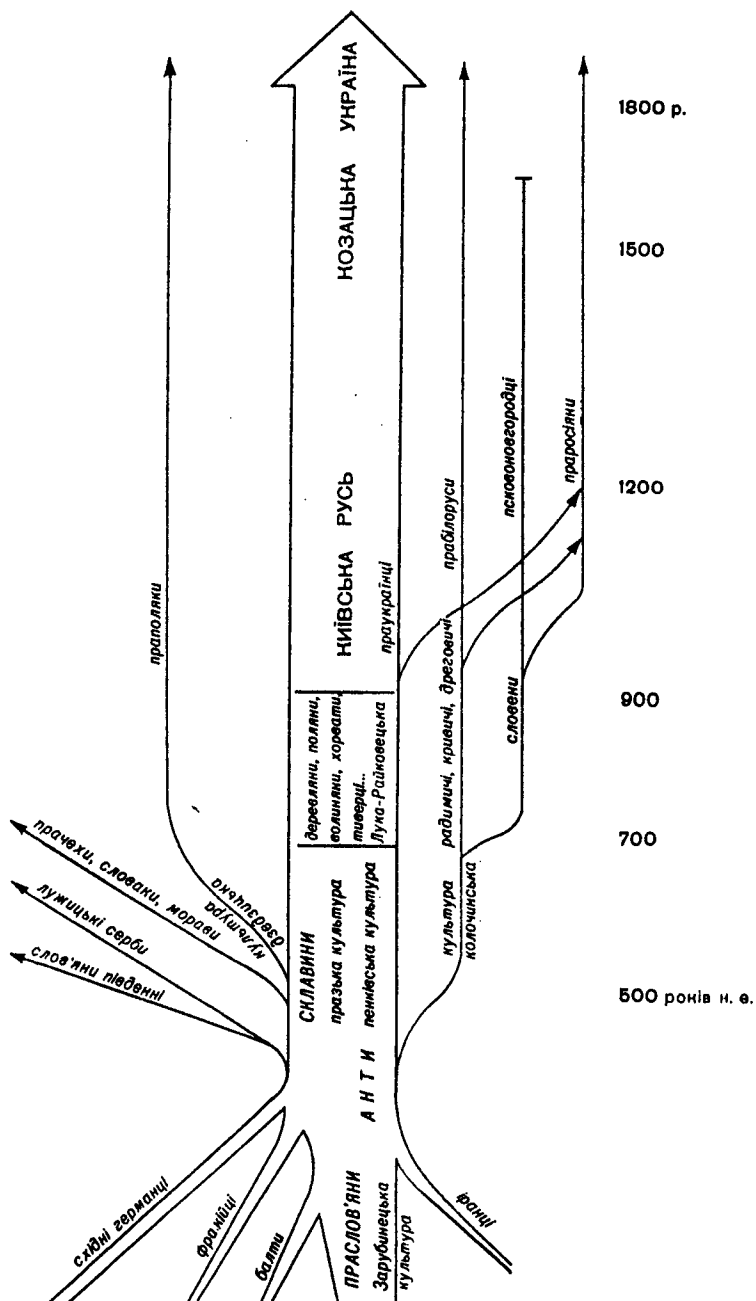
Виникає питання, чи не слід розглядати слов'яногенез як відгалуження окремих слов'янських народів від праукраїнського генетичного дерева, яке з кінця V ст. розвивалося на етнічних українських землях з центром на Волині (мал. 87).

Сучасні археологічні дані дають змогу прослідкувати етнокультурну своєрідність праукраїнців, прабілорусів та праросіян з давніх часів зародження цих етносів. Як зазначалося вище, пращурами українців були склавини Прикарпаття та Волині, відомі археологам під назвою праської культури VI—VII ст. Історичне коріння білорусів та росіян сягає так званої колочинської культури, яка приблизно одночасно розвивалася в Подесенні та на Верхньому Дніпрі. Праська культура формувалася у Верхньому Подністров'ї та на Волині на праслов'янському підґрунті зарубинецької культури за участю східних германців (пшеворська та вельбарська культури) та фракійців (липська культура).

Колочинські пам'ятки виникли також на праслов'янських зарубинецьких традиціях, але в умовах тісних контактів з іранцями-сарматами і під сильним впливом балтів Верхнього Подніпров'я. Врахуймо також факт певної відокремленості прасклавинів Верхнього Подністров'я від пракологинців Подесення у III—IV ст. через вторгнення на Волинь та в басейн Південного Бугу ворожих до праслов'ян племен готів.

Отже, маємо певні підстави говорити, що праукраїнці, з одного боку, і праросіяни та прабілоруси — з іншого розвивалися власними історичними шляхами з початкових стадій формування цих етносів у першій половині I тис. н. е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу, ніж білоруси та росіяни. Відтак твердження про те, що долі східнослов'янських народів розійшлися лише в пізньому середньовіччі внаслідок розгрому татарами Русі, не відповідає даним археології. Вони розійшлися ще до постанови держави Київська Русь (див. мал. 87).

Переконливу схему етногенезу східнослов'янських народів останнім часом запропонував Я. Дашкевич. Археологічні дані дають змогу дещо деталізувати її. Балто-слов'янська колочинська спільнота V—VII ст. сформувалася в басейнах Десни та Верхнього Дніпра внаслідок просування праслов'ян з київського Подніпров'я в балтське середовище. У VIII ст. на цьому підґрунті постали літописні кривичі та радимичі — прашури білорусів. Псковсько-новгородський східнослов'янський субетнос постав за участю нащадків тих самих слов'яно-балтів Верхнього Дніпра. Формування російського субетносу почалося пізніше, у XI—XII ст., коли слов'яно-балти Верхнього Дніпра (кривичі, радимичі) та словени Новгородщини разом з мігрантами з Південної Русі просунулися на схід у басейни Оки та Верхньої Волги, споконвіку заселені угро-фінами.

Білоруський, псковсько-новгородський та російський етноси постали пізніше праукраїнського, в процесі слов'янізації вихідцями з Волині та Київського Подніпров'я лісових обширів Східної Європи, споконвіку заселених племенами балтів та фінів. Пращурами білорусів вважаються літописні балто-слов'янські племена кривичів Верхнього Подніпров'я та Подвіння, радимичів Посожжя та дреговичів Північно-Західного Полісся. Ще у V—VII ст. слов'яни Київського Подніпров'я просунулися на Десну та Верхній Дніпро, де постала балто-слов'янська колочинська археологічна культура [46, т. 2, с. 40]. Її носії були пращурами літописних кривичів та радимичів VIII—X ст.

З VI—VII ст. археологічно простежується експансія деревлян та волинян у північному напрямку на лівий берег Прип'яті. Особливо інтенсивною вона була у VIII—IX ст., коли слов'янізувалися території Берестейщини та Північного Полісся до Німану. Так постало прабілоруське літописне плем'я дреговичів, культура і мова якого тісно пов'язані із землями волинян та деревлян в українському Поліссі [156, с. 96, 116]. Так, розселення волинян, деревлян, дреговичів VI—VII ст. фіксується в Західному Поліссі однотипними пам'ятками празької культури, а у VIII—IX ст. — культури Лука-Райковецька. Жінки цих племен у IX—XI ст. носили однакові скронові кільцюгастеневої форми. І нині говори Волинського та Житомирського Полісся споріднені з південнобілоруськими [133].

Центрами дреговичів були Турів та Пінськ на Прип'яті, а кривичів та радимичів — Полоцьк на Двіні та Смоленськ на Верхньому Дніпрі. У IX—X ст. ця людність колонізувала межиріччя Верхнього Німану та Двіні, де постало ще одне прабілоруське плем'я полочан. Сталося це під час формування держави Русь уздовж її торгово-економічного стрижня — річкового шляху “із варяг в греки”. Домінуючим центром на ньому був Київ. Однак прабілоруські Смоленськ і Полоцьк теж відігравали важливу роль у цій торговельній системі, оскільки контролювали корабельні волоки між Верхнім Дніпром, Двіною та Волховом. Крім того, вони мали окрему власну торговельну орієнтацію на захід, оскільки Полоцьк пов'язаний Двіною з Балтійським морем.

Розгалужені торговельні зв'язки створювали економічне підґрунтя для дуже ранніх самостійницьких тенденцій у полочан. Так, полоцький князь Рогволод зробив спробу вийти з-під влади Києва ще на початку правління Володимира Великого. Хоч, як писав Т. Шевченко, “Владимир князь перед народом убив старого Рогволода”, змагання Полоцька за незалежність від Києва тривали. Демонструючи свою самостійність, полочани збудували власний Софійський собор, намагалися приєднати до своєї землі Псков та Новгород. Наприкінці XI ст. Полоцьк перший з давньоруських міст став фактично незалежний від київського князя. У середині XII ст., за доби феодальної роздробленості, самостійну політику почав проводити Смоленськ. З цього часу обидва прабілоруські центри переорієнтували свою економіку в західному напрямку: Двіною до Риги й далі до ганзейських міст Західної Балтії.

У 1307 р. Полоцька земля була підкорена Литвою. Однак вища культура білорусів та українців, інкорпорованих у Литовську державу XIV ст., зумовила високий статус слов'янських земель під владою Вільна. Фактично утворилася литовсько-білорусько-українська федерація, де відбувався подальший розвиток білоруського народу. Церковнослов'янська мова, православ'я, руська культура і право стали державними і навіть панівними в литовській метрополії. Католицька польсько-латинська експансія на білоруські землі розпочалася лише з 1385 р. після Кревської унії між Литвою та Польщею [202, с. 88—92].

Пращуром псковсько-новгородського східнослов'янського етносу було літописне плем'я ільменських словен VIII—X ст. Останні разом з кривичанами та радимичами походять від балто-слов'янської колочинської спільноти, що в V—VII ст. займала Верхнє Подніпров'я. Словенські племінні центри Псков, Ладога, Новгород здавна мали тісні торгові зв'язки водним шляхом з Балтією, що значною мірою зумовило своєрідність етнокультурного розвитку псково-новгородців.

У другій половині XII ст. з остаточним усамостворенням Пскова і Новгорода зміцнилися економічні зв'язки з Володимиро-Суздальською землею, звідки на Новгородщину надходило збіжжя. Ця економічна залежність Новгорода Великого мало не призвела до його підкорення суздальцями. Новгородську вольницю на деякий час врятувала татарська навала на Північно-Східну Русь. Однак через 200 років, у 1478 р., Московське князівство поглинуло Новгородську республіку. Періодичні масові знищення та депортації новгородців [84, с. 588—594] призвели до їх асиміляції росіянами наприкінці XVI ст.

Росіяни — наймолодший східнослов'янський етнос. Їхня прабатьківщина — Верхнє Поволжя. Перші слов'янські поселенці просунулися сюди із Середнього Подніпров'я ще у VIII ст. Мається на увазі плем'я вятчів басейну Оки, які скоріше за все були сумішшю слов'янських колоністів з місцевою фінською людністю.

Однак справжня слов'янізація Верхнього Поволжя відбувалася у XI—XII ст., коли балто—слов'янські племена кривичів, радимичів, словен прийшли на схід, на Верхню Волгу, споконвіку заселену фінськими лісовими племенами мордви, муроми, мері, весі та ін. У цей же самий час сюди прибували переселенці з Південної Русі-України.

Як відомо, торговельний шлях “із варяг у греки” по Дніпру та Волхову був тим економічним стрижнем, вздовж якого землі праукраїнців, прабілорусів та псково-новгородців консолідувалися в єдиній державі Русь зі столицею в Києві. Володимиро-Суздальщина лежить далеко на сході від згаданої магістралі. Вона мала власний напрямок зв'язків волзьким річковим шляхом з Каспієм та Середньою Азією. Давні південно-східні контакти Суздальщини значною мірою зумовили своєрідність культурно-історичного розвитку регіону.

У другій половині XII ст. шлях “із варяг у греки” перетнули половці на Нижньому Дніпрі. “У нас вже й Грецька путь ізотинають, і Соляний, і

Залозний", — сказав київський князь Мстислав Ізяславичу 1170 р. Русь розпалася на майже незалежні князівства. Настала доба феодальної роздрібненості, коли молоді східнослов'янські етноси (псково-новгородці, прабілоруси, праросіяни) відокремилися від провідного етносу імперії — праукраїнців Південної Русі.

Суздальська земля із середини XII ст. очолила коаліцію Новгород, Полоцька, Смоленська за відхід від Києва. Саме в цей час виник тісний і тривалий антикиївський союз володимиро-суздальських князів з половцями. Його започаткував Юрій Долгорукий, одружившись з половецькою княжною. На думку російського історика П. Струве [181, с. 84], саме ця унія завдала смертельного удару столиці Русі Києву, призвівши до розпаду імперії на князівства. 1147 р. Північна Русь на чолі із Суздальщиною виступила єдиним фронтом проти централізованої церковної політики Києва [202, с. 96].

Антикиївський курс Юрія Долгорукого посилили його сини Андрій Боголюбський та Всеволод Юрійович. Вони були організаторами і натхненниками розгромів Києва 1169 та 1203 рр. Після цього центром Південної Русі стає Галицько-Волинське князівство, князь якого керував Києвом через своїх намісників.

Енергійні суздальські князі намагалися розширити свої володіння за рахунок Новгородської землі. Особливо показовим і визначальним для майбутньої історії Росії був розгром Рязані князем Всеволодом Юрійовичем 1208 р. Непокірне місто було спалене, а всі його мешканці знищені або депортовані. Так була започаткована російська демографічна політика щодо завойованих народів.

У другій половині XII ст. у Володимиро-Суздальській державі сформувалося динамічне ядро молодого російського етносу. Провідні історики неодноразово підкреслювали своєрідність його ментальності порівняно із світосприйняттям південних русичів. Класики російської історичної науки М. Соловйов та В. Ключевський вважали, що говорити про окремий російський етнос можна не раніше доби князювання Андрія Боголюбського, тобто з другої половини XII ст. Однак визначальними для формування російського етносу були XIV—XV ст. Сталося це у сприятливих умовах першої російської держави — Московського князівства Івана Калити, Василя Темного, Івана III. Ця держава постала і розвивалася як сателіт Золотої Орди під потужним впливом монгольської імперії Чингізидів. "Головним чинником утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи", — писав російський історик П. Струве у 1952 р.

Отже, російський етнокультурний комплекс сформувався в XIV—XV ст. на ґрунті слов'яно-візантійських традицій Київської Русі в угро-фінському оточенні в умовах залежності від татар. У XV—XVI ст. внаслідок експансії на захід Московського князівства псковсько-новгородський субетнос був асимілюваний російським.

Таким чином, наші відомі не три, а чотири східнослов'янські народи, з яких українці найстарші. Білоруський, псковсько-новгородський, російсь-

кий етноси фактично постали як відгалуження від українського. У процесі колонізації балтських та угро-фінських земель праукраїнці з київського Подніпров'я зазнали суттєвого впливу місцевого неслов'янського населення, що відчутно змінило код їхнього етнокультурного комплексу і привело до постання окремих, хоча й споріднених східнослов'янських етносів. Етнічна специфіка українців, білорусів, росіян пояснюється також своєрідністю історичного шляху, пройденого кожним із цих народів до насильницького їх включення до Російської імперії.

Оскільки російський етнос в останні століття посідав панівне місце у Східній Європі, історія Російської імперії подавалася як історія всіх народів регіону. Тому час формування основ російського культурного комплексу (XIV—XV ст.) екстраполювали на історію найближчих сусідів — білорусів та українців. Отже, корені згаданої вище пізньосередньовічної версії походження українського народу — в тенденційній імперській історіографії.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що історичні корені українського народу сягають середини I тис. н. е. Багато слов'янських народів фактично є відгалуженням від праукраїнського етнокультурного дерева, яке протягом 1,5 тис. років розвивалося між Прип'яттю, Східними Карпатами та київським Подніпров'ям. Українці є прямими етнокультурними спадкоємцями склавинів та їхніх нащадків деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів, полян Північно-Західної України, меншою мірою антів Лісостепового Подніпров'я. Саме на цьому етноісторичному підґрунті постала перша українська держава — Київська Русь.

Простежуються дві стадії впливу на етногенез білорусів, псково-новгородців та росіян з праукраїнських етнічних територій. Зародження цих етносів сталося внаслідок міграцій у VI—X ст. з праукраїнських територій Середнього Подніпров'я та Волині на північ у балтське та фінське середовище, а остаточне формування — в X—XIII ст. в умовах потужного культурного впливу Київської метрополії на лісову периферію імперії.

Розділ 15

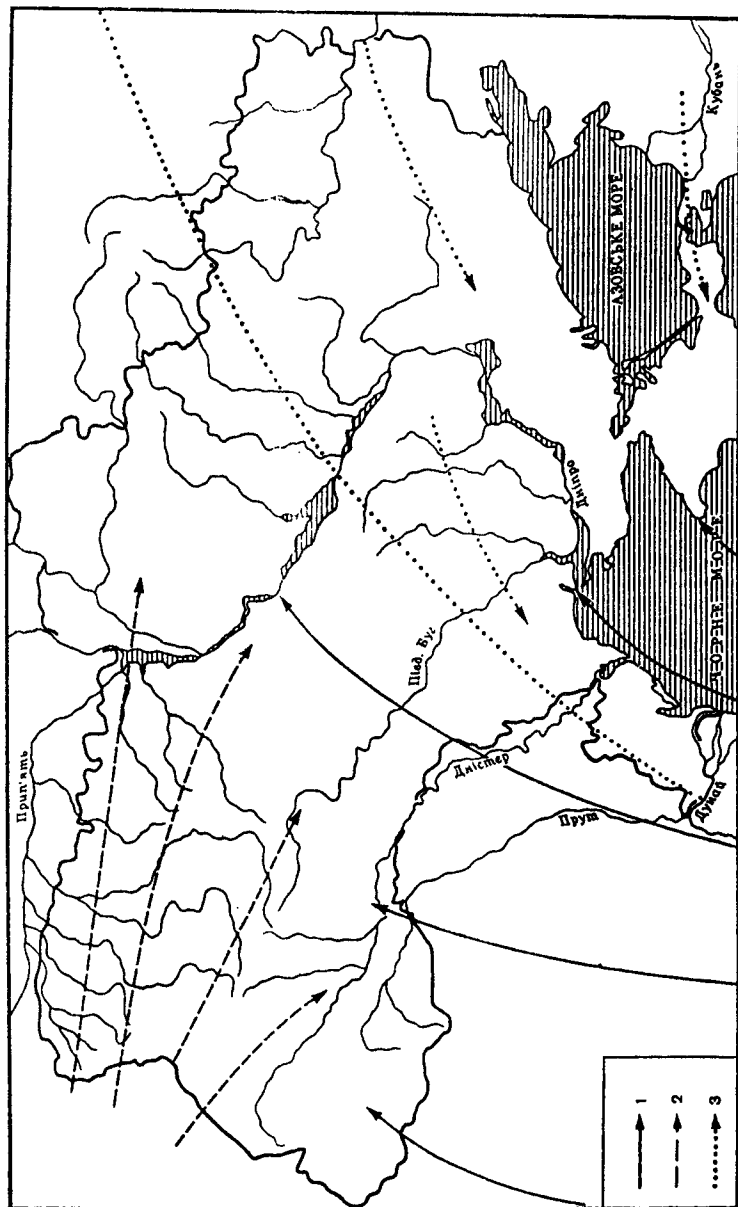
ПЕРВІСНА УКРАЇНА МІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ

Історичні долі людності будь-якого регіону завжди значною мірою визначалися розташуванням та природним ландшафтом. Україна — одна з найбільших країн Європи. Її землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів вирізнялися три різноспрямовані за своїми етногенетичними зв'язками регіони. Північно-західний (Полісся та прилеглі регіони Волині й Поділля) розвивався в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна Україна перебувала під балканським впливом, а степи Південного Сходу та частково Півдня нашої батьківщини довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів (мал. 88).

Спробуємо прослідкувати за даними археології, коли почали формуватися ці культурно-історичні регіони України.

Поліська низина, що займає північ України та південь Білорусії, у природно-географічному плані є східною частиною Великої Європейської низини. Остання простяглася від Англії до Середньоруської височини на 2,5 тис. км і характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали свідчать про міцні культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами згаданих вище низин Південної Балтії, починаючи з кінця льодовикової доби.

Найдавніші стоянки Полісся залишені неандертальцями у муст'єрську добу (100—35 тис. років тому), відомі на Житомирщині (Ріхта, Житомирська). Більш численні стоянки мисливців на мамонтів, які датуються 20—14 тис. років тому, поширені у Київському, Житомирському, Чернігівському Поліссях (Мезін, Пушкарі, Радомишль, Кирилівська). Вони входили до мамонтової зони Європи, що простяглася від Моравії, через Південну Польщу, Волинь, Середнє Подніпров'я до Середнього Дону [236].

Мал. 88. Культурні впливи на територію України за останні 10 000 років:
 1 — балканські; 2 — балтійські; 3 — степові азійські

Різке похолодання близько 11 тис. років тому привело до розселення исливців на північного оленя культури Лінгбі Ютландії та Північної Німеччини далеко на схід, у басейни Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра. На цьому ґрунті 10 тис. років до н. е. постала величезна етнокультурна спільнота споріднених культур мисливців на північного оленя. Її не входили генетично споріднені культури Лінгбі Ютландії, Аренсбург Північної Німеччини, Свідер Польщі, Північної України, Білорусі та Литви. Красносілля Полісся та Верхнього Дніпра [70]. Ця мисливська людність рінального палеоліту проживала на згаданих низинних просторах, просуваючись за їхні межі на південь лише у виняткових ситуаціях.

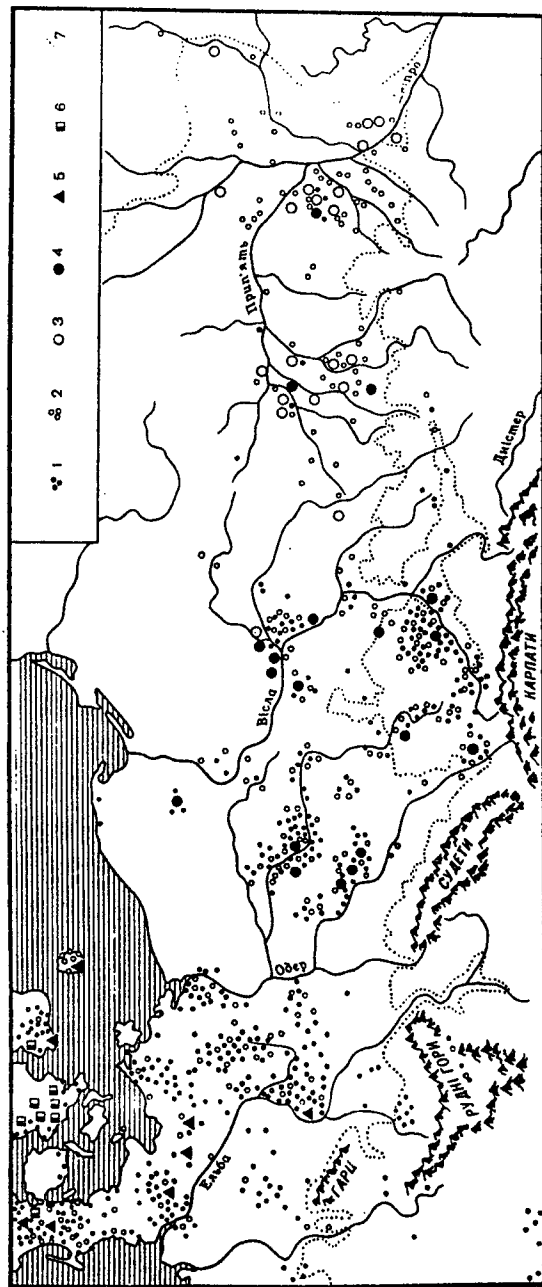
Відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. років тому призвели до відходу свідерської людності слідом за північними оленями з Полісся далеко на північ Східної Європи. Нашадки свідерців заселили безлюдні тісла відходу льодовика лісові простори від Естонії до Північного Уралу. Лісотундри, що в часи зледеніння вкривали європейські низини, заросли березово-сосновими лісами з нестатною лісовою фауною (лось, тур, благородний олень, кабан). До Полісся із заходу приходять лісові мисливці культурної спільноти Дювенсі. 8—10 тис. років тому остання охоплювала величезні обшири від Темзи на заході до Десни на сході. У Поліссі ця людність відома за стоянками кудлаївської археологічної культури (мал. 89).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтії з Ютландії та Північної Німеччини у східному напрямку почала розселятися людність так званої маглемезької культури. На її генетичному підґрунті у басейнах Вісли, Німану і Прип'яті постала яніславицька культура лісових мисливців. На сході вона досягла Сіверського Дінця, а на півдні — Нижнього Дніпра та Криму [68, с. 28—41; 61, с. 89, 97, 98]. Саме це північноєвропейське населення було підґрунтям найдавнішої індоєвропейської спільноти — середньостогівської культури IV тис. до н. е. лісостепового Лівобережжя Дніпра (див. розд. 6, 7).

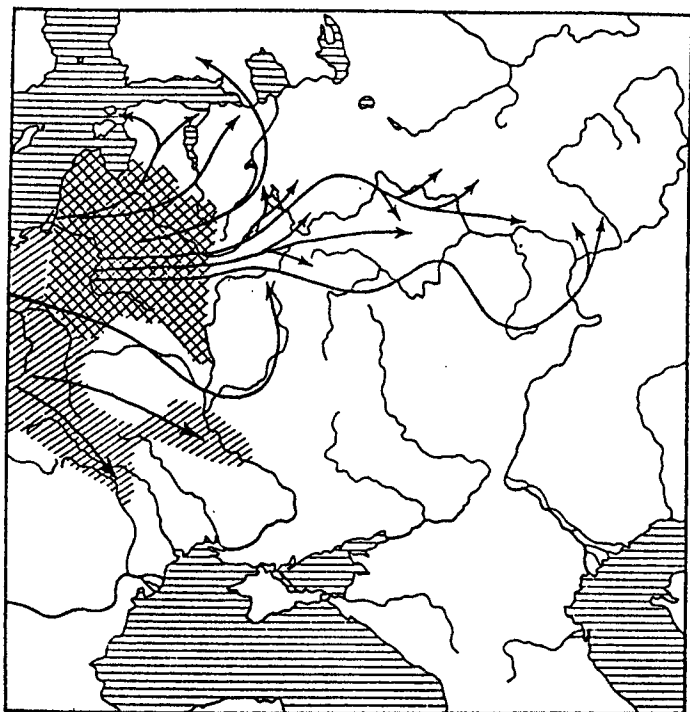
Характерно, що до згаданого вище прориву мисливської людності Полісся в південно-східному напрямку на Лівобережжя Дніпра у VI—V тис. до н. е. південний кордон балтських спільнот кам'яної доби X—V тис. до н. е. точно збігався з південним кордоном Північнійнімецької, Польської та Поліської низовин.

Три хвилі мігрантів із заходу прокотилися землями Північно-Західної України у неоліті. Через Південну Польщу на Волинь та Поділля в V тис. до н. е. прийшли носії центральноевропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н. е. у Полісся із заходу докотилася хвиля культури лійчастого посуду, а у III тис. до н. е. — кулястих амфор. Носії останніх вже були індоєвропейцями. Саме на їх основі у Центральній Європі постали культури кераміки зі шнуровим орнаментом — прашури індоєвропейців: кельтів, германців, балтів, слов'ян. У III—II тис. до н. е., рухаючись на схід, ця людність зайняла Полісся, Волинь, басейн Німану, Верхнього Дніпра і досягла верхів'їв Волги (мал. 90).

Пізніше на базі культур шнурової кераміки у Центральній Європі постають культури курганних поховань та полів поховальних урн. Науковці

Мал. 89. Поширення стоянок південнобалтійської культурної області Дювенсі 8 тис. років тому:
1—6 — стоянки різних культур області Дювенсі; 7 — межі задрових низин

Мал. 90. Розселення різних індоевропейських племен шнурової кераміки на початку II тис. до н. е., за даними археології

називають їх давньоєвропейськими і вважають безпосередніми прасурами згаданих індоевропейських народів (див. розд. 8). Так звана тшинецько-комарівська культура Південного Полісся та Волині середини II тис. до н. е. була фактично східною периферією названих давньоєвропейських культур Центральної Європи. Тшинецько-комарівську культуру багато вчених вважають попередником слов'ян. В етногенезі останніх, що проходив між Віслою та Середнім Дніпром, брали участь також нащадки давньоєвропейців з Північної Польщі — людність підкльошової та поморської культур, що близько 2 тис. років тому просунулася в Північну Україну тим самим північно-західним шляхом.

Міграційні процеси із заходу в українське Полісся, на Волинь та Поділля простежуються і пізніше. Зокрема, близько 2 тис. років тому сюди прийшли східні германці — пшеворська культура та готи — вельбарська культура (див. розд. 11, мал. 71).

У добу середньовіччя Південно-Західна Україна також розвивалася під впливом Балтії. Мається на увазі військово-політична експансія спочатку варягів Скандинавії IX—XI ст., а пізніше Литви та Польщі. Лише у XVII ст.

Петро I та інші російські імператори насильницьки переривають традиційні північно-західні зв'язки України і поступово переорієнтовують її на схід, інкорпоруючи в тіло Російської імперії [54, с. 397—403].

Отже, за останні 12 тис. років археологічно простежуються тісні етнокультурні зв'язки стародавнього населення Полісся з Південною і Західною Балтією та Середньою Європою. За цей час не менше 12 міграційних хвиль прокотилося із заходу на Полісся та Волинь. Такий напрямок міграційних процесів пояснюється приналежністю Полісся до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин, яка охоплює Англійську, Північнонімецьку, Польську та Поліську низини. І це визначало етнокультурні процеси в Північно-Західній Україні, починаючи з кінця льодовикової доби. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства в цілому та українців зокрема. Отже, є підстави говорити про переважно західні етногенетичні корені згаданих народів. Недаремно найближчими родичами слов'ян за мовою та культурою є їхні північно-західні сусіди — балти та германці.

Культурно-історичні зв'язки українського степу зі скотарським світом Азії почали формуватися з виокремленням скотарства в самостійну галузь економіки, що сталося на півдні України у IV тис. до н. е. (див. розд. 7).

Північно-європейська людність, яка у VI-V тис. до н. е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опановує навички скотарства. З появою у IV тис. до н. е. у лісостепах та степах між Дністром та Дінцем найдавніших скотарських суспільств індоєвропейців (Середній Стіг, Нижня Михайлівка тощо) та їхнім поширенням степовою зоною далеко на схід (ямна культура) Південно-Східна Україна розвивалася в тісних контактах з євразійським степом.

У добу бронзи (III—II тис. до н. е.) в українських степах послідовно змінювали один одного найдавніші індоєвропейські степовики з архаїчною відгонною формою скотарства (середньостогівці, ямники, катакомбники, зрубники), які лишили після себе тисячі курганів на півдні України. З початком доби заліза (I тис. до н. е.) Надазов'ям та Північним Надчорномор'ям зі сходу котилися хвилі скотарів-кочовиків (кіммерійці, скіфи, сармати), які належали до східної іранської, або арійської, гілки індоєвропейців.

З IV до XVIII ст. з Азії українським степом на захід через кожні 100—200 років котилися нові хвилі азійських номадів, але вже не індоєвропейців, а монголоїдів — тюрків. Перша тюркська орда гунів форсувала Дон 370 р. Після розгрому гунів римлянами та германцями в середині V ст. з півдня України їх витіснили тюрки-болгари. 558 р. зі сходу приходять авари. Тюрки-болгари були остаточно витіснені з Надазов'я та Надчорномор'я у Волзьку Булгарію та Західне Надчорномор'я у 670 р. хозарами. Після розгрому останніх київським князем Святославом в 965 р. в українські степи зі сходу вдерлися печеніги. Останні близько 1036 р. поступилися новій тюркській орді — половцям. Кипчаків-половців практично знищили монголи у першій половині XIII ст. Кримські татари, які панували на

території Півдня України до кінця XVIII ст., були уламком татаро-монгольської імперії Чингізидів. Останньою хвилею кочовиків зі сходу були калмики, які у XVIII ст. просунулися на захід до Кубані.

Усі ці хвилі війовничих номадів зі сходу справляли помітний вплив на культурно-історичний процес у степовій та лісостеповій Україні, хоча не слід перебільшувати його роль в етногенезі українців. Антропологічні дослідження свідчать, що монголоїдні елементи в антропології українців представлені значно менше, ніж риси центральноукраїнського (динарського) антропологічного типу їх південно-східних тюркських сусідів, зокрема кримських татар. Це свідчить про давній і потужний вплив осілих землеробів-праукраїнців на тюркських скотарів Північного Надчорномор'я.

Отже, Південно-Східна Україна, починаючи з постанов тут у IV тис. до н. е. скотарства, розвивалася в умовах тісних культурно-історичних контактів з рухливими й агресивними скотарськими суспільствами євразійського степу. Як українські степи вважаються західною провінцією степової зони, що простяглася на 3 тис. км на схід від Надчорномор'я до Монголії та Китаю, так і скотарські суспільства Півдня України слід вважати західною периферією азіяського світу степових номадів. Останні неодноразово нищили надбання невойовничих землеробів-українців.

Традиційна агресивність кочовиків історично закладена в їхній економіці. Великі гурти худоби швидко поїдали і витоптували траву, а тому вимагали постійної зміни пасовиськ. Це зумовлювало перманентні конфлікти із сусідами за місця випасу худоби. До того ж кочове скотарство було настільки ефективною галуззю господарства, що один чабан випасав стадо, яке могло прогодувати кілька сімей. Надлишок чоловіків при постійній загрозі воєнних сутичок перетворювався на армію воїнів, а продуктивна скотарська економіка давала змогу кочовим суспільствам утримувати численні збройні сили.

Крім того, рухливий спосіб життя не давав змоги номадам мати постійні ремісничі й культурні центри, які забезпечували б їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином тощо). Але останні є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому вони були змушені тісно контактувати з осілими, як правило, розвинутішими землеробськими суспільствами. Ці контакти далеко не завжди були мирними, а часто набували форми грабіжницьких збройних нападів війовничих степовиків на миролюбних землеробів, ремісників, торговців. Досить пригадати стосунки скіфів з грецькими колоніями Надчорномор'я, гунів та аварів — з Європою, печенігів, половців, татаро-монголів — з Україною-Руссю, кримських татар — з козацькою Україною.

Географічне положення Північно-Західного Надчорномор'я та Подністров'я зумовило тісні й дуже давні контакти з Центральною Європою, Балканами, а через них з Близьким Сходом. Археологічно цей зв'язок простежується вже з кінця льодовикової доби. В цей час на Одешині з'являються пам'ятки типу Білолісся, які датуються близько 10 тис. років тому і мають паралелі в матеріалах Середнього Подунав'я та Півдня Євро-

пи. З Подунав'я та Балкан походять неолітичні культури Південно-Західної України: гребениківська (VI ст. до н. е.), буго-дністровська (IV—V тис. до н. е.), лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н. е.), а також трипільська (V—IV тис. до н. е.) (див. розд. 6). Саме під прогресивним впливом останніх відбулося формування скотарської економіки у прашурів індоевропейців — північноєвропейської спільноти низинних просторів між Ютландією та Сіверським Дінцем VI—V тис. до н. е. (див. мал. 35).

Південно-західні впливи на територію України відчувалися в бронзову добу й особливо посилилися у I тис. до н. е., коли, починаючи з VII ст. до н. е., на північному узбережжі Чорного моря були засновані колонії греків. На рубежі нашої ери тут з'явилися римські військові гарнізони. У III—IV ст. усю Правобережну Україну до південного кордону Полісся і частково лівобережний лісостеп займала провінційно-римська черняхівська культура. На думку дослідників, це було переддержавне утворення, де праслов'яни вперше засвоїли ідею державності.

Слід особливо підкреслити важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації. Завдяки їй праукраїнці скіфсько-сарматської доби не лише дізналися про державність, а й були включені в європейський історичний процес, адже сучасна європейська цивілізація постала на культурному підґрунті античного світу і є його безпосереднім нащадком. Недаремно північно-східні сусіди праукраїнців фінно-угри, які здавна населяли величезні лісові простори від Верхньої Десни до Уралу, не маючи контактів з античною цивілізацією, затрималися на стадії первісності. Саме тому вони не створили власної держави, так і не трансформувалися в націю.

У скіфсько-сарматську добу впродовж I тис. до н. е. та на початку I тис. н. е. мала місце експансія фракійських племен з Трансильванії та Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку. На початку I тис. до н. е. фракійські впливи простежуються у лісостепах Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході. Мається на увазі чорноліська культура, в якій фракійські елементи простежувалися багатьма археологами. Тому нащадки латинизованих римлянами фракійців — румуни та молдавани — здавна просунулися із Трансильванії на схід і нині межують з українцями по Дністру.

Особливо помітно впливав балканський світ на Україну у середньовіччя. Візантійська імперія великою мірою сприяла становленню в першій українській державі Русі писемності, літератури, християнського світогляду. З XV ст. характер впливів на Україну з південного заходу різко змінюється у зв'язку із завоюванням Константинополя турками. Агресія Османської імперії на українські землі тривала до кінця XVIII ст. Південно-західні впливи на українські терени закарбувалися на сучасній етнополітичній мапі Східної Європи.

Отже, маємо наукові підстави говорити про три культурно-історичні регіони на теренах України (північно-західний, південно-західний та південно-східний), які здавна мали постійний напрям культурно-генетичних зв'яз-

ків. Останні були детерміновані природно-географічними факторами, насамперед належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих культурно-історичних контактів визначився дуже рано, у первісну добу, і впливає на історичні долі українців навіть нині. Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають три головні геополітичні провінції України-Русі, козацької та сучасної України.

Українська історія значною мірою зумовлена геополітичним місцем України на карті Євразії. Етногенез українців був складним історичним синтезом культурних надбань згаданих цивілізацій, в результаті чого постала органічна й унікальна єдність, відома як українська культура.

Традиційні західні зв'язки північно-західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців (землі між Верхньою Віслою та Середнім Дніпром), дають підстави говорити про значні західні впливи на етногенез останніх. На цей центрально-європейсько-балтський праукраїнський субстрат I тис. н. е. сильно впливала антична, а потім візантійська цивілізація Балкан, що значною мірою зумовило своєрідність української культури, ментальності та ранніх форм української державності IX—XII ст.

Південно-східна степова Україна понад 5 тис. років є західною периферією азійського світу воєвничих номадів. У пізньому середньовіччі останній виокремив кілька надцентралізованих, агресивних деспотій східного типу (Золота Орда, Кримське ханство, Османська та Російська імперії). Впродовж української історії вони неодноразово нищили українську державність, створюючи також умови для агресії на українські землі з боку західних сусідів (Польщі, Угорщини, Румунії).

Отже, український етнос та його державність формувалися в лоні культурних традицій європейської цивілізації, але на межі з агресивним азійським степом. Водночас середньовічний світ Європи не був однорідним. Це латино-католицький захід та греко-православний схід. Важливо, що в цьому розмежуванні конфесійний аспект був вторинний, похідний від мовного. Західна Європа разом з латиною Стародавнього Риму успадкувала не лише Святе Письмо, а й усю античну літературу. Біблія у слов'янському світі Східної Європи поширилася з Константинополя староболгарською мовою. Багата антична література у Візантії збереглася мовою класичної Греції, якою розмовляв константинопольський двір.

Отже, церковнослов'янська (староболгарська) мова певною мірою відгодувала східне слов'янство від джерел античної культури. Водночас латина зв'язала ранньосередньовічну Західну Європу з античною спадщиною. Остання надавала великої переваги європейському Заходу порівняно зі Сходом, який постійно відставав у темпах розвитку. Згадаймо лише, що у Західній Європі перші університети з'явилися у XII ст., а у Східній — лише на початку XVII (Києво-Могилянська академія), причому остання створювалася за західними зразками і виникла в ході "латинізації" України. Мається на увазі процес поступового входження України до кола

західноєвропейської цивілізації у XVI—XVII ст. шляхом поширення латини, західноєвропейської культури (ренесанс, бароко, державні інститути, магдебурзьке право тощо). Без цих новацій неможливо уявити козацьку Україну. Отже, вони є важливими, навіть визначальними, органічними складовими української національної культури, ментальності, історії, на відміну від культури та історії наших східних сусідів.

Крім церковнослов'янської мови, яка фактично була перепорою на шляху засвоєння Східною Європою культурно-історичної спадщини античного світу, Візантія прищепила східному слов'янству деякі негативні риси свого державного устрою. Маються на увазі елементи східного деспотизму, що здавна були властиві Східноримській імперії у вигляді беззастережної монополії константинопольського басилевса на всі види влади. Золототканний одяг православних священників походить від царських риз константинопольського патріарха, які дарував йому візантійський імператор із свого плеча під час призначення главою православної церкви. З царським одягом православних патріархів, що символізує залежність духовної влади від централізованої держави, контрастує скромний одяг католицьких церковників, що підкорялися папі римському і прямо не залежали від світських правителів. Отже, традиційна залежність церкви від деспотичної держави, властива Російській імперії, глибоко закорінена у візантійському цезаропапизмі. Ця негативна спадщина Візантійської імперії створила у Східній Європі певні передумови для утвердження тут після навали монголо-татар деспотії східного типу, суттєві елементи якої збереглися у Російській імперії до нашого часу [22; 195].

Економічною базою східних деспотій був так званий азійський спосіб виробництва, якому невласлива приватна власність. Відсутність приватної власності на землю, за словами Ф. Енгельса, є ключем до розуміння всього Сходу. Цей спосіб виробництва зародився 5 тис. років тому в Шумері та Єгипті, в умовах концентрації всіх людських ресурсів під єдиним началом. Це було необхідно для побудови іригаційних споруд, власником яких ставали найдавніші держави, персоніфіковані особою верховного володаря. Земля як основа будь-якої власності була загальнонародною, державною, тобто також належала володарю. Відповідно все, що росло на ній і вироблялося, було власністю фараона, імператора чи царя. Відбувалося одержавлення суспільства. Всі піддані, не маючи власних джерел існування, перебували у рабській залежності від володаря і вважалися його холопами. За античним визначенням, раб — це людина, позбавлена майна.

Без приватної власності економічні стимули слабкі, тому східні деспотії трималися на примусовій праці. Праця ж раба ніколи не була продуктивною, тому азійський спосіб виробництва неефективний. Однак надцентралізація влади давала змогу мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси для створення сильної армії. Тому східні деспотії при неефективній економіці, як правило, мають потужну армію, а їх зовнішня політика відзначається агресивністю. Експансіонізм призводить до утворення імперій — конгломератів завойованих народів, які підкоряються агресивній метрополії-завойовниці [61, с. 228—247].

Саме такий тип азійської імперії принесли в Східну Європу татаро-монголи у XIII ст. Його головні принципи були засвоєні монголами у ході завоювання Китайської імперії, яка належала до числа найдавніших деспотій східного типу. Спадщина Візантійської імперії стала сприятливим ґрунтом для закорінення азійських традицій державотворення у східних слов'ян. Спочатку вони реалізувалися в Московському князівстві, яке постало у XIV ст. як васал Золотої Орди. Пізніше в процесі експансії Російської імперії на захід азійський тип державності поширився на всю Східну, частково на Центральну Європу, в тому числі Україну [61; 64].

Поширення східного способу виробництва у формі азійського імперського деспотизму відбувалося на сході Європи в середні віки, коли на заході континенту утверджувався європейський спосіб. Він ґрунтується на економічній незалежності виробника, основою якої є приватна власність на землю, засоби та продукти виробництва. Економічна самостійність людини сприяє відносній політичній незалежності її, духовній свободі і заважає узурпації влади верхівкою. Якщо азійським деспотіям властива монополізація, одержавлення всіх сфер життя, то у країнах європейського шляху розвитку мав місце розподіл влади. Адміністративна та військова влада належала монарху, економічна — виробникові (феодалу-землевласнику), судова — незалежному суду, духовна — папі римському. Сучасні правові демократичні держави своїм історичним корінням сягають ринкової економіки та розподілу влади середньовічної Європи.

Європейський спосіб виробництва незалежністю і конкурентністю приватних виробників створює ефективну економіку. Відсутність необмеженої влади володаря зумовлює меншу мілітаризацію європейських суспільств порівняно зі східними деспотіями.

Приватна власність як основа європейського способу виробництва пройшла чотири головних етапи формування. Їм відповідають чотири історичних етапи європейської цивілізації: античний, ранньосередньовічний германський, пізньосередньовічний бюргерський та капіталістичний.

У стародавніх Греції та Римі приватна власність тільки почала формуватися. Якщо землею в античних полісах фактично володіла община, то дім, корабель чи майстерня повністю належали громадянину. В общинах ранньосередньовічних германців (I тис. н. е.) земля належала не громаді, як це було в сусідській російській общині до XX ст., а окремим родинам, що зумовлювало певну економічну незалежність останніх. Пізньосередньовічний бюргерський етап розвитку європейської цивілізації характеризується розвитком ремесла та ринкових відносин у містах, "повітря яких робило людину вільною". Остаточне формування приватної власності, ринкових відносин як основи правового, демократичного суспільства сталося на капіталістичній стадії розвитку Європи.

Геополітично Україна розвивалася на східній периферії європейської цивілізації, в умовах безпосередніх контактів з азійськими деспотіями. Отже, її трагічна історична доля зумовлена насамперед прикордонним положенням між Сходом і Заходом. У наш час це тривале і драматичне протистояння

завершується перемогою динамічних суспільств з ефективною ринковою економікою європейського типу. Азійський спосіб виробництва як основа агресивного імперського деспотизму сходить з історичної арени, не витримавши конкуренції ефективної ринкової економіки європейського типу.

Поширення ринкових відносин було причиною розпаду європейських імперій у ХІХ—ХХ ст. [23], у тому числі кризи Російської імперії на початку ХХ ст. і в наш час.

Згадані вище три великі культурно-історичні регіони України перегукуються з окресленими Є. Маланюком трьома складниками (первнями) української культури: варязька мілітарність, антична Еллада та азійський степ [114]. Однак визначальну роль у формуванні української нації відіграли міграційні процеси з Північно-Західної України на південний схід. Тут постійно точилася боротьба українських колоністів із войовничими степовиками.

У межах трьох культурно-історичних регіонів України виділяються 15 земель та численні українські етнографічні групи: гуцули, лемки, бойки, поліщуки, слобожани та ін. Етнографічна строкатість України стала об'єктом спекуляцій деяких проімперськи налаштованих політиків, які використовують це як аргумент на користь федералізації України, поділу її етнічних територій на окремі, відносно незалежні від Києва та одна від одної землі. Чи дійсно культурно-історична своєрідність окремих регіонів національної території одного народу є підставою федеративного устрою держави цього народу?

За даними етнографії, археології, мовознавства, усі народи складаються з етнографічних груп, а їхні мови обов'язково поділяються на діалекти, наріччя, говірки. Більше того, така складна структура є суттєвою ознакою окремішності народу та його мови. Інакше кажучи, якщо окрема етнічна спільнота не ділиться на етнографічні групи, то вона не є окремим народом, а етнографічною складовою якогось іншого етносу. Так само лінгвісти кажуть про мову. Вона повинна поділятися на діалекти. Якщо такий поділ відсутній, то маємо справу не з окремою мовою, а діалектними складовими якоїсь мови.

Стародавні народи лишили після себе групи поселень та поховань з однотипними речовими рештками, тобто з єдиною матеріальною культурою. Археологи називають ці сліди стародавніх етносів археологічними культурами. Однією з визначальних рис археологічної культури є наявність в її межах так званих локальних варіантів, тобто за відносної однотипності речових решток однієї культури в її межах виділяються групи археологічних пам'яток, що вирізняються певною специфікою знахідок. Є всі підстави вважати локальні варіанти археологічних культур слідами діалектних груп у межах стародавніх етносів, тобто з моменту виникнення етнічного поділу людства окремі народи склалися з діалектних груп.

Отже, поділ України на культурно-історичні регіони чи діалектні групи (лемки, гуцули, поліщуки, слобожанці та ін.) не є чимось унікальним. Це нормальний стан будь-якого великого, розвиненого етносу.

Великі етноси сучасної Європи, до числа яких належать українці, обов'язково поділяються на етнографічні групи, а їхні мови мають чіткий діалектний подід. Польський етнос складається з мазурів, підголян, краків'яків, кашубів; французький — з бретонців, провансальців, нормандців; італійський — з флорентійців, генуезців, сицилійців та ін.

Більше того, такі великі європейські етноси, як французи, німці, поляки та ін., за деякими показниками ще строкатіші, ніж українці. Так, більшість українців, за даними антропології, належать до одного динарського типу [132, с. 88, 101—103], тоді як північ Франції та Німеччини заселені переважно північними європеоїдами, а південь цих держав — південними. Значно більшим розмаїттям антропології відзначаються поляки та росіяни.

Однак, незважаючи на етнографічну, мовну, антропологічну строкатість, переважна більшість народів Європи створили не федеративні, а унітарні держави. То чому ж етнографічна неоднорідність українських земель повинна бути підставою для їхнього федеративного устрою? Така логіка суперечить європейським принципам державотворення.

За взірць для наслідування українцям пропонується конфедеративний устрій Швейцарії або федеральний Німеччини. Обидві моделі не є прийнятними для України через їхню національну та історичну специфічність. За федеральним принципом були влаштовані багатонаціональні держави Європи, які виникали на уламках колишніх імперій, і в свою чергу в насильницький спосіб об'єднували під орудою провідної нації етнічні території кількох народів (Росія, Югославія).

Переважна більшість європейських держав є національними, межі яких в цілому збігаються з етнічними землями розселення певного народу (Франція, Італія, Швеція, Чехія, Угорщина, Польща тощо). За сталою європейською традицією національні держави є унітарними. До них належить і Україна, яка розміщується в межах етнічних земель одного українського етносу. Отже, за європейською традицією Україна повинна будуватися як унітарна, а не федеративна держава. Численні російська, болгарська чи єврейська національні меншини на українських землях не є підставою для федералізації України, адже ні численна арабська меншина у Франції, ні українська у Польщі не висувають на порядок денний питання федералізації цих європейських держав.

Федеральний устрій Німецької держави заснований не стільки на її історичній традиції, скільки на побоюванні сусідів перед Великою Німеччиною. Саме так берлінські історики пояснюють витоки німецького федералізму. Протягом середньовіччя німецькі землі були в стані феодалної роздрібності. Число незалежних герцогств сягало 365. Їхнє об'єднання 1871 р. в єдину державу настільки посилило німців, що на порядок денний стало питання переділу світу. Дві світові війни, розв'язані Великою Німеччиною, змусили міжнародне співтовариство федералізувати країну, щоб зменшити загрозу з її боку.

Українська історія свідчить, що спроби федералізувати Україну здійснювалися вороже налаштованими до неї зовнішніми силами або їхніми агентами

всередині країни з метою її ослаблення та розшматування. Виняток становить хіба що перша федералізація України-Русі XII ст. Мається на увазі феодальна роздрібненість, яка не була нав'язана праукраїнцям іззовні, а виникла як закономірний результат розвитку середньовічного суспільства. Так чи інакше вона ослабила першу українську державу настільки, що татарська навала змела її з арени історії.

Андрусівський поділ України 1667 р. між Росією та Польщею по Дніпру теж був своєрідною федералізацією, численні негативні наслідки якої даються взнаки й нині. Зокрема, мається на увазі трагічний для українців поділ на "східняків" та "західняків".

Більшовицька Росія федералізувала Україну, створивши на її землях маріонеткові Донецько-Криворізьку та Кримську автономії. Спираючись на них, Москва придушила спробу українців відродити власну незалежну державу на початку XX ст. У міжвоєнний час Польща "федералізувала" загарбані західноукраїнські землі шляхом заміни української літературної мови на лемківський діалект в школах Лемківщини. Українським федералістом був також Гітлер. Він поділив Україну на чотири частини, приєднавши Галичину до Польського генерал-губернаторства, а Буковину та Одещину подарувавши союзній Румунії. Тому всі спроби федералізації України були накинуті ззовні за принципом "поділяй і владаруй".

Отже, ні складна культурно-історична структура українських етнічних земель, ні історичні перипетії не дають підстав для федеративного устрою Української держави. Етнографічна строкатість українських земель та діалектне розмаїття нашої мови є нормою великого європейського етносу і відображає його складну і тривалу історію.

Розділ 16

СХІДНА ЄВРОПА В СИСТЕМІ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Б уремне ХХ ст. в історичній науці позначене радикальною зміною концепцій. На зміну анахронічній історіософії стадіальності прийшло розуміння багатоваріантності людської історії. Однак комуністичний світ продовжував розглядати історію людства через призму марксистської концепції стадіальності. Вона склалася в ХІХ ст. в умовах панування еволюціонізму в науці. Епохальне відкриття Чарлзом Дарвіном та іншими біологами закономірностей розвитку життя на Землі революційно вплинуло на тогочасне суспільство. Закони біологічної еволюції почали переносити на інші галузі науки, зокрема історію.

Еволюціонізм у поглядах марксистів виявився насамперед у баченні історії людства як безперервного, поступового, прогресивно-стадіального процесу. Інакше кажучи, марксистська історична концепція декларувала наявність глобальних і послідовних соціально-економічних етапів розвитку людства — історичних стадій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Історія тлумачилася як безперервний і прогресивний процес розвитку від простого до складного, що нагадував еволюцію життя на Землі за Ч. Дарвіном.

На початку ХХ ст. на Заході зародилася і бурхливо розвивалася історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток людства і відстоювала багатоваріантність історичного процесу. Виявилось, що світова історія не є потужним єдиним річищем, а складається з окремих рукавів. Людство постійно продукувало і продукує різноманітні форми історичного існування, які одні дослідники називають культурами, інші — цивілізаціями. Існуючи синхронно і паралельно, останні розвиваються власним шляхом і взаємодіють між собою.

Фундаторами цих поглядів на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі, а їхнім послідовником у СРСР — Лев Гумільов. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, зокрема стадіальність, праці О. Шпенглера і А. Тойнбі довго залишалися невідомими радянському читачеві. Останнім часом коротка

версія десяти томного “Дослідження історії” А. Тойнбі опублікована в російському (1989) та українському (1995) перекладах. Своєрідний історіософський підхід А. Тойнбі до історичного розвитку людства дає можливість у новому світлі розглянути історію та сьогодення Східної Європи, зокрема України.

Перш ніж коротко викласти історичну концепцію Шпенглера-Тойнбі, зазначимо, що новітні дослідження археологів, етнографів, істориків первісності дають підстави зробити висновок про багатоваріантність історичного розвитку людства не лише з моменту виникнення найдавніших цивілізацій 5 тис. років тому, а й у первісну добу. Жорстка залежність первісних мисливських суспільств від природного оточення зумовлювала постання в кожній достатньо вираженій природно-ландшафтній зоні своєрідної господарсько-культурної системи пристосування первісної людності до навколишнього середовища.

Так, у різних кліматичних зонах прильодовикової Європи паралельно розвивалися різні світи — мисливців на мамонтів, степових мисливців на бізонів, тундрових мисливців на північних оленів. У післяльодовиковий час поширилися суспільства лісових мисливців, мисливців гірських лісів, звіробоїв та рибалок морських узбереж, мисливців та збирачів тропічних лісів та ін. [61, 68, 70]. Економіка, спосіб життя, культура цих мисливських суспільств істотно відрізнялися. Отже, у доісторичні часи не було всеохоплюючої і монолітної первіснообщинної стадії розвитку людства.

Праця О. Шпенглера “Присмерк Європи”, що вийшла в Росії на початку 20-х років, справила велике враження на багатьох істориків, зокрема на А. Тойнбі. О. Шпенглер уявляв останні тисячоліття світової історії як розвиток окремих культур, який підкорявся законам, що нагадували біологічні. Культура народжувалася, коли пробуджувалася її Душа, і вмирала, коли Душа вичерпувалася, реалізовувала себе до кінця. На життя кожної культури О. Шпенглер відводив близько 1000 років, за які вона переживала свою молодість, зрілість, старість і вмирала. Дослідник виділяв 8 культур: єгипетську, вавилонську, китайську, індійську, греко-римську, арабо-юдейську, майя та західноєвропейську.

Підхід Л. Гумільова до проблем етносу є лише злегка трансформованою концепцією О. Шпенглера, яку пізніше розвинув А. Тойнбі. Саме з неї Л. Гумільов запозичив біологічний підхід до пояснення соціально-економічних явищ, 1200-річний життєвий цикл етносу, так звану пасіонарність, яку О. Шпенглер називав Великою Душею, а А. Тойнбі — життєвою силою.

Надзвичайно глибокий вплив на світову історичну думку справила вже згадувана десяти томна праця послідовника О. Шпенглера англієць А. Тойнбі “Дослідження історії” [191].

Упродовж останніх 5 тисячоліть світової історії дослідник виділив близько 20 найвищих суспільств — цивілізацій. Сім із них не мали прашурів — єгипетська, андська, мінойська, шумерська, індська, давньокитайська, майя. П'ять останніх породили дочірні цивілізації: індська — індуїстську, давньо-

китайська — далекосхідну китайську та далекосхідну японсько-корейську, мінойська — сирийську та еллінську. Від сирийської походять ісламські — іранська та арабська. Еллінська цивілізація була матір'ю західно- та східно-християнської. Остання складається з двох споріднених цивілізацій — православно-візантійської та православно-руської.

За А. Тойнбі, найдавніші цивілізації виникли як реакція суспільства на зовнішній виклик природного оточення. Дочірні цивілізації зароджувалися на тілі вмираючої материнської як відгук на внутрішній або зовнішній соціальний виклик. Носієм життєвої сили, що породжує успішний відгук суспільства (тобто цивілізацію), є його творча меншість. Вона надихає і завойовує прихильність пересічної більшості суспільства завдяки чарам свого творчого дару. Однак з часом останній згасає, і нетворча більшість відвертається від колишніх натхненників і провідників. Стверджуючи своє лідерство, останні дедалі частіше вдаються до сили й перетворюються з творчої на панівну меншість суспільства, що домінує над його більшістю. А. Тойнбі називає її внутрішнім пролетаріатом цивілізації. Паралельно формується її зовнішній пролетаріат, або варварська периферія.

Так внаслідок втрати життєвої сили творчою меншістю цивілізації всередині суспільства виникає глибокий розкол, побороти який панівна меншість намагається силовими методами. Цивілізація вступає у добу лихоліть — період глобальної соціальної, економічної, ідеологічної кризи, яка вибухає численними збройними конфліктами. Втомившись від воєн, усі верстви суспільства ладні встановити мир та порядок бодай силовими методами. Мілітарним шляхом цивілізація творить свою світову державу. В її лоні пригноблена більшість (внутрішній пролетаріат) творить світову релігію, яка поширюється за межі світової держави на її варварську периферію і сприймається зовнішнім пролетаріатом.

За всіх зовнішніх ознак величчя й блиску цивілізації на стадії світової держави остання є “бабиним літом”, що передвіщає швидкий занепад і смерть суспільства. За А. Тойнбі, світова держава створюється панівною меншістю, яка неспроможна подолати внутрішній розкол суспільства і керувати ним органічно, без насильства. Ці внутрішні негаразди за кілька сотень років руйнують світову державу, з якою вмирає і цивілізація. Заключним акордом є навала її зовнішнього пролетаріату (варварських племен) на руїни світової держави. Варвари виконують роль стерв'ятників на тілі мертвої цивілізації. Нерідко, успадкувавши її надбання (насамперед її світову релігію), вони започатковують нову, похідну від попередньої дочірню цивілізацію.

Життєвий цикл цивілізації А. Тойнбі докладно дослідив на прикладі еллінської та похідної від неї західнохристиянської цивілізації, екстраполюючи висновки на інші найвищі суспільства світової історії. Еллінська цивілізація постала як успішний відгук стародавніх греків на виклик суворой природи Еллади. У несприятливих для землеробства горах Аттики винайшли ефективну господарську систему, яка вдало поєднувала елементи землеробства, ремесла, торгівлі, мореплавства. Однак внутрішній розкол еллінського суспільства у V ст. до н. е. призвів до Пелопоннеської війни між

Аттикою та Спартою, що знаменувала початок тривалої доби лихоліть. Край цим негараздам поклала світова держава еллінської цивілізації — Римська імперія, яку А. Тойнбі назвав “монументальним симптомом розпаду еллінської цивілізації”. У середовищі римського пролетаріату закоренилася, а згодом поширилася на всю державу та її варварську периферію світова релігія еллінської цивілізації — християнство.

З розпадом Римської імперії вмираюча еллінська цивілізація породила дві дочірні — західно- та східнохристиянську, або православну, які успадкували від “матері” світову релігію. Однак Західна Європа переймала духовні надбання античності швидше, повніше та інтенсивніше, ніж православна Східна. Латина тісно пов’язала західнохристиянську цивілізацію з духовною спадщиною Риму, адже знання латини давало змогу читати не лише Святе Письмо, а й усіх мислителів Греції та Риму.

Православно-руська цивілізація отримала з Візантії Біблію староболгарською (церковнослов’янською) мовою. А весь інтелектуальний спадок еллінської цивілізації залишився недоступним Русі, оскільки на той час не був перекладений з грецької чи латини. Це поліпшувало стартові можливості західнохристиянської цивілізації.

За А. Тойнбі, у наш час продовжують існувати шість цивілізацій: західнохристиянська, православно-руська, китайська, японсько-корейська, індійська та ісламська. П’ять останніх проминули фазу своїх світових держав і знаходяться в стані згасання. Найвиразнішою ознакою занепаду є швидка асиміляція їх західнохристиянською цивілізацією. Повсюдно національний одяг витискується західноєвропейським, європейські канони краси перемагають місцеві естетичні традиції, європейський спосіб життя поширився по всьому світу, а європейські мови стають інтернаціональними.

Всесвітній триумф цих зовнішніх ознак європейської культури зумовлений наявністю суттєвих, глибинних переваг західноєвропейської цивілізації над іншими. Вона виявилася найбільш економічно ефективним, динамічним, раціонально організованим і соціально комфортним суспільством нашого часу. Серед її основних особливостей слід назвати динамічну ринкову економіку, що ґрунтується на приватній власності. Економічна незалежність виробника зумовила парламентську демократію з розподілом влади та високий статус вільної людини. Ринок зруйнував імперський державний устрій, натомість постали національні держави європейського типу. Та сама ринкова економіка здавна стимулює технічний прогрес і його найважливіший результат — індустріальне виробництво.

Отже, приватна власність, ринкова економіка, демократичний парламентаризм, гуманізм, національна державність, індустріалізм — визначальні риси сучасної західнохристиянської цивілізації. Саме вони забезпечують її перемогу ходу по планеті у новітні часи.

У середні віки західнохристиянська цивілізація поширювалася здебільшого шляхом збройної експансії на землі мусульманської та православної культур (хрестові походи), в Америку, Африку та Азію під час завоювання заморських колоній у XV—XIX ст. Іспанією, Португалією, Англією, Фран-

цією, Голландією, Бельгією, Німеччиною, Італією. У новітні часи розвиток ринкових відносин зумовив згаданий вище комплекс переваг європейського суспільства над іншими, що зробило мирну експансію ефективнішою за збройну агресію.

З шести цивілізацій, які, за А. Тойнбі, дожили до нашого часу, лише західноєвропейська не увійшла у фазу занепаду, оскільки ще не побудувала своєї світової держави. Як відомо, її постання передуює розкол та надлам суспільства, що призводить до збройних конфліктів, — так звана доба лихоліть. На думку А. Тойнбі, надлам західнохристиянського суспільства стався ще у середні віки. Добою лихоліть він вважав релігійні війни XVI—XVII ст. та національні конфлікти в Європі XIX—XX ст. Відомі три відчайдушні й невдалі спроби створити світову державу західноєвропейської цивілізації: Наполеон на початку XIX ст. та німці у першій та другій світових війнах. Оскільки така держава не побудована, то західноєвропейська цивілізація знаходиться десь посередині свого історичного шляху і ще має певні перспективи.

Органічне існування православно-руської цивілізації завершилося надломом Київської Русі у XII ст. Добою лихоліть для неї, за А. Тойнбі, була феодална роздрібненість XII ст. та агресія татар, Литви, Польщі, Угорщини XIII—XVI ст. Світова держава православно-руської цивілізації постала внаслідок зміцнення Московського князівства, завоювання ним Новгородської Русі у XVI та України в XVII—XVIII ст.

Східнохристиянська цивілізація розвивалася в умовах наростаючого тиску з боку західнохристиянської. Остання неодноразово здійснювала збройну експансію на Схід — агресія Лівонського ордену проти Литви, на Псков та Новгород, Польщі проти України та Білорусії, похід Наполеона 1812 р., перша та друга світові війни. Ось уже 1000 років збройні сутички християнських Заходу та Сходу точаться переважно на землях українців, білорусів та балтів, чим пояснюється драматизм історичної долі цих народів та їхня тривала бездержавність.

Однак значно ефективнішою виявилася технологічна, культурна та економічна експансія Західної Європи. Вона посилилася у добу творення православно-руської світової держави в XVI—XVII ст. Саме в цей час у Європі бурхливо розвивалася ринкова економіка — рушійна і незборима сила західнохристиянської цивілізації на післясередньовічному етапі її розвитку. Не маючи вагомих економічних і технологічних контраргументів, православна цивілізація вдалася до самоізоляції, що лише поглибило її економічну, політичну, технологічну та культурну відсталість і призвело до глибокої кризи всього суспільства.

Реформи Петра I на початку XVIII ст. були не просто торжеством над консервативними ізоляціоністами-старовірами та переможним прорубуванням «вікна в Європу», а й офіційним і вимушеним визнанням православним суспільством переваг західнохристиянської цивілізації. Це перша велика стратегічна поразка православно-руської цивілізації. Фактично Петро I почав перебудовувати незавершену світову державу східноєвропейської цивілізації у варіант варварського наслідування європейських національних імперій.

Інакше кажучи, недобудована православно-руська світова держава впродовж останніх 300 років трансформувалася за канонами західноєвропейського державотворення в периферійну європейську імперію російського етносу.

Незважаючи на радикальну вестернізацію державного устрою Російської імперії у напрямку посилення її національно-російського характеру, в російському суспільстві жеврів, зберігався і навіть офіційно культивувався архаїчний міф про її богообразність та наднаціональність. Ці ідеологічні характеристики світової держави всієї східнохристиянської цивілізації стали анахронізмом, що суперечив російській дійсності, започаткованій Петром I.

Претензії Російської імперії на статус держави всієї православної цивілізації не були безкорисливими, оскільки виправдовували російську експансію на землі сусідів. У XIX ст. ці псевдонаціональні гасла російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, дійсна сутність якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави російського етносу. Цей імперський зміст слов'янофільства влучно сформулював О. Пушкін:

“Славянские ль ручьи сольются в Русском море,
Оно ль иссякнет? Вот вопрос”.

Отже, починаючи від Петра I характеристика Російської імперії як наднаціональної держави східнохристиянської цивілізації не відповідає дійсності. Однак вона постійно культивувалася в імперських центрах з метою ідеологічного обґрунтування експансії власне Російської держави.

Нового дихання реліктові гасла наднаціональності Російської імперії набули у XX ст. Більшовицька Росія, чи СРСР, проголосила себе вже всесвітньою державою трудящих. Проте як більшовизм є третьою формою російського імперіалізму, за М. Бердяєвим, так СРСР був державою російського етносу на більшовицькій стадії розвитку. Про це свідчить також розподіл майна СРСР після його розпаду. Хоча метрополія офіційно проголошувала Радянський Союз наднаціональною державою всіх братніх народів, лівова частка його майна була захоплена “старшим братом”, який до того ж має територіальні претензії до всіх “молодших”.

Отже, розпочатий Петром I процес поглинання західнохристиянською цивілізацією останнього осередку східнохристиянської так і не знищив претензії Російської імперії на особливий історичний шлях, світове панування, богообраність. Перемога західноєвропейських суспільно-економічних відносин у Росії у лютому 1917 р. збіглася з її ганебною поразкою у першій світовій війні. Останнє було витлумачено російськими традиціоналістами як кара господня за гріх вестернізації, за підкорення Святої Русі західному Антихристу, тим більше, що це не зробило Росію ні багатшою, ні сильнішою.

Жовтневу революцію 1917 р. слід розглядати як могутню реакцію традиційної православної свідомості на експансію західнохристиянської цивілізації. Паростки західного способу виробництва були жорстоко знищені разом з її носіями-капіталістами. Більшовики боролися з впливами Заходу, використовуючи його ж досягнення у трансформованих до невпізнанності традиціях православної цивілізації.

Західноєвропейську за походженням марксистську філософію було перетворено на заміник православного християнства. Марксизм у Росії набув рис своєрідної релігії, де в ролі Мойсея виступав Маркс, Месії — Ленін, Святого Письма — їхні твори, войовничої церкви — партія, а церковних соборів — партійні з'їзди.

У соціально-економічній сфері більшовики спробували здійснити нейздіснення — відродити окрему східноєвропейську цивілізацію в чужих для неї, але ефективніших західних лаштунках або, як писав А. Тойнбі, “побудувати суспільство, яке було б американським матеріально і російським духовно”. Зриваючи із згасаючої православної цивілізації капіталістичні пута вестернізації, накинута на неї Заходом у XVIII—XX ст., Ленін та Сталін запроваджували в Росії новітню європейську технологію, індустріальне виробництво тощо. Фактично відбувалася заміна старих пут Заходу на слабому тілі східноєвропейської цивілізації на нові, досконаліші.

Врешті-решт більшовики стали жертвами закону, який так часто декларували: “Буття визначає свідомість”. Європейські технології та виробництво стали невичерпним джерелом західної свідомості в радянському суспільстві. Все це спричинило розпад вестернізованого релікту східноєвропейської цивілізації, яким був СРСР.

З розвитком ринкової економіки у XIX—XX ст. основним принципом державотворення в Європі став національний. Саме тому Р. Пайпс назвав XX століття добою націоналізму. Як зазначалося вище, у цьому відношенні Російська імперія стала європеїзуватися давно, з часів Петра I, перетворившись зі світової держави православно-руської цивілізації на імперію російського етносу. Відчайдушна спроба більшовиків вийти за російські національні рамки і трансформувати більшовизм у наднаціональну світову релігію, а Російську імперію — в зародок нової цивілізації зазнала поразки. Вже у 1928 р. ідеолог вселенського комунізму Л. Троцький був розгромлений, а пізніше знищений російськими прибічниками консервативного національного комунізму Сталіна. Так більшовизм, що претендував на роль наднаціональної світової релігії новонародженої у 1917 р. цивілізації, виявився пересічним різновидом європейського націоналізму, а вищезгадана “нова” цивілізація — більшовицькою версією глибоко вестернізованої Російської імперії.

Видатний російський філософ М. Бердяєв у книзі “Витоки і сенс російського комунізму” писав, що більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, першим явищем було Московське царство, другим — Петровська імперія. Більшовизм виявився найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям.

Радянське комуністичне царство за своєю духовною конструкцією було подібне до московського православного царства. Третій Інтернаціонал є не інтернаціонал, а російська національна ідея, трансформація російського месіанізму [22].

Отже, спроба більшовиків започаткувати на руїнах православно-руського суспільства дочірню цивілізацію зазнала краху. Його головною причиною була надто потужна західноєвропейська альтернатива. Більшовицька проти-

дія наступу Заходу методами насильства, ізоляціонізму (“залізна завіса”) та запозичень окремих західних новацій була неефективною і недостатньою. Більшовизм не зміг протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, крім певних запозичень з її ж арсеналу (марксизм, індустриальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та зразків техніки і зброї: атомна бомба, автомобілі, комп’ютери тощо). Більшовицький відгук на виклик Заходу виявився неефективним і надто слабким.

Продовжити життя Російської імперії більшовикам вдалося лише завдяки небаченому доти тотальному насильству. Як відомо, В. Ленін і Й. Сталін були фундаторами тоталітаризму в світовій історії. Пізніше він був запозичений з більшовицької Росії Гітлером, Мао Цзедуном, Полпотом [61, с. 242—246]. Проте таке управління суспільством не може бути тривалим, оскільки, як казав Наполеон, “багнетами можна зробити все, крім одного — на них не можна сидіти”. Тому крах Радянського Союзу як більшовицького варіанта Російської імперії був закономірним і невідворотним.

Усі європейські імперії були зруйновані ринковою економікою і розпалися на національні держави європейського типу [23, с. 210; 61, с. 244]. Приблизно це саме відбувається, з певними відхиленнями через місцеву специфіку, і на пострадянському просторі.

Після невдалого більшовицького експерименту Східна Європа повертається на рейки європейської цивілізації. Зрушити її з цих позицій, які в наш час стають загальнолюдськими, неможливо, тому що не існує реальної позитивної альтернативи ринку та парламентській демократії.

Претензії колишнього імперського центру на відмінний від Європи, особливий євразійський шлях чи на орієнтацію на Схід не мають реального підґрунтя. Москва не може серйозно претендувати на особливу історичну долю тому, що не лише не має реальних контраргументів рушієм силам західної цивілізації (насамперед ринку та парламентській демократії), а й інтенсивно запроваджує ці західні цінності у себе. Розмови ж про орієнтацію на Схід взагалі абсурдні, оскільки Схід уже перейшов або інтенсивно переходить на рейки західної ринкової економіки та парламентаризму (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Китай та ін.). Японське та інші східні “дива” є прямим наслідком масового запозичення у повоєнний час прогресивних західних новацій.

Отже, переможна хода західноєвропейської цивілізації по планеті пояснюється тим, що вона виявилася найбільш динамічним, економічно ефективним, раціонально організованим, а також соціально комфортним суспільством нашого часу. Згасання інших сучасних цивілізацій через їх вестернізацію пояснюється відсутністю ефективних альтернатив згіданню перевагам західноєвропейського суспільства. Не є тут винятком і східнохристиянська цивілізація, асиміляція якої західним сусідом є давнім, закономірним і невідворотним процесом. Оскільки національна державність є сучасною формою існування західнохристиянської цивілізації, Україна не має альтернативи перетворення у незалежну державу європейського зразка.

ПІСЛЯМОВА

Україна — найбагатша на археологічні знахідки країна Східної Європи. З давніх-давен з прогресивного Середземномор'я на північ материка через територію України поширювалися різноманітні новачії. Сотні стародавніх народів жили на українських теренах до появи тут власне українців. Вони лишили після себе не лише німі свідчення перебування (стоянки, селища, кургани), а й культурні надбання, які пізніше стали складниками української культури. Тому вивчення первісної історії України є необхідною передумовою для адекватного розуміння української національної культури та історії.

Україна займає ключову позицію на культурно-історичній мапі первісної Європи. Переважна більшість найдавніших східноєвропейських стоянок кам'яної доби сконцентрована саме тут, адже заселення Європи відбувалося з півдня, і перші людські істоти прийшли на схід з Балкан коридором між Південними Карпатами та Чорним морем, а також через карпатські перевали. Тому саме в Україні близько 1 млн років тому з'явилися найдавніші в Східній Європі первісні люди, які пізніше розселилися далі на схід і північ.

Україна (особливо Кримські гори) багата і на печерні багатшарові стоянки неандертальців. Кінцем льодовикової доби датуються численні стоянки з унікальними житлами з кісток мамонтів, розкопані українськими археологами в басейні Дніпра. Тисячі палеолітичних та мезолітичних пам'яток та давні традиції їх дослідження дають підстави вважати Україну одним з найбагатших і найкраще вивчених в археологічному розумінні регіонів Європи.

Землеробство й тваринництво також були принесені в Східну Європу з України. Розташована на межі євразійських степів і близькосхідно-балканської землеробської працивілізації, Україна стала прабатьківщиною найдавнішої форми скотарства. З її території перші індоевропейські скотарі заселили безкраї обшири від Атлантики до Індії, від Балтії до Середземномор'я.

Північно-Західна Україна була прабатьківщиною слов'янства, яке розселилося звідси на Дунай, Одер, Ельбу, Верхній Дніпро, Оку, Волгу, на Балкани.

В останнє тисячоліття Україна опинилася у прифронтовій смузі жорстокої битви між європейською цивілізацією та східним деспотизмом. Вона відіграла роль щита, яким середньовічна Європа відгороджувалася від агресивної Азії. Отже, унікальна геополітична позиція України зумовила її яскраву і трагічну історію, яка нерідко визначала історичні долі всієї Європи.

Ця книга є спробою доступного викладу основних проблем первісної історії України з урахуванням результатів новітніх досліджень археологів, істориків, етнографів, мовознавців, антропологів як в Україні, так і поза її межами.

Правдива історія — наріжний камінь міцної самосвідомості нації. Без неї побудова дійсно незалежної, демократичної України неможлива.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аугуста И., Буриан Э.* Жизнь древнего человека. — Прага, 1960.
2. *Алексеев В. П.* География человеческих рас. — М., 1974.
3. *Алексеев В. П.* Становление человечества. — М., 1984.
4. *Алексеев В. П., Першиц А. И.* История первобытного общества. — М., 1990.
5. *Алексеева Т. И.* Адаптивные процессы в популяциях человека. — М., 1986.
6. *Алексеев Е. А.* Кеты: историко-этнографические очерки. — М., 1967.
7. *Андреев Н. Д.* Раннеиндоевропейский язык. — М., 1986.
8. *Арешян Г.* Индоевропейский сюжет в мифологии междуречья Куры и Аракса II тыс. до н. э. // Вестн. древней истории. — 1988. — № 4. — С. 38—48.
9. *Аркас М.* Історія України-Русі. — К., 1990.
10. *Арсеньев В. К.* Сочинения. — Владивосток, 1948. — Т. V.
11. *Арутюнов С. А.* Этнические общества доклассовой эпохи. — М., 1982.
12. *Археология Украинской ССР.* — К., 1985—1986. — Т. 1—3.
13. *Бадер О. Н.* Человек, его культура и природная среда северного края Европейской ойкумены в верхнем палеолите // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 117—124.
14. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья. — К., 1988.
15. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
16. *Баран В. Д.* Черняхівська культура: За матеріалами верхів'я Дністра та Західного Бугу. — К., 1981.
17. *Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь. — К., 1990.
18. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К., 1991.
19. *Бартонек А.* Златообильные Микены. — М., 1991.
20. *Баскин Л. М.* Поведение копытных животных. — М., 1976.
21. *Белинский В.* Сочинения. — Птб., 1990. — Т. II.
22. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.
23. *Березкин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи. — Л., 1991.
24. *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — К., 1983.
25. *Бондар Є.* Про індішів, хеттів і козацький оселедець // Україна і світ. — 1992. — № 2.
26. *Боплан Г.* Опис України. — К., 1990.
27. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України // Старожитності. — 1991. — № 1.

28. *Величко А. А.* Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973.
29. *Вережагин Н. К.* Почему вымерли мамонты. — Л., 1979.
30. *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972.
31. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: В 2 т. — К., 1991. — Т. 1—2.
32. *Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984.
33. *Гемуев И. Н.* Семья у селькупов. — Новосибирск, 1984.
34. *Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В.* Синташта. — Челябинск, 1992.
35. *Герасимов И. П., Величко А. А.* Проблема роли природного фактора в развитии первобытного общества // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 7—16.
36. *Геродот.* Історія: В 9 кн. — К., 1993. — Кн. 1—9.
37. *Голомозда К. Ю., Яневський Д. Б.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991. — С. 21—39.
38. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
39. *Греков Б. Н.* Ранний железный век. — М., 1947.
40. *Грешевський М. С.* Анти // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI, кн. 1.
41. *Грушевський М. С.* Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 11—24.
42. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — Київ; Львів, 1913.
43. *Грушевський М. С.* Історія української козащини // Вітчизна. — 1989. — № 6.
44. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1991.
45. *Гуревич А. Я.* Походы викингов. — М., 1966.
46. *Давня історія України: В 2 т.* За ред. П. П. Толочка. — К., 1994—1995. — Т. 1—2.
47. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969.
48. *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
49. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27. — С. 44—78.
50. *Дзенисевич Г. И.* Атапаски Аляски. — Л., 1987.
51. *Долгих Б. О.* Кеты. — Иркутск, 1934.
52. *Долуханов П. М.* География каменного века. — М., 1979.
53. *Долуханов П. М.* История Балтики. — М., 1969.
54. *Дорошенко Д. І.* Нариси історії України. — Львів, 1991.
55. *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. — М., 1986.
56. *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. — М., 1990.
57. *Дьяконов И. М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестн. древней истории. — 1982. — № 4.
58. *Єндик Р.* Антропологія українців // Географія українських і суміжних земель. — Львів, 1938. — Т. 1.
59. *Єфименко А.* История украинского народа. — К., 1990.
60. *Залізняк Л. Л.* Архаїчні корені українського козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — С. 141—146.
61. *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
62. *Залізняк Л. Л.* Образ воїна-звіра в козацькій міфології // Пам'ятки України. — 1991. — № 5.
63. *Залізняк Л. Л.* Походження українського народу. — К., 1996.
64. *Залізняк Л. Л.* Про козаків, аріїв та їх прабатьківщину // Старожитності. — 1992. — № 5.
65. *Залізняк Л. Л.* Україна і Росія. Різні історичні долі // Старожитності. — 1991. — № 10.

66. Зализняк Л. Л. Чи були козаки європейськими лицарями // Старожитності. — 1991. — № 4.
67. Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
68. Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
69. Зализняк Л. Л. О характере общины позднелеолитических охотников приледникової Європи // Исследования социально-исторических проблем. — К., 1987. — С. 59—71.
70. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.
71. Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 4—13.
72. Иванов В. В. Древневосточные связи этрусского языка // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 208—218.
73. Иванов К. И. Трубадуры, труверы и минезингеры. — Петроград, 1915.
74. Иванчук А. И. Воины-псы. Мужские союзы и скифское вторжение в Переднюю Азию // Сов. этнография. — 1988. — № 5.
75. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепового Левобережья. — К., 1968.
76. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV до н. э. — К., 1983.
77. Ильич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964. — С. 3—12.
78. Иордан. О происхождении и деяниях готы. — М., 1960.
79. История Древнего Востока. — М., 1988. — Ч. 2.
80. История первобытного общества. — М., 1983. — Т. 1; 1986. — Т. 2.
81. История Русовъ. — М., 1846.
82. Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. — К., 1991. — С. 78—82.
83. Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община. — М., 1986.
84. Карамзин Н. М. Предания веков. — М., 1988.
85. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987.
86. Карлов В. В. Эвенки в XVII — начале XX вв. — М., 1982.
87. Кларк Г. Доисторическая Европа. — М., 1954.
88. Ключко В. І. Народи моря та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1.
89. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
90. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
91. Козловський А. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990.
92. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
93. Кравченко В. Народні оповідання і казки. — Житомир, 1924.
94. Крейнович Е. А. Из жизни тундровых юкагиров на рубеже XIX — начале XX в. // Страны и народы Востока. — 1972. — Вып. 13. — С. 56—92.
95. Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание — Сила. — 1990. — № 8.
96. Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Там же. — № 9.
97. Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // О. Шахматов, А. Кримський. Нариси з історії української мови. — К., 1922. — С. 93.
98. Кротова О. О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. — 1994. — № 1.
99. Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986.
100. Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблемы социальной истории древнего населения южнорусских степей // Вестн. древней истории. — 1974. — № 4.

101. Кулемзин В. М., Лукина Н. В. Васюганско-ваховские ханты к. XIX — нач. XX в. — Томск, 1977.
102. Ларькин В. Г. Орочи. — М., 1964.
103. Ларькин В. Г. Удгейцы. — Владивосток, 1958.
104. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. I, II // Вестн. древней истории. — 1947—1950.
105. Лелеков А. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // ВДИ. — 1982. — № 3.
106. Линдблад Я. Человек — ты, я и первозданный. — М., 1991.
107. Літопис Руський. — К., 1989.
108. Лукьянченко Т. В. Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX—XX в. — М., 1971.
109. Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971.
110. Мавродин В. Происхождение русского народа. — Л., 1978.
111. Мавродин В. Формирование русской нации. — М., 1948.
112. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
113. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украины. — К., 1982.
114. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
115. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.
116. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских авторов по VII в. н. э. // Вестн. древней истории. — 1941. — № 1.
117. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. — К., 1983.
118. Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979.
119. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. — М., 1973—1974. — Ч. 1—2.
120. Моуэт Ф. Люди оленевого края. — М., 1963.
- 120а. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- 120б. Мурзін В. Ю. Скіфсько-сарматський час // Давня історія України. — К., 1994. — С. 89—136.
121. Народы Америки. — М., 1959. — Т. 1.
122. Нестурх М. Ф. Происхождение человечества. — М., 1970.
123. Ніколаєва Т., Щербій Є. Народний одяг // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 94—110.
124. Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна: Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27. — С. 233—250.
125. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918.
126. Павленко Ю. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К., 1989.
127. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
128. Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — М., 1982.
129. Палеолит СССР. — М., 1984.
130. Пелих Г. И. Происхождение селькупов. — Томск, 1972.
131. Пелих Г. И. Селькупы XVII в. — Новосибирск, 1981.
132. Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.
133. Півторак Г. П. Україні: Звідки ми і наша мова. — К., 1993.
134. Півторак Г. П. Як розмовляли в стародавньому Києві // Вісн. міжнародної асоціації українців. — 1990. — № 1.
135. Пидопличко Г. И. О ледниковом периоде. — К., 1951. — Т. 2.
136. Пидопличко Г. И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
137. Покровский М. Н. Русская история. — М., 1929. — Т. 1.

138. *Полин С. П.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992.
139. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1992. — Т. 1—2.
140. *Попов А. А.* Нганасаны. Материальная культура. — М.; Л., 1948.
141. *Попов А. А.* Тавгийцы // Тр. Ин-та этнографии. — Л., 1936. — Т. 1.
142. *Попова У. Г.* Эвены Магаданской области. — М., 1981.
143. *Потехина И. Д.* Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1992.
144. *Приходнюк О. М.* Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1969.
145. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі. — К., 1975.
146. *Прокопий* из Кесарии. Война с готами. — М., 1950.
147. *Пыпин А.* Древний период русской литературы // "Вестн. Европы. — Спб., 1876. — Т. III. — С. 597.
148. *Ригведа.* — М., 1989.
149. *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1979.
150. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981.
151. *Саватеев Ю. А.* Залавруга. — Л., 1970.
152. *Савицкий П.* Кілька міркувань про історію української архітектури // Сучасність. — 1993. — № 4.
153. *Савур-Могила.* — К., 1990.
154. *Сафронов В. А.* Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.
155. *Сегеда С. П.* Основы антропологии. — К., 1995.
156. *Седов В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
157. *Седов В.* Древнеевропейцы // Российская археология. — 1993. — № 13.
158. *Селюнин В.* Истоки // Новый мир. — 1988. — № 5.
159. *Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. — М., 1966.
160. *Семенов Ю. И.* Происхождение брака и семьи. — М., 1974.
161. *Сергеева М.* Планова структура українського житла XV—XVI ст. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — С. 124—129.
162. *Сергин В. Я.* Палеолитические поселения Европейской части СССР: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1992.
163. *Сергин В. Я.* Структура Мезинского позднелитического поселения. — М., 1987.
164. *Симоненко О. В.* Сармати // Давня історія України. — К., 1994. — С. 137—156.
165. *Сиром'ятников О., Балакін С.* Пізньосередньовічна кераміка з Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — С. 129—133.
166. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.
167. *Скальковский А.* История Новой Сечи. — Одесса, 1986. — Ч. 1.
168. *Симченко Ю. Б.* Культура охотников на северного оленя Северной Евразии. — М., 1976.
169. *Слово о полку Ігоревім.* — К., 1989.
170. *Смирнов К. Ф.* Савроматы. — М., 1964.
171. *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984.
172. *Смирнов С. В.* Становление основ общественного производства. — К., 1983.
173. *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е.* Происхождение индоевропейцев в свете новых археологических открытий. — М., 1977.
174. *Смолий В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.
175. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — М., 1965. — Кн. XIII, т. 26.
176. *Соловьев С. М.* Чтения и рассказы по истории России. — М., 1989.

177. *Старостин С. А.* Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток: Этнокультурные связи. — М., 1983. — С. 112—164.
178. *Старшая Эдда.* — М.; Л., 1963.
179. *Степи* Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.
180. *Стрижак О.* Сербія й Україна // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27. — С. 251—259.
181. *Струве П.* Социально-экономическая история России. — Париж, 1952.
182. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991.
183. *Таксами Ч. М.* Охотники, рыболовы и собиратели Амурского бассейна и Сахалина // Охотники, собиратели, рыболовы. — Л., 1972. — С. 187—198.
184. *Таранушенко С. А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976.
185. *Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии. — М., 1970. — Т. 1.
186. *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
187. *Телегін Д. Я.* Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 6—16.
188. *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. — К., 1976.
189. *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
190. *Титов В. С.* Неолит Греции. — М., 1969.
191. *Тойнбі А.* Дослідження історії: В 2 т. — К., 1995. — Т. 1—2.
192. *Толочко П. П.* Чи існувала давньоруська народність? // Археологія. — 1993. — № 3.
193. *Трубачев О. Н.* Название рек Правобережной Украины. — М., 1968.
194. *Туголуков В. А.* Кто вы югагиры? — М., 1979.
195. *Федотов Г.* Россия и свобода. — Нью-Йорк, 1936.
196. *Филин Ф. П.* Образование языка древних славян. — М.; Л., 1962.
197. *Формозов А. Н.* О фауне палеолитических памятников европейской части СССР // Природа и развитие первобытного человека. — М., 1969. — С. 70—73.
198. *Хелм Д., Ликкок Э.* Североамериканские индейцы. — М., 1978.
199. *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. — К., 1984.
200. *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — К., 1968.
201. *Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т.* Археологія та стародавня історія України. — К., 1992.
202. *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. — Нью-Йорк, 1964.
203. *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка. — Пб., 1915.
204. *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989.
205. *Шпенглер О.* Закат Европы. — Москва; Петербург, 1923.
206. *Шербаківський В.* Формация української нації. — Прага, 1941.
207. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985.
208. *Югагиры:* Историко-этнографический очерк. — Новосибирск, 1975.
209. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1.
210. *Яковлева Л. А.* Жилище в мировосприятии палеолитического человека // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 8—19.
211. *Birdsell J. B.* Some predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium systems among recent hunter-gatherers // Man the hunter. — Chicago, 1968. — P. 229—241.
212. *Birket-Smith K.* The Eskimos. — London, 1936.
213. *Bosh-Gimpera P.* Les Indo-Europeens: problems archeologiques. — Paris, 1961.
214. *Child G.* The aryaans. — N. Y., 1926.
215. *Child G.* The prehistory of European Society. — London, 1950.

216. *Clark G.* The earlier stone age settlement of Scandinavia. — Cambrige, 1975.
217. *Devoto G.* Origini Indoeuropee. — Firenze, 1962.
218. *Georgiev V.* Introduzione alla Storia delle Lingue Indoeuropee. — Rome, 1966.
219. *Gimbutas M.* The kurgan culture // Actes du VII CIPP. — Prague, 1970.
220. *Gimbutas M.* Primary and Secondary of the Indo-Europeans // Journal of Indo-European Studies. — 1985. — N 13. — P. 185—202.
221. *Grossland R. A.* Immigrants from the North // Cambridge Ancient History. — 1967. — Vol. I, Pt. 2. — P. 284—276.
222. *Gubser N.* Nunamiut Eskimos, Hunters of Caribou. — New Haven, London, 1965.
223. *Frison G.* Experimental use of Weaponry and tools on African elephants // American antiquity. — 1989. — N 54. — P. 766—784.
224. *Hassan T.* Demographic Archeology. — N. Y., 1981.
225. *Hausler A.* Kulturbeziehungen zwischen Ost und Mitteleuropa in Neolithikum Jahreschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. — 1985. — N 68.
226. *Herrmann.* Wikinger und Slawen. — Neumunster, 1982.
227. *Kostrzewski J.* Pradzieje Polski. — Poznan, 1949.
228. *Kozlowski S. K.* Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th mil. b. c. — Warsaw, 1975.
229. *Lee R. B.* What hunters do for a living or how to make out on scarce resources // Man the hunter. — Chicago, 1968. — P. 30—49.
230. *Mallory J.* In search of the Indo-Europeans. — London, 1989.
232. *Niederle L.* Slowanske starozitnosti. — Praha, 1902.
233. *Price T.* Regional approaches to human adaptation in the mesolithic of the North European Plain // Veröffentlichungen. — Berlin, 1981. — N 14/15.
234. *Renfrew C.* Archaeology and Language. — N. Y., 1987.
235. *Ridley R.* Wolf and Werewolf in Baltic and Slavic Tradition // The Journal of Indo-European Studies. — 1976. — Vol. 4, N 4.
236. *Soffer O.* The Upper paleolithic of the Central Russian Plain. — Academic Press, 1985.
237. *Sulimirski T.* Corded ware and globular amphorae North East of the Carpathians. — London, 1968.
238. *Zaliznyak L.* The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995.
239. *Zaliznyak L.* Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye // BAR N 659. — Oxford, 1997.

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Розділ 1. Походження людини та найдавніші людські істоти в Україні</i>	9
<i>Розділ 2. Мисливці прильодовикової Європи</i>	23
Природа доби зледеніння	23
Мисливці на мамонтів	27
Степові мисливці на бізонів	32
Мисливці прильодовикових гір	37
<i>Розділ 3. Доба північного оленя</i>	39
Північний олень як об'єкт мисливського промислу	41
Способи полювання на північного оленя	43
Полювання на птицю, рибальство, збиральництво	49
Способи зберігання та приготування їжі	50
Поселення, житло, одяг	53
<i>Розділ 4. Лісові мисливці післяльодовикової доби</i>	56
<i>Розділ 5. Устрій мисливських суспільств</i>	69
Сім'я	70
Община	74
Плем'я	77
Чисельність населення	78
Своєрідність лісових мисливських суспільств	80
<i>Розділ 6. Найдавніші землероби неоліту України</i>	82
✓ <i>Розділ 7. Походження індоевропейців</i>	97
<i>Розділ 8. Нашадки скотарів Північного Надчорномор'я на Балканах, у Центральній Європі та Індії</i>	119
<i>Розділ 9. Праіндоевропейські елементи у культурі українського козацтва</i>	136

Розділ 10. Скіфсько-сарматська доба у первісній історії України	146
Кіммерійці	147
Скіфи	151
Скіфсько-перська війна	152
Велика Скіфія	155
Скіфська культура	157
Сармати	164
Розділ 11. Походження слов'ян	171
Розділ 12. Проблема давньоруської народності	189
Розділ 13. Київська Русь — перша українська держава	198
Розділ 14. Походження українського та інших східнослов'янських народів	217
Розділ 15. Первісна Україна між Європою та Азією	231
Розділ 16. Східна Європа в системі світових цивілізацій	245
Післямова	253
Список використаної літератури	256

Навчальне видання

Залізняк Леонід Львович

ПЕРВА
ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

Оправа та художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Художній редактор *І. Г. Сухенко*

Технічний редактор *О. В. Козлітіна*

Коректор *Т. А. Ремезовська*

Оператор *А. А. Коркішко*

Здано до набору 26.12.98. Підп. до друку 12.05.99.

Формат 60 × 84/16. Папір офс. № 1.

Гарнітура Антіква. Друк офс. Ум.-друк. арк. 15,34.

Ум. фарбовідб. 15,84. Обл.-вид. арк. 18,65.

Вид. № 10134. Зам. 124.

Друк відповідає якості плівок, наданих замовником

Видавництво "Вища школа", 01054,

Київ-54, вул. Гоголівська, 7

адруковано з плівок, виготовлених у видавництві "Вища школа",

на Білоцерківській книжковій фабриці,

256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

• ВИЩА ШКОЛА •